1950
sv 15

EOS

CZASOPISMO FILOLOGICZNE

ORGAN TOWARZYSTWA FILOLOGICZNEGO

WYDAWCA TADEUSZ SINKO

ROCZNIK XXII. 1917.

WE LWOWIE 1918. — NAKŁADEM TOW. FILOLOGICZNEGO
Z DRUKARNI UNIWERSYTETU JAGIELLOŃSKIEGO W KRAKOWIE
GŁÓWNY SKŁAD WE LWOWIE W KSIĘGARNI GUBRYNOWICZA I SYNA
W LIPSKU W KSIĘGARNI KAROLA W. HIERSEMANNA.

EOS

COMMENTARII SOCIETATIS PHILOLOGAE

EDITOR THADDAEUS SINKO

VOLUMEN XXII. 1917.

LEOPOLI 1918. — SUMPTIBUS SOCIETATIS PHILOLOGAE
PROSTAT LEOPOLI APUD BIBLIOPOLAS GUBRYNOWICZ ET FILIUM
LIPSIAE APUD BIBLIOPOLAM CAROLUM W. HIERSEMANN.

EOS

CZASOPISMO FILOLOGICZNE

ORGAN TOWARZYSTWA FILOLOGICZNEGO.

WYDAWCA TADEUSZ SINKO

ROCZNIK XXII. 1917.

WE LWOWIE 1918 — NAKŁADEM TOW. FILOLOGICZNEGO
Z DRUKARNI UNIWERSYTETU JAGIELLOŃSKIEGO W KRAKOWIE
GŁÓWNY SKŁAD WE LWOWIE W KSIĘGARNI GUBRYNOWICZA I SYNA
W LIPSKU W KSIĘGARNI KAROLA W. HIERSEMANNA.

EOS

COMMENTARII SOCIETATIS PHILOLOGAE.

EDITOR THADDAEUS SINKO

VOLUMEN XXII. 1917.

LEOPOLI 1918 — SUMPTIBUS SOCIETATIS PHILOLOGAE
PROSTAT LEOPOLI APUD BIBLIOPOLAS GUBRYNOWICZ ET FILIUM
LIPSIAE APUD BIBLIOPOLAM CAROLUM W. HIERSEMANN.

Spis rzeczy rocznika XXII:

Str.

I. Rozprawy z zakresu filologii klasycznej:
Morawski C., Adnott. poetar. rom. carminibus adscriptae 1
Flak S., Spicilegium Cracoviense 10
Hammer S., De rerum naturae sensu apud poetas medii aevi graeco-barbaros 24
Przychocki G., Illuzya sceniczna u Plauta i jej humorystyczne przełamania 57
II. Z humanizmu:
Sinko T., Wzory Trenów Kochanowskiego 73
III. Z archeologii:
Bieńkowski P., De Pace Romana in anaglypho quodam expressa . . 137
IV. Nekrologia:
Ś. p. Schneider Stanisław (przez W. Śmiałka) 149
Ś. p. Kasinowski Bronisław (przez J. Sajdaka) 153
Ś. p. Kruczkiewicz Bronisław (przez S. Witkowskiego i Jana Sajdaka) 154

Cz. 2810/22.

PIAE MEMORIAE

BRONISLAI KRUCZKIEWICZ

Litterarum Romanarum et Antiquarum et Renatarum
Acutissimi Investigatoris et Strenui Praeceptoris
SOCIETAS PHILOLOGA LEOPOLI SEDEM HABENS
A Diuturno Praeside et Fautore Benevolentissimo
Morte Eius Orba
Hoc Anno Quinta Quinquennalia Sua
(MDCCCXCIII — MCMXVIII)
Pro Temporum Iniquitate Tacite Commemorans
Hoc Volumen Grati Animi Testimonium
Sacrum Esse Voluit.

Spis współpracowników rocznika XXII:

(Liczby po nazwiskach oznaczają strony artykułów).

	Str.
Bieńkowski P. (Kraków)	137
Hammer S. (Kraków)	24
Flak S. (Kraków)	10
Morawski K. (Kraków)	1
Przychocki G. (Warszawa)	57
Sajdak J. (Lwów)	153. 157
Sinko T. (Kraków)	73
Śmiałek W. (Lwów)	149
Witkowski S. (Lwów)	154

Adnotationes poetarum romanorum carminibus

adscriptae

(Tibullus — Petronius — Claudianus — Prudentius)

scripsit

Casimirus Morawski.

1.

In Tibulli elegiis perinde atque in fabulis Terentianis sedatos animorum motus potissimum expressos invenies; etenim poeta a furoribus amoris prorsus abhorrens dulciores praecipue affectus descripsit neque magis in carminibus quam in vita ad illos squalores sese abripi passus est, qui iam apud Propertium omni ex parte violentiorem et magis libidinosum tum apud lascivum et in voluptatibus celebrandis luxuriantem Ovidium sunt conspicui. Manasse vero hanc Tibulli lenitatem non solum ex natura eius omnimodo placidiore, sed praeterea ex quodam imaginandi defectu, quo poeta laborasset, equidem contendere non dubitaverim. Quod iam ex ipso epithetorum delectu, quae aut exilius aut significantius res depingunt et pro rata portione indolem uniuscuiusque poetae genuinam disertissime produnt et illustrant, conicere aequum est. Nam Tibullus persaepe adiectivis inanibus, quae nequaquam id praestant, ut res oculis nostris veluti subiciantur, exornat nomina, tamquam si vividis rerum imaginibus concipiendis minus fuerit idoneus; nempe enim vocabula, ut *assiduus, parvus, exiguus, grandis* innumeris locis apud eum inculcata neque rerum indicant colores, neque quidquam ad earum naturas penitus cognoscendas contribuunt. Non erat igitur εὐφαντασίωτος Tibullus, scilicet is, qui sibi res voces actus secundum verum optime fingeret. Quin immo plerumque non dubitavit adiectiva fere eodem sensu praedita, qui iam in nominibus ipsis lateret, apponere, unde tautologicae, ut ita dicam, vocum consociationes exori-

ebantur. Legimus igitur apud Tibullum 1, 4, 5: hibernae producis tempora brumae[1]); 1, 8, 50: in veteres esto dura puella senes; 1, 10, 18: veteris sedes incoluistis avi[2]). Non maioris autem sunt ponderis adiectiva in eiusmodi coagmentationibus, ut 1, 5, 76: in liquida nat tibi linter aqua (cf. 1, 9, 12)[3]) et 1, 10, 25: aerata, lares, depellite tela.

Desunt porro apud Tibullum descriptiones et visiones praeteritorum amorum, quales et Propertius, venustatis Cynthiae disertissimus praeco et Ovidius voluptatum et nequitiae magister saepius exhibuerunt. Eadem vero imaginandi facultatis paupertas nescio an in causa fuerit, ut eiusmodi conatus Tibullo parum procederent. In universum dici potest, aciem eius mentis et cogitationes futura spectare, ea vero, quae praeterierint, prorsus fere neglegere. Unde quidem evenit, ut tantum non omnes eius elegiae amplas series imperativorum, optativorum, formarum denique, quae futura designent, contineant; animo videlicet effingebat poeta felicitatem, quam eventuram sperabat, quamque amabili quadam insania correptus in votis habebat. At imagines illius exoptatae beatitudinis vagae erant, argumentis definitis et coloribus carentes, ita ut eandem φαντασίας indigentiam prodant, quam Tibulli propriam fuisse supra monuimus.

2.

Nunquam profecto satis admirabimur sagacitatem, urbanitatem, artem Petronii in carmine de bello civili conspicuas (c. 119—124), quo versibus ad aliorum similitudinem modulatis inanes poetarum sonitus cavillaturus omnes ad amplificandam orationem quasi machinas congregavit et in conspectum posuit et universas figuras ex latebris extractas coacervavit. Lucanum autem praecipue eum perstrinxisse et irrisisse recte iam viri docti suspicati sunt. Ne igitur acta agere viderer et in enumerandis similitudinibus, quae inter Lucanum et Petronium intercessissent, aliorum, ut Collignonii, sequerer vestigia, operae tantum pretium esse putavi frequentissimorum vocabulorum, quae carminis »cruore, caedibus, incendiis« (v. 215) madentis et scatentis horrorem augerent, notare abusum. Nam in ver-

[1]) Idem habet Propertius 1, 8, 9.

[2]) Veteres avos invenimus quoque in Consol. ad Liviam v. 162.

[3]) At ne Ovidius quidem harum vocularum coniunctionem respuit e. g. Met. 1, 95 aliisque locis. Cf. iam Catulli c. 64, 2.

sibus ducentis quinque et nonaginta invenimus deciens voces: *furor, furere, furibundus,* item deciens: *horror, horrere, horridus,* bis *feralis,* ter *funus* et *funestus,* semel denique adiectivum: *dirus.* Non temere autem exaggerasse Petronium hanc atrocium colorum cumulationem, ex exemplaribus quae ante oculos habere poterat, recte conicias; quo quisque enim magis elumbis exstitit poeta, eo audentius assurgebat in cothurnos et grandium et magnifice sonantium vocabulorum tinnitu languidorum carminum inanitatem compensare et sublevare conabatur. Ita quidem Cicero in poemate de consulatu omnia flammis ferroque replevit (adiectivum: *flammatus* ter repetitur v. 1; 21; 45) ita ut in exiguo septuaginta octo versus continenti fragmento inveniamus bis adiectivum: *terribilis,* semel: *tristificus* et *horribilis,* praeterea voces: *dirus, furens, anxifer.* Infeliciter profecto poetae consulari operosa carmina invita Minerva lucubranti evenit, ut versuum eius reliquiae ad ingeniosam posterioris aevi satiram proxime accederent.

3.

Primis post Christum saeculis, cum carmina fucis declamatorum magis magisque imbuerentur, gravi litteras romanas laborasse periculo, ne vis poetica prorsus exstingueretur neve inter verborum fragores venustas et sensus veri penitus deperiret, notum est. At quarto tandem saeculo exorti sunt quidam scriptores, qui languescentibus Musis novum et integrum infuderunt sanguinem, veluti Paulinus, Prudentius, Claudianus. De eo, quem ultimo loco nuncupavi, aliquot observationes in praesenti proferre in animo est. Qui quidem poeta cum illis christianis eximia sermonis et argumentorum castitate conexus est. Quod vero ad artem rhetoricam pertinet, nequaquam omnes illi poetae lenocinia scholarum repudiaverunt, attamen nunquam declamatorum strophis tantopere carmina sua obrui passi sunt et e g Lucanus et Iuvenalis. Sed unum Claudiani poema a reliquis insigni ornamentorum rhetoricorum frequentia abhorret atque sententiolis et figuris ad ostentationem compositis nimis fere lascivit. In libris nempe duobus, qui invectivas in Rufinum, fortasse a. 396 p. Chr. perscriptas continent, non paucas deprehendimus locutiones, quae ex reposito scholasticorum thesauro et declamatoria supellectile tamquam emblemata in poetae carmina acerba translatae sunt. At singulis exemplis ex Claudiani invectiva excerptis melius

sine dubio demonstrabitur, quomodo inventiuncularum rhetorum firma vitalitas saeculis non infracta longum in aevum perduraverit.

Itaque aviditas et rapacitas Rufini, qui Constantinopoli tamquam socius et administer consiliorum imperatoris summa potestate et fruebatur et abutebatur, his verbis perstringitur a Claudiano in Ruf. 1, 193:

> congestae cumulantur opes orbisque ruinas
> accipit una domus;

quae quidem audacius conformata in memoriam revocant similes flosculos apud Senecam patrem servatos (cf. Controv. 2, 1, 11: an ne quid ventri negetur libidinique, orbis servitium expetendum est?), et a Seneca philosopho confictos apud quem in dial. 12, 10, 4 haec de ganeone leguntur: vix invenit quomodo trium provinciarum tributum una cena fieret; cf. in eiusdem scriptoris tragoedia Thyestae, v. 460:

> nec ventrem improbum
> alimus tributo gentium;

et epist. 114, 26[1]).

Non minus rhetoricis fucis imbuta est apud Claudianum haec descriptio Scytharum, qui trans Tanaim sedes elegerunt (in Ruf. 1, 327):

> Praeda cibus, vitanda Ceres frontemque secari
> ludus et occisos pulchrum iurare parentes.

Etenim hoc modo conformata enuntiata, in quibus substantivorum audacius coniunctorum alterum subiecti, alterum autem praedicati vice fungeretur aut locum subiecti infinitivus sive praesentis seu perfecti teneret, semper in deliciis habuerunt rhetores pariterque poetae rhetoricis artificiis addicti eiusmodi locutionibus in pressas sententias coartatis delectati sunt, ut Propertius, Ovidius, Lucanus. Cf. quae de hac re disputavi in Eos Vol. XIV (1906) p. 5 et sqq. Ceterum monendum est, Sidonium Apollinarem Claudiani vestigiis institisse, cum in Panegyrico Aviti v. 370 haec de Saxone scriberet:

> cui pelle salum sulcare Britannum
> ludus et assuto glaucum mare findere lembo;

horumque similia idem Sidonius in panegyrico Maioriani commentus est v. 246 sqq.:

[1]) Eadem sententia per lusus verborum ab Ovidio expressa est in Her. epist. Paridis 186: una domus quaevis urbis habebit opes et in A. a. 1, 174: urbis in urbe fuit.

Excussisse citas vastum per inane bipennes
et plagae praescisse locum clipeosque rotare
ludus et intortas praecedere saltibus hastas
inque hostem venisse prius.

Rufinus periculis undique circumdatus suae ipsius ruinae populos insontes miscere statuit atque superbia elatus talia est ausus (in Ruf. 2, 19):

everso iuvat orbe mori,

quorum verborum similia invenimus in Senecae Hercule Oet. 1153:

conde me tota pater
mundi ruina,

porro in Herculis furentis fabula v. 1297: atque urbe versa condar. Nihilominus, cum manus ultoris iamiamque ei immineret, Rufinus terrore correptus (2, 140):

cubilibus amens
excutitur poenamque luit formidine poenae.

En habes denuo rhetorum fetum, qui similibus verborum lusibus saepissime condiebant declamationes. Cf. Sen. Thyest. 572: peior est bello timor ipse belli; epist. 70, 8 timore mortis mori; Florum 2, 13, 23: belli metu in bellum incidit, Lucanum, 7, 104: multos in summa pericula misit Venturi timor ipse mali. Etiam vero Corneille, qui saepenumero eiusmodi sententias ex periculo petitas admisit, a huiusmodi argutius dicto sibi non temperavit, talia proferens: et de peur de se perdre il s'est enfin perdu.

Itidem rhetorum sapit officinam nefastorum consiliorum descriptio, quae Rufinus in mundi perniciem conceperat et exsequi conatus est (2, 25):

ne qua maneret
immunis regio, cladem divisit in orbem
disposuitque nefas [1]).

Ignoti enim et nobiles poetae et scriptores affinibus naeniis mortem Pompeii eiusque filiorum complorarunt, quorum »divisa ruina est« et cineres per diversas mundi partes sparsi tamquam si una telluris regio tot sepulcra ferre non posset (cf. Anthol. lat. n. 402 et Senecae epist. 71, 9 et Lucan. 6, 817; cf. praeterea Petronii ver-

[1]) Cf. Senec. Herc. fur. 17; ne qua pars probro vacet; Thyest 48: non sit a vestris malis immune caelum.

sus de triumviris Sat. 120 v. 65). Insolens vero locutio: disposuitque nefas, in mentem revocat Senecae tragoedias, apud quem de Atreo immania crimina ruminanti haec frigidae atrocitatis plena verba proferuntur (Thyest. 715):

et saevum scelus
iuvat ordinare.

A Stilichone usquequaque celebrando nunquam cessavit Claudianus; hic igitur (2, 249) ita dux praestantissimus milites alloquitur, ardorem eorum moderaturus:

non est victoria tanti,
ut videar vicisse mihi.

De singulari hoc dativi usu, qui a scriptoribus argenteae latinitatis verbis *vivendi, vincendi, pugnandi, pereundi* apponebatur a declamatoribus, porro a Seneca, Lucano, fusius egeram in dissertatiuncula Parallelismoi inscripta p. 21. Similia autem exempla occurrunt apud Prudentium Hamartigen. 742: haec peccans sibi sola perit (de Eva), Psychom. 17: tibi dimicet et sibi vincat; apud Sidonium Apoll. in panegyrico Maioriani 10: dum non vis vicisse tibi. Itaque locutio, quam declamatores in deliciis habuerant, latius serpsit et omnia litterarum genera invasit.

In calce huius enumerationis liceat duas exaggerationes sermonis ex Claudiano afferre, quae tumore sunt insignes. Quas Rufinus edidit strages, eae id effecerunt, ut sit (2, 501):

angustus Averni
iam sinus et plena lassetur portitor alno.

Flosculum hunc irriserat quondam iam Petronius in carmine de bello civili 120 v. 117:

vix navita Porthmeus
sufficiet simulacra virum traducere cumba,
classe opus est.

Maledictis denique et diris in Rufinum imprecationibus concluditur invectiva Claudiani 2, 522:

agitate flagellis
trans Styga, trans Erebum, vacuo mandate barathro
infra Titanum tenebras infraque recessus
Tartareos.

Quae quidem dum legimus, denuo ad tragoedias Senecae amandamur, cui traditi et decantati Tartari horrores vix iam satis taetri

adspectu videbantur. Cf. Herc. fur. 617: vidi et ostendi inferos. Da si quid ultra est. Ibid. 1230: si quod exsilium latet ulterius Erebo... huc me abde tellus; Thyest. 1017: si quid ultra Tartara est; Oed. fr. 144: Tartaro condi iuvat et si quid ultra Tartarum est; Oed. 890: in Tartara ima rector umbrarum rape.

Quodsi omnes hos locos perlustraveris, concedas necesse est Claudianum, qui ceterum parcius et sine iactatione rhetoricos fucos carminibus suis adsperserit, in Rufino persequendo et exagitando pompam quandam omnium lenociniorum, quibus scholae delectarentur, explicasse[1]).

4.

Id quod Wendlandus docta dissertatione de fabellis antiquis earumque ad Christianos propagatione (Göttingen 1911) exposuit, non solum de universo harum fabellarum valet argumento et tenore, sed etiam de singulis inventiunculis, quibus eiusmodi materiae exornabantur[2]). Cum tamen vasto Actorum Martyrum campo pervestigando neque par essem neque idoneus, et si quae ditior messis inde fieret rationemque inquisitionis reddere oporteret, id huius dissertatiunculae fines egrederetur, ad tempus paucas tantum notulas margini carminum Prudentii, disertissimi martyrum praeconis, apponere statui. Si quidem Prudentius in describendis hominum tormentis neque verbis neque coloribus parcit et uberrime exponit, quomodo fideles Christi asseclae multimodos cruciatus admirabili cum patientia toleraverint, explicari id profecto potest cum ex genuina Hispanorum indole semper ad spectandas et describendas atrocitates usque ad Riberam proclivium, tum ex institutione rhetorica, quam celeberrimus Christianorum poeta avidius videtur hausisse.

Etenim rhetores perinde atque vitae vicissitudines secundum naturae leges transactae declamationibus et commodis suis parum aptas esse censebant, respuebant quoque mortes vulgares. Quaerebant

[1]) Nam ne minutias huc facientes praeteream, invenimus in hac invectiva locum ab omnibus iactatum de Xerxe »classibus per scopulos eunti« (2, 120); verba porro: nec locus est odiis (2, 416) admonent locutionis in rhetorum libellis sollemnis (cf. Ov. Metam. 14, 489); de Stilichone denique haec 2, 156 praedicantur: non illum natura capit, quae sensus conformatio apud omnes scriptores declamationum fucis imbutos deprehenditur in clarorum virorum praeconiis. Cf. Friedlaenderum ad Iuvenalis Sat. 10, 148.

[2]) Cf. etiam T. Sinko, De Gregorii Nazianzeni laudibus Macchabaeorum, Eos XIII, 1907, p. 7 sqq.

igitur eiusmodi potissimum materias, quae crimina monstruosa et a natura deflexa exhiberent atque, ne intentio auditorum relanguesceret, post crimina monstruosa, aeque immania enarrabant supplicia. Nam mors, quae uno ictu feriret et profligaret hominem, parum idonea iis videbatur poena ad delictum sive scelus expiandum, et quod maximi erat momenti, plausus captandos. Ut igitur Florus de supplicio Marii iunioris fusius enarrat 2, 9, 26, qui oculis effossis, manibus cruribusque effractis servatus esset aliquando, »ut per singula membra moreretur« [1]), eiusdem modi horroribus refertae sunt scholasticae fabellae. Apud Senecam in Controv. 1, 5, 5 legimus de homine asservato »in tormentum diutius pereundi«, in Controv. 7, 1, 9 porro disserit Cestius Pius de diversis mortis instrumentis, quae obitum differre possint et loco epiphonematis haec profert: et hoc occidere vocatur, sed diutius. Verbis inflati tumoris plenis: »mors eligatur longa« [2]) depingit supplicia Oedipi nuntius in tragoedia Senecae cui Oedipus inscriptum est v. 970; at ipse Oedipus in fragm. Oed. 170 his alloquitur poenarum arbitrum: membratim tibi perire volui. Morti autem longae opponebatur apud Prudentium Peristeph. II, 334: mortis citae compendiosus exitus, celere letum apud Claudianum in Ruf. 1, 234. Compares nunc velim similes flosculos in Prudentii Peristephanon carmine X. martyrium S. Romani celebranti, praecipue vv. 878 sqq., quo loco iudex carnifices ita exhortatur:

> ne morte simpla criminosus multiplex
> cadat vel una perfidus caede oppetat,
> quot membra gestat, tot modis pereat volo.

Similem locutionem deprehendimus apud Livium in enarratione discidii inter Perseum et Demetrium, ad scaenicam composita ostentationem (40, 24), ubi crudele Demetrii supplicium his exprimitur verbis: cum in eo ne simplici quidem genere mortis contenti inimici fuissent; tum apud Iustinum 44, 4, 4: proculcari nepotem, quam simplici morte interfici maluit; denique apud Sulpicium Severum in Chron. 1, 54, 4: ut ne simplici quidem morte exspiraret [3]).

[1]) Cf. similia apud Sallustium, Valerium Maximum, Senecam, quae collegi in dissertatione: de sermone scriptorum latinorum observationes 1895 (Eos vol. II).

[2]) Eadem verba usurpavit Augustinus de civ. Dei 1, 15, 20 de Regulo: captivusque apud hostes per longam mortem suppliciis novae crudelitatis occisus est.

[3]) Cf. Lucan. 3, 751

> festinantem animam morti non credidit uni,

de homine, qui gladio confossus insuper sese in mare proicit.

Non minus autem fabulosum erat supplicium, in scholis celebratum, quo reus exarmato navigio imponebatur, ut pateretur naufragium. Cf. Sen. Controv. 7, 1. Quae quidem materia eloquentiae institoribus ansam dedit ad miras et periclitantes sententias excudendas, ut Triario (e. c. 7, 1, 8) qui de homine talem poenam perpesso ausus est dicere: in naufragio navigabat. — Inventiuncula autem illa devenit quoque in carmen Prudentii, quo poeta laudes Hippolyti martyris celebravit (Peristeph. XI, 69 sq.); quippe furiosum quaesitorem haec ad tortores verba facientem Prudentius finxit:

> En tibi, quos properes rimosae imponere cumbae
> pellere et in medii stagna profunda freti.
> quos ubi susceptos rabidum male suta per aequor
> vexerit et tumidis caesa labarit aquis:
> dissociata putrem laxent tabulata carinam
> conceptumque bibant undique naufragium.

En vides Prudentium declamatorum vestigia prementem; nam ad argumenta, quae perinde atque rhetorum lucubrationes prodigiis lasciviunt et cruore madent, egregie profecto faciebant inusitata supplicia, a scholasticis quondam excogitata.

Spicilegium Cracoviense

scripsit

Stanislaus Flak.

1. De Caesaris codice Cracoviensi.

In bibliotheca Universitatis Cracoviensis asservatur codex **n. 514,** qui omnia Caesaris scripta et Pseudocaesariana continet. Wisłocki in catalogo codicum illius bibliothecae (Cracoviae 1877—1881) dubitabat, utrum eum saeculo XI an XV assignare deberet; propensior tamen erat s. XI. Quem codicem cum diligenter excussissem, animadverti eum sine dubio s. XV scriptum esse, qua in opinione me Korzeniowski, custos bibliothecae Universitatis Jagellonicae, vir codicum legendorum ac diiudicandorum doctrinae peritissimus, benignissimo suo iudicio corroborravit. Codex, quem liceat littera C designare, est membranaceus, nitide in 402 chartis parvi folii exaratus, pulchris litteris initialibus ornatus. Exhibet autem Caesaris »Commentarios de bello Gallico« in p. 1—175, Hirtii supplementum p. 175—200, Caesaris »Commentarios de bello civili p. 200—305, tum Pseudocaesariana: »Bellum Alexandrinum« p. 305—342, »Bellum Africum« p. 342—387, »Bellum Hispaniense« p. 387—402. Duae chartae interciderunt, qua lacuna pars »Belli Hispaniensis« a 24, 3 (a verbis »deiectique planitie quae«) usque ad 36, 1 (verba »illo beneficio«) periit. Unus scriba totum codicem maxima cura diligentiaque colore fulvo exaravit praeter »Commentarios de bello Gallico«, qui nigro scripti sunt. In fine »Commentariorum de bello Gallico« »Telos« legitur et aliquae lineae vacuae relictae sunt. Altera manu eadem fere aetate codex correctus est. Duae in eo glossae inveniuntur: p. 5: »angias = strictitudines« (angias pro angustias codex *C* in Comm. de bell. Gall. I 9, 1 servavit) et p. 328: »mioparo

fem. gen. navicla piratarum ex vimine et crudo corrigio contexta« (bell. Alex. 49, 2).

Varietatem lectionum perscrutatis haec nobis certa apparuit conclusio: codex *C* artissimo vinculo cum codice *S* (Ashburnhamensi s. X) cohaeret. Quod statim observare potes ex lectionibus, quae solius codicis *S* propriae sunt, quarum exempli causa nonnullas profero: *Bell. civ.* I 4, 1 apponitur; 13, 4 L. Puppius; 15, 1 Auximo; 15, 1 progressus; 15, 4 Ulcillem Hircum; 25, 1 veteranio IIII; 25, 3 ex ultimis; 28, 2 dimittent; 31, 1 provincias; 32, 3 cur suo; 32, 9 ante; 35, 5 aut portibus; 36, 3 urbis si accidat; 39, 2 et fortissimo; 41, 5 perfectum opus; 42, 1 in praesentia; 43, 5 praesidiis; 47, 4 et praesidium; 51, 2 usi; 59, 2 aluoaliis; 59, 2 ut aliquo; 59, 2 refugiebant; 61, 6 muniunt; 63, 1 traduxerant; 64, 2 non necessario; 66, 3 Saxo; 67, 2 a castris Caesaris; 67, 6 vincit; 68, 1 namque itinera quae; 68, 2 difficillima; 68, 2 ut arma; 69, 1 muri; 70, 1 uti prius; 70, 3 et ante se, 71, 1 neque vero id; 71, 1 praesertim cum; 74, 3 abducuntur; 76, 5 terror ablatus; 76, 2 postulat; 77, 2 amplioris ordinis; 79, 2 desuper; 79, 4 equitum vi; 80, 5 ex eo die; 81, 3 convenerunt; 83, 1 alias; 84, 1 ligno[1]; 85, 4 hominibus; 85, 8 ab se; *Bell. Hisp.* 1, 2 pene magna; 2, 1 in Hispania convenisset; 3, 1 Pompeio; 3, 2 ut; 3, 4 Paciaeum; 3, 5 id; 3, 8 et *om;* 4, 1 ex quo itinere; 4, 2 pene magna; 5, 1 plenos corbes; 5, 3 pari denique; 6, 1 ut *om*; 6, 3 munitiones antiquas; 6, 3 oppugnare et bracchia; 6, 3 pedestres; 7, 1 Ucumbi; 7, 4 sed *om*; 7, 4 colonis qui; 7, 5 reliqui; 8, 1 duceret bellum; 8, 5 et civitates; 8, 5 capiuntur; 8, 6 Ucumbim; 8, 6 quae ab oppido; 9, 3 relata; 11, 2 fuit; 13, 6 qui cum; 14, 3 longius quodvae; 15, 5 sequenti; 16, 2 copiaeque; 16, 2 calcatas; 16, 3 factum licet; 16, 4 deterritos; 18, 3 innotuit; 18, 7 obiecit; 19, 2 pugnaverunt; 19, 4 tribuit.

Est igitur codex *C* eiusdem familiae atque codex *δ* (Dresdensis s. XIV), qui ut W. Mueller demonstravit, a codice *S* pendet, et *D* (Dresdensis s. XIV), cuius lectiones primae manus, ut idem vir doctus docuit, e codice *S*, correcturae e codice *W* manaverunt. Quam sententiam ut comprobes, liceat me nonnullas lectiones cum his codicibus congruentes afferre. Cum *δ* conspirat: *bell. civ.* I 28, 4 deprehendunt, deprehensas; 31, 1 ex praetura; 41, 4 faciendo; 71, 1 decederent; 72, 2 amitterent; 74, 4 et centuriones; *bell. Hisp.* 2, 1 cum

[1] Sic noto lectionem prioris manus.

celeri festinatione; 3, 5 aditusque vis; 3, 7 cum quereretur qui essent; 3, 8 castra; 3, 9 accidisset; 5, 5 et propinquantes; 12, 6 qui cum; 15, 2 electi; 18, 4 filium. — Cum *D* consentit: *bell. civ.* I 39, 2 quem ipse paraverat; 28, 4 deprehendunt, deprehensas; 31, 1 ex praetura; 41, 1 quos sibi; 59, 2 postulabantur; 61, 3 Sertorio; 71, 1 decederent; 72, 2 amitterent; 74, 4 et centuriones; 84, 3 voluerunt; *bell. Hisp.* 2, 1 cum celeri festinatione; 3, 5 aditusque vis; 3, 7 cum quererentur qui essent; 5, 5 et propinquantes; 6, 3 copiae; 20, 5 militi.

Quae cum ita sint, restat ut demonstremus, cui classi codex *C* adnumerandus sit. Caesaris codicum duas classes a viris doctis definiri inter omnes constat, unam, quae solum »Commentarios de bello Gallico« exhibeat, quam α viri docti nominaverunt (est Nipperdei classis integra); alteram, quae Caesaris omnia scripta et Pseudocaesariana contineat, quam β vocaverunt (Nipperdei interpolata). Iudicium de cod. *C* pendet ab iudicio de cod. *S*. De hoc tamen adhuc ambigitur. Nam Meuselus, quamquam *S* totum corpus Caesarianum exhibet, classi α eum adnumeravit; Karo (in Comment. philol. p. 186) et W. Mueller (in dissertatione quae inscribitur »De Caesaris quod fertur b. Afr. recensione« p. 50 et 55) medium eum inter classem α et β locum tenere putant. Equidem ad W. Muelleri sententiam accedo.

Nunc ad lectiones solius codicis *C* proprias adgrediamur, quarum in multitudine sunt, quae e neglegentia aut coniectura librarii ortae sint; inveniuntur tamen etiam bonae rectaeque. Quas in duas partes divisi; primum *(a)* enumero lectiones, quibus aut coniecturae virorum doctorum comprobantur aut quae solum in editionibus veteribus servatae sunt; deinde *(b)* pertracto lectiones, quae mea quidem sententia bonae sunt.

a) Coniecturae Cod. C.

Bellum Gallicum.

1, 3, 7 imperio add. R. Schneider; 1, 32, 5 unos dett; 1, 36, 7 intra B^2 Voss; 1, 47, 2 potuerunt (potuerant Scaliger, poterant $\alpha\beta$); 1, 51, 1 quod Manutius; 1, 52, 5 phalangem Vascosanus; 2, 10, 1 Caesar add. Flodoardus; 2, 21, 5 induendas R^2T^2 recc; 3, 13, 6 scopulis (copulis Hotomanus, scapulis $\alpha\beta$); 3, 22, 4 diduci ed. Flor. a. 1514; 4, 1, 1. Cn. Pompeio M. Crasso; 4, 3, 4 Gallicis Vascosanus; 4, 23, 5 quae quam (ut quam $\alpha\beta$, ut quae Lipsius); 6, 30, 2 sicut

Beroaldus; 7, 18, 1 leniter Cod. And. Ox. Pet; 7, 42, 6 in add. ed. Rom. 1469, om $\alpha\beta$; 7, 76, 3 nostrorum edd. vett.; 7, 58, 1 fieri Asb.; 7, 53, 4 pervenit Dittenb.; 7, 64, 4 finitimi; 7, 75, 3 bis sena milia Em. Hoffmann; 7, 82, 3 parata erant (praeparata erant Aldus, paraverant $\alpha\beta$).

Hirtii supplementum.

1, 2 Romanis cod. Iadrensis; 11, 2 quorum; 11, 2 eodemque; 42, 4 ita ut quisque poterat (itaque prout quisque erat Kublerus, ita quam [quam om B, quisque poterat $\alpha\beta$]); 52, 4 in foro ferrent (foro inferrent Aldus, inferrent $\alpha\beta$).

Bellum civile.

1, 12, 1 voluntate (voluntati Vascosanus, voluntatis β); 15, 4 Vibullum Aldus; 20, 1 tribunos Beroaldus; 28, 3 notibusque (noctisque β, notisque vett edd); 34, 2 profectum Beroaldus; 35, 1 a Massiliensibus Meusel; 43, 3 constructa (structa β, instructa Beroaldus); 46, 3 in summum iugum (summum β, summa in Forchhammer; 58, 4 comminus Aldus; 61, 5 conquirere Octogesam (conquiri et Octogesam Vascosanus, conquirere totogesma $\pi\varrho$ SW^1, conquirere et toto gesma W^2); 62, 1 reduxerat (deduxerat Achilles Statius, duxerat β); 67, 1 sentiretur (codex Scaligeri); 67, 4 praesentiam vett edd.; 78, 1 ad parandum vett ed.; 78, 2 explicitis (explicitius W^2, explicitus β); 78, 3 Tarraco vett edd.; 80, 4 praesidio impedimentis (impedimento β, impedimentis Dinter, tamen transposuit); 82, 1 impediendae rei munitionis causa (impediendae reliquae munitionis causa Forchhammer, impediendae rei quae munitionis causa fiebat [fiebat causa π/β]); 82, 4 a castris Vascosanus; 84, 3 feras^2 Vossius; 87, 2 praeficit vett edd; 2, 3, 1 a. Cn Pompeio Vascosanus; 9, 2 easque (cod. Cuiac); 10, 1 quem a turri^2 edd. vett.; 10, 5 in lateribus et luto (lateribus lutoque Aldus, in lateribus luto β); 16, 2 a terra Kuebler; 18, 4 perterritos edd. vett.; 20, 4 Hispalim (cod. Petavianus); 25, 2 conferebantur ed. princ.; 35, 4; prohibebant codd. recc.; 35, 6 tabernaculis ed. princ.; 29, 5 victoriam ed. princ.; 3, 1, 4 sui fecissent (scholia, quae Hedicke edidit in programmate Quedlinburg 1879); 6, 3 postridie ed. princ.; 9, 4 his fuit — exitus om codd. recc.; 10, 5 Italia atque Hispania (in Italia atque Hispania Vascosanus, Italia atque Hispania β); 11, 3 Parthinorum Beroaldus; 21, 5 vis

atque proditio (visa atque proditio Beroaldus, visaque proditione [proditionem W.] β); 26, 4 existimaverunt codd. recc.; 37, 2 a vallo ed. princ.; 37, 4 magna cum expectatione (cum expectatione ed. princ., expectatione β); 40, 1 abduxit vett. edd.; 44, 3 in circuitu codd. recc.; 46, 2 obiecti ed. princ.; 47, 3 haberent (L. Vascosanus); 49, 5 succedere F. Hoffmann; 55, 5 LXX codd. recc.; 64, 1 ex castris; 64, 1 quae Heldius; 74, 3 relictisque (et receptis Kübler, relictis β); 81, 2 pareret edd. vett.; 81, 2 faceret edd. vett.; 86, 2 a tergo Kübler; 89, 5 concurrerent Vascosanus; 95. 1 intra vallum ed. princ.; 95, 1 dari Vascosanus; 96, 2 imperatoriis W^2; 102, 4 cognito Aldus; 102, 4 Mytilenas codd. recc.; 102, 7 suam naves ed. princ.; 103, 5 Gabinius ed. princ.; 104, 2 praefectum regium singulari ed. princ.; 105, 5 templi Lambinus, codd. recc.; 105, 6 Trallibus Beroaldus; 110, 5 alios-alios codd. recc.

Bellum Alexandrinum.

8, 2 sese non posse; 14 1 Rhodias; 14, 1 Pontias inter has; 16, 1 victis om Gruter; 20, 2 in ponte constitutam Bongars. 3; 25, 2 insidiantur nostris commeatibus (v. Preuss. Lexicon); 25, 6 periit Forchhammer cum deterr.; 34, 2 altera bello R. Schneider; 43, 3 se Solonam recepit; 45, 3 demittique; 55, 3 Minutium; 55, 3 indicium: 57, 5 adductam Oudendorpius; 67, 2 populi Romani; 72, 2 Triarii.

Bellum Africum.

2, 3 a Lilibeo; 4, 4 populi Romani; 8, 4 possent neque; 11, 4 ne Wölfflin; 18, 4 nausea; 18, 4 cohortatus; 20, 1 sagittariisque; 25, 5 abripi; 29, 3 cum forte ante portam Iurinus; 47, 6 rebusque ad victum pertinentibus (partim β, quae ad victum pertinent δ); 50, 1 erant transeunda (erat transgredienda; erant transgrediendae $\pi\varrho$ W, erant transgrediendi S.); 54, 1 Caesar quod C. Avienus Stephanus; 57, 2 quae editt ab Oudendorpio; 58, 4 eum adorti; 68, 3 his; 69, 1 quae eum; 71, 1 quo pede se reciperent (v. Preuss Lexicon); 73. 2 cognoscere et; 77, 3 mille om; 86, 3 cum tribus legionibus ad Thapsum; 89, 5 M. Aquinio Wölflin; 92, 1 quoad sibi Kübler; 95, 1 mille; 97, 1 ibi Crispo (ibi C. Kübler, ibique β).

Bellum Hispaniense.

3, 8 dispositi Nipperdeius; 5, 2 pontis Fleischer; 8, 6 habuit; 9, 1 committeret se mittendum Nipperdeius; 9, 1 ista fretus opinione (v. Preuss Lexicon); 18, 2 simul; 22, 7 licere Nipperdeius; 23, 2 nostris; 37, 3 quod imparati a Carteia profecti sine aqua fuissent; 38, 1 quae ad persequendum; 38, 5 hoc saepius facto; 41, 4 acciderat (accederet β, accideret u, accedebat Petav.).

b) Lectiones bonae.

Bellum Gallicum.

1, 34, 2 »si quid ipsi a Caesare opus esset, sese ad eum venturum fuisse, si quid *ille u (om α β) se velit*, illum ad se venire oportere«. Hi ambo ambitus simili modo constituti sunt, quae similitudo »a«addito augetur.

1, 46, 4 »postquam in vulgus militum elatum est qua arrogantia in conloquio Ariovistus usus omni Gallia Romanis interdixisset impetumque in nostros eius equites fecissent eaque res conloquium *(ut* add. *α β*; *om C)* diremisset, multo maior alacritas studiumque pugnandi maius exercitui iniectum est«. »Ut« inserto, coniunctio »que« (in eaque) inutilis mihi videtur.

1, 42, 5 »Caesar quod neque conloquium interposita causa tolli volebat neque salutem suam Gallorum equitatui committere audebat, commodissimum esse statuit omnibus equis Gallis equitibus detractis *in eos* (eo *α β*)legionarios milites legionis decimae... imponere«.

7, 35, 3 »itaque ne id accideret, silvestri loco castris positis e regione unius eorum pontium, quos Vercingetorix rescindendos curaverat, postero die cum duabus legionibus in occulto restitit; reliquas copias cum omnibus impedimentis, ut consueverat, misit *demptis* (captis *α β*, correptis Kübler, carptis Menge) quibusdam cohortibus, uti numerus legionum constare videretur». Lectio »demptis«, medelam huic loco affert. Hoc modo eum intellego: Caesar ex copiis, quas praesidio impedimentis reliquit, dempsit aliquas cohortes, ut numerum legionum, quas in occulto habuit, suppleret.

Bellum civile.

1, 6, 4 »Marcellus *vero* (non *β*, consul Madvig) passurum in praesentia negat«. Non abhorret hoc »vero« ab usu Caesariano: confer. bell. civ. 3, 12, 3 »illi vero daturos se negare neque portas

consuli praeclusuros neque sibi iudicium sumpturos contra atque omnis Italia populusque Romanus iudicavisset«.

1, 11, 2 »ut si peracto Caesaris consulatu profectus *non esset*« (profectus esset Y, praefectus esset π ϱ S; non om. β) Nipperdeius inseruit »non« tamen non iusto loco, ante profectus, cui emendationi obsistunt bell. civ. 1, 19, 4 »Pompeius enim rescripserat sese rem in summum periculum deducturum non esse«; 1, 23, 3 »pauca apud eos loquitur, quod sibi a parte eorum gratia relata non sit pro suis in eos maximis beneficiis«; 1, 81, 2 »at eo die tabernacula statui passus non est«, qui loci codicis C lectionem confirmant.

1, 30, 5 »quibus rebus paene perfectis adventu Curionis cognito queritur in contione sese proiectum ac proditum a Cn. Pompeio, qui omnibus rebus *imparatissimus* (imperatissimis β, imparatissimis Beroaldus) non necessarium bellum suscepisset«.

2, 4, 4 »communi enim fit vitio naturae ut *invisis* (*C* om) latitantibus atque incognitis (invisis latitatis atque incognitis π ϱ W, invisis latitatis atque inlatis cognitis S, invisitatis atque incognitis Elberlingius) rebus magis confidamus vehementiusque exterreamur« »Invisis«, cum *C* omisso, correctus est locus.

2, 15, 2 »et quidquid est contignatum cratibus consternitur *cratesque luto* (crates luto π, crates lutoque ϱ SW, lutoque crates Paul) integuntur« Lectione codicis C adhibita, ordo in libris servatus non est mutandus.

3, 15, 1 Bibulus, ut supra demonstratam est, erat *in classe* (classe β, cum classe ed. princ.) ad Oricum et sicuti mari portibusque Caesarem prohibebat, ita ipse omni terra earum regionum prohibebatur« Corroborant lectionem codicis C: b. civ. 2, 43, 3 qui in classe erant proficisci properabant«, Cic. Verr. 2, 80, 6, 51, Balb. 5, Nep. Chabr. 4, 1, Liv. 26, 51, 8; 44, 42, 4, Tac. ann. 15, 21, Flor. epit. 2, 234.

3, 12, 4 »hos sequuntur Byllidenses Amanthini *quoque* (ante ‚Amanthini' inseruit »et« Ciacconnius, om β) *et* reliquae finitimae civitates totaque Epirus et legatis ad Caesarem missis, quae imperaret, facturos se pollicentur«. Simili modo coniungit b. civ. 3, 57, 3 »praeesse autem suo nomine exercitus, ut praeter auctoritatem vires quoque ad coërcendum haberet«.

3, 53, 4 »etenim laboris sui periculique testimonium adferre vellent milia sagittarum circiter XXX in castellum coniecta Caesari *numeraverunt* (remuneraverunt β, renuntiaverunt codd. recc.) scutoque

ad eum relato Scaevae centurionis inventa sunt in eo foramina CXX«. Lectio codicis C facillime corruptelam explicat; »re« mihi videtur ex antecedenti »Caesari« originem duxisse.

3, 79, 3 »accessit etiam ex improviso aliud incommodum, quod Domitius, *qui* (cum Paul, om. β) dies complures castris Scipionis castra conlata habuisset, rei frumentariae causa ab eo discesserat«.

Bellum Alexandrinum.

16, 1 »nostris enim *pulsis* neque terra neque mari effugium dabatur ullum« (victis β, om. Gruter).

21, 4 »hoc proelio desiderati sunt ex numero legionariorum militum circiter CCCC et paulo *post* (ultra Beroaldus, om β) eum numerum classiarii«.

29, 4 »et legionarii magnis arboribus excisis, quae longitudine utramque ripam contingerent, *et proiectis* (iis proiectis Nipperdeius; iis om β) repentino[que] aggere iniecto flumen transierunt«.

33, 2 »deducere ex regno statuit nequa rursus nova dissensio priusquam diuturnitate confirmarentur *regum* (regibus Kranner; regi π S, regis ϱ W) imperia«. Infra repetit 33, 2 »legiones ibi veterana sexta secum deducta ceteras reliquit, quo firmius essent eorum regum imperia«.

61, 4 »hunc Marcellus insequitur et quam proxime potest Uliam, castra castris confert locorumque cognita natura, quo maxime rem deducere volebat, necessitate est *adductus*« (deductus Nipperdeius; eductus ϱ W, edoctus π S). Ne abicias codicis C lectionem haec monent exempla: bell. Alex. 35, 2 »eum Cappadocia decessisse non voluntate adductum, sed necessitate«; 71, 2 »quod aliis temporibus natura facere consuerat, tunc necessitate fuit adductus, ut celerius omnium opinione manum conserent; bell. Afr. 79, 2 »Scipio ad necessitatem adductus dimicandi«.

Bellum Africum.

2, 3 »ita maiorem partem navium antecedere iussit et insulam Aponianam, quae abest a Lilibeo... *Eo* (om β) commoratus (Lilibico eo S, Lilibyeon I, Lilibi eo V, Lilibeum W^1, Lilibeum W^2 S^2)« »Eo« facile scriba, post »Lilibeo« omisit; reliquiae huius lectionis inveniuntur in codice S »Lilibico eo« et V »Lilibi eo« Sed »eo« nusquam pro »ibi« adhibetur.

24, 1 »Scipio interim cum his copiis, quas paulo ante demonstravimus, Uticae grandi praesidio relicto profectus, primum Hadrumenti castra ponit, deinde ibi paucos dies commoratus noctu itinere facto cum Labieni et Petrei copiis *copias suas* (om β, se add. Kübler) coniungit«. Ad praetermissionem »copias suas« ansam antecedens »copiis« dabat.

29, 3 »cum forte ante portam turma densa adstitisset, scorpione accuratius misso atque eorum decurione percusso et *ad terram* (ad equum Davisius, ad decumanam β) defixo, reliqui perterriti fuga se in castra recipiunt«. Vis teli, quod decurionem ad terram percussit, magis est perspicua et terror fugientium militum intellegitur.

50, 3 Caesar *(postquam* P, om C) equitatu ante praemisso, inscius insidiarum cum ad eum locum venisset, adversarii sive obliti praeceptorum Labieni sive veriti, ne in fossa ab equitibus opprimerentur, rari ac singuli de rupe prodire et summa petere collis. (Cum delevit Gardner-Hale »Cum Constructionen »p. 304 adn. 1 versionis a Neitzertio factae). Auctoritatem codicis C, qui delevit »postquam« spernere non debemus; hoc modo enim error exstinguitur. »Postquam« fortasse e constructione ablativi absoluti soluta ortum est.

79, 1 11 tertia vigilia egressus ab Aggar XVI milia *passus* (om β) nocte progressus ad Thapsum castra ponit.

Bellum Hispaniense.

1, 2 »ita partim precibus partim vi bene magna comparata manu provinciam vastare *coepit* (om β)«. Infinitivus historicus praeter hunc locum non invenitur; quapropter »coepit« supplendum est.

1, 4 »ita *paucis* (pacis praeter T S) *commodis* (commoda β) hoste hortato maiores augebantur opes« (paucis commoda obtenta; eo Mommsen; paucis commoda ab hoste; eo Fleischer[6]; pacis commoda hoste furato Madvigius; ita paucis commoda hoste spoliato cum tribueret Novakius[2]). Lectionem »paucis« non puto respuendam esse, cum auctor »Belli Hispaniensis« plurimis locis antithesi »magnus«, »parvus« usus sit; 4, 2 ex infinita multitudine hominum pauci se reciperent«; 13, 1 nostri equites pauci in statione fuissent a pluribus reperti; 24, 5, a paucioribus nostris omni auxilio privati essent«. Non liquet mihi, quod quis possit dicere contrarium lectioni, quae argumento non repugnet.

3, 3 »eam civitatem omni tempore de populo Romano meritam esse sciens (sciens om β)«.

Suo Marte scriba mihi videtur emendavisse: b. Gall. 1, 13, 6 virtute quam dolo rem quererent; 1, 28, 4 a suis; 1, 40, 13 parpetuae vitae felicitate; 1, 47. 6 causam conantes; 2, 11, 2 nesciebat neque perspexerat; 2, 27, 5 ausi sunt transire; 4, 26, 4 prodirent; 4, 27, 5 indictum; 6, 7, 1 hiemaverat; 7, 25, 5 aut adisse aut vidisse initium; 7, 27, 4 incidunt; 6, 36, 1 Caesaris obtemperans; Hirt suppl. 12, 2 nostris insidiis; b. civ. 1, 3, 3 tr. pl. L. Curio evocat; 9, 2 r. p. primam fuisse dignitate vitaque potiorem; 23, 4 aurum quod abduxerat; 25, 9 ut aditus; 27, 3 inaedificatas fossas; 34, 2 quas Sicilia et Sardinia; 34, 4 advocaverant ad se; 64, 4 pauci ex his militibus in flumine abrepti; 49, 4 tum requirebant; 85, 1 legio I tertia; 2, 9, 1 id contabulationis causa; 11, 4 ruina commoti inopinato malo turbati deorum ira perculsi urbis direptione perterriti; 16, 3 magna vi; 18, 4 mod' CXX; 28, 2 in contumeliam; 34, 1 magno ac difficili ascensu et arduo; 43, 2 acciderat itaque perterritis omnibus; 3 2, 3 frequentiores; 8, 4 ad Orici pontum in navi; 11, 4 in oppidum etiam sua sponte; 17, 4 illis esse impedimenti (Libo om); 18 4 nisi cum Italiam; 19, 3 facto auditum; 27, 2 detraheretur²; 34, 2 ut Tessaliam mandat; 42, 4 hisque omnibus; 44, 4 in timore sperantes; 45, 1 utebatur; 75, 2 quam citissime; 78, 5 Corcyraque; 79, 4 quibus proeliis; 79, 5 pluribus itineribus; 85, 2 commodiore consilio passim frumentaria re; 103, 3 a calamitate; bell. Alex. 13, 5 quinque biremes; 25, 1 magna Caesaris praesidia adduci; 35, 3 iugum habet editum silvestre; 35, 3 hae erant certae opportunitates; bell. Afr. 3, 1 postquam Hadrumentum accepit; 9, 2 hoc eum idcirco existimo fecisse; 19, 4 hac spe atque audacia; 47, 6 gravati pondere tenebris; 54, 5 Clusiane; 57, 2 si restare dixit, ut reliqua; 81, 1 quinque legionibus; 90, 3 itaque bis miliens sestertiis his impositis; bell. Hisp. 2, 1 C. Caesar dictator III multis item ante diebus; 3, 9 sic illud factum; 5, 6 hic alteri alter non solum; 40, 6 nonnullique a pugna.

Editoribus scriptorum Caesaris codex *C* silentio non est praetermittendus, qui quamquam s. XV scriptus sit, tamen nonnullas genuinas lectiones servaverit, ita ut cum codicibus inferioris notae hic illic ad emendandum textum utilis esse posset.

2. De »Testamenti Porcelli« codice Cracoviensi.

Cum forte Senecae »Epistulas morales ad Lucilium« legerem, quas in bibliotheca Universitatis Cracoviensis codex **537** *s. XII* exhibet, animadverti initio eius epistulas Senecae ad Sanctum Paulum cum responsis Pauli scriptas esse et in fine post indicem epi-

stularum in ultima pagina »Testamentum Porcelli« exstare, quod a Wislockio in Catalogo codicum bibliothecae Universitatis Iagellonicae praetermissum est. Codex »Testamenti Porcelli«, quem liceat littera *C* designare, in ultima pagina, eadem manu atque »Epistulae morales« exaratus est: qua de causa una cum Epistulis ad s. XII referendus est. Codex totus est membranaceus nitide in folio scriptus, litteris initialibus ornatus. Initio inscriptio invenitur »Testamentum Porcelli«, infra in fine legitur »De hoc testamento meminit sanctus Hieronimus in proëmio VII commentarii in Isaiam prophetam« Quod ad ortographiam pertinet, haec mihi, quae commemorentur, digna videntur: Nomina propria a litteris minutis incipiunt, pro *ae* ponitur semper *e*; semper 'michi' scribitur; aspiratio omittitur in ordei.

Ut familiam codicis *C* definiamus, primum communes, deinde proprias eius lectiones inspiciamus. Itaque *C* cum aliis codicibus in his consentit[1]): 261 solivertiator PB; 7 et concede V (Hauptio teste); 8 coquina DRV; 13 duos PVL; 269 1 et 2 delego (*omnes* libri); 7 esiciaris (nonnulli); 11 terrestre (omnes libri praeter H); 13 annos BDRV; 17 et DV; 20 Celsanus (praeter B). — Solius *C* codicis propriae sunt lectiones: 268, 11 cynie; 269, 2 Verrinae scrofae, Laconicae om; 4 delego: 6 visceribus meis, donabo om; 10 quem; 11 et menses VI; 14 implesset (in margine); 18 in meo testamento; 19 Cimenatus. — Codicis *C* fontem demonstrare vel eum cum aliquo ex notis codicibus coniungere ex illis communibus et propriis lectionibus non possumus. Una nobis sincera atque bona lectio a *C* cocodice tradita videtur p. 269, 17: in meo testamento. Codex V tradidit lectionem »testamento meo«, HP servaverunt »in medio testamento«, DRB exhibent »meo testamento«. Codicis *C* solius »in meo testamento« genuina est lectio et coniecturam Heraei conprobat.

3. De »Moreti« codice Cracoviensi.

E Pseudovergilianis, quae Appendicem Vergilianam (Otto Ribbeck, Lipsiae 1895) faciunt, unus codex Cracoviensis n. 542 designatus s. XVI, in bibliotheca Universitatis Iagellonica servatus, 'Moretum' exhibet. Codex est chartaceus in folio pagg. 86 variis manibus nigro exaratus. Exhibet Ovidii Heroides XV p. 8—86; Publi Vergilii Maronis Moretum XVI p. 1—3 et impnum sive carmen saphicum in

[1]) Contuli cum Bücheler-Heraeus in appendice libri: Petronii Saturae et liber Priapeorum, Berolini ed. V, 1912.

diem paschalem »De infernorum vastatione in natalem Virginis Divae« 3—5. Initio codicis, quem voco *C*, legitur: »Publi Vergilii Maronis Moretum« in fine »Finis«. Initium Moreti glossis instructum est. Lectionibus cum aliis codicibus communibus et propriis comparatis haec concludimus: Codex *C* cum codice *H* (Helstadensi) proxima affinitate coniungitur, ut lectiones cum solo *H* consentientes demonstrant: 26 assiduis; 27 trita; 47 grummo; 66 illud; 74 capite nomen. Etiam affinitas quaedam cum *V* (Vossiano) negari non potest, cum quo solo congruit: 3 orti; 31, Cibalem; 45 tunc; 50 Cibale; 81 umero; 112 lentusque; 116 digitis demum. Accedunt lectiones cum his duobus conspirantes: 15 que; 15 previdet; 90 virentem; 94 tunc; 96 tunc; 96 gmie; 104 ex pluribus; 112 graviter; 116 tunc. Quibus observationibus coacti codicem *C* e codice *V* coniuncto cum codice *H* derivatum esse putamus.

Unam lectionem solius codicis *C* propriam silentio praeterire non possumus, utpote quae nobis vera videatur: v. 111:

> Procedebat opus; *iam non* salebrosus ut ante,
> Sed gravior lentos ibat pistillus in orbes

In HPRm o legitur »nec«; pro iam »tam« servavit *H*; »non iam« solus codex *C* tradit. »Non« ponitur a poëta cum quodam pondere; qua de causa verisimile mihi videtur potius in arsi quam in thesi locum eius esse. Simili modo posuit Ov. Epist. ex Pont 1, 1, 1

> Naso Tomitanae *iam non* novus incola terrae
> Hoc tibi de Getico litore mittit opus

aut 2, 4, 5

> Non ita di mihi sunt tristes, ut credere possim
> Fasque putem *iam* te *non* meminisse mei...

Lectio v. 48 »format opus« (*C*) pro »levat opus« ex dispositione in margine facta irrepsisse mihi videtur.

4. De Senecae »De clementia« duobus codicibus Cracoviensibus.

Iam tempore studiorum meorum in Universitate Cracoviensi in animo habebam omnium Senecae codicum, qui in terris Polonicis inveniuntur, collationem facere auctoritatemque definire. Hac adnotatiuncula, in qua solum de duobus Senecae »de clementia« codicibus agam, initium facio.

Ambo codices asservantur in bibliotheca Universitatis Iagellonicae. Alter (*C*) *n.* 3245 (s. XV) est membranaceus, pulcherrimis litteris initialibus ornatus, nitide in folio exaratus pp. 321; continet praeter alia variorum auctorum latinorum Senecae libros »De clementia«; alter (*c*) *n.* 534 (a. 1433) chartaceus, initialibus rubris ornatus, minima diligentia in folio pp. 256 scriptus, exhibet omnia Senecae scripta, inter quae »De clementia«. Initio cod. *c.* legitur »Inc. lib. An. L. Sen. de clem. ad Ner.«; in fine *C*: Expl. lib. An. L. Sen. de clem. ad Ner.; *c*: expl. Sen. de clem. ad Ner. Amen.

Fines, inter quos archetypum *C* invenire possumus, definiuntur lectionibus cum *F* (Laurentiano XII) *A* (Amploniano XII) et *L* (Leidensi XII) communibus: p. 217, 12 arbiter gentibus; 218, 14 strictum; 222, 15 vitalis; 223, 2 in prima fronte; 224, 1 clementia sit; 226, 9 iam om; 227, 27 et; 227, 28 communis om; 233, 13 sibi om; 237, 11 deplorata sunt; 238, 1 R; 238, 6 delegati. — Artiores fines efficiunt lectiones cum *FL* conspirantes: 242, 22 laxaretur; 244, 11 exorabilior iniuriis; 246, 24 fragilitate; 246, 25 eos om; 248, 26 ab eo quisquam; 249, 20 temperat sibi; 252, 7 surgere; 253, 6 audivi; 254, 5 et proeliis; 255, 9 anus et sunt mulierculae; 255, 24 aut. — Archetypum definiunt lectiones solius *L* codicis propriae: 222, 22 usu; 224, 11 inter est; 229, 9 ex sociis; 240, 7 animus; 253, 21 invenitur; 253, 23 hoc om. — Quibus observationibus adducimur, ut credamus codicem *C* e codice *L* emanasse.

Codex *c* non multum a *C* differt, qua de causa et eum e codice *L* profluxisse probabile est. Restat, ut ostendamus, quo vinculo codex *C* cum codice *c* cohaereat quaeque inter eos sit affinitas. Ambo codices ex uno fonte derivati sunt; differunt enim inter se nisi his: 218, 23 *C* peperci, *c* peperi; 219, 13 *C* ferre, *c* differre; 219, 19 *C* nec te, *c* ne te; 220, 5 *C* accedere, *c* accidere; 220, 19 *C* cessit, *c* cessat; 220, 21 *C* donatum, *c* donat; 221, 22 *C* suam, *c* illam; 222, 1 *C* fundata stabilisque est, *c* stabilis fundataque est.

Coniecturas comprobant: 1, 1, 4 peperi (Baehrens) *c*; 1, 3, 5 **terram** om *c* (Lipsius et Schultess in coniecturis omiserunt); 2, 2, 3 **in** inani (*C* et *c*) Madvigius. *Genuinas lectiones* tradere mihi videntur: **1, 5, 1** »parandum itaque est etiam improbandis civibus non aliter **quam** membris languentibus et si quando misso sanguine opus est, ***sustinendum est*** (sustinenda est libri *O*, manus add Haase, dextra Schultess), ne ultra quam necesse est ***incidas*** (*C* et *c.* insidat *O*, insi-

deat *A*)« Lectionibus codicum *C* et *c* in textum receptis locus sanus est; non opus est addere »manus« aut »dextra«.

1, 22, 3 »constituit bonos mores civitatis princeps et vitia eius facilius *reprimit* (*C* et *c*, vitia eius *O*; eluit Gertz; emendat 2 *m* saec. XIII in *F*; eruit Gronovius; princeps eluit vitia eius Hosius) si patiens eorum est, non tamquam probet sed tamquam invitus et cum magno tormento ad castigandum veniat«. Supplementum codicum *C* et *c* non respuendum mihi videtur comparata epist. mor. 25, 6 »interim aliquorum te auctoritate custodi aut Cato ille sit aut Scipio aut Laelius aut talis cuius interventu perditi quoque homines *vitia supprimerent*, dum te efficis eum cum quo peccare non audeas« — 2, 5, 4 »utraque circa severitatem circaque clementiam posita sunt quae vitare debemus: per speciem severitatis crudelitatem, per speciem clementiae in misericordiam *incidimus* (suppl. *C* et *c*) — 2, 7, 1 »at quare non ignoscet? *Veniam* (*C* et *c*, agedum Hosius; vacuam *O*; vacuum est dicere *T*; vacuus animo Madvig; ignoscat, dicam Pine; ignoscet sapiens nec dabit veniam Skutsch) constituamus nunc quoque quid sit *venia* (veniam *O*, om *C c*) et sciemus dari illam a sapiente non debere« »Venia« loco secundo deleta corruptela sublata est; venia ex glossa in textum irrepsit.

Cracoviae.

De rerum naturae sensu apud poëtas medii aevi Graeco-barbaros

scripsit

Severinus Hammer.

I.

Antiqui poëtae tanto amore rerum naturam amplectebantur, ut inde imagines, comparationes, descriptiones libentissime repeterent — nimirum eum modum aptissimum rati, quo et sermo poëticus locupletaretur et argumenti copia legentium vel audientium animis facilius clariusque se offerret [1]). Attamen labente antiquitate, cum iam deessent ingenia, quae rectum modum in adhibendis sermonis ornamentis servarent — commotis orationis solutae et numeris adstrictae terminis [2]), evagatis mentibus per arctos recte iudicandi et bene disserendi cancellos [3]), ingruentibus etiam externis moribus nec non opinionibus [3]) — in pristinae simplicitatis locum successit dictio molesta et putida, quae modo affectata siccitate, modo verborum lascivo tumore sterilitatem argumenti et inopiam obtegere conabatur [4]). — Quae vitia concepta iam a novissimis scriptoribus

---

[1]) cf. Alfredi Biese: Die Entwickelung des Naturgefühls bei den Griechen und Römern, Kiel 1882—1884.

[2]) cf. Udalrici v. Wilamowitz-Moellendorff: Die griech. Literatur des Altertums[2] (Die Kultur der Gegenwart Tl I Abt. VIII, Leipzig-Berlin 1912), p. 288 sq, 294, 297 sqq.

[3]) cf. Pauli Wendland, Die griech. Prosa (Einleitung in die Altertumswissenschaft hrgbn von A. Gercke und E. Norden I[2] Leipzig und Berlin 1912) p. 237 sqq.

[4]) cf. Erwini Rohde, Der griech. Roman und seine Vorläufer, Lips. 1900, p. 355 sqq.

eroticis nec non a scholae Nonnianae alumnis hereditate quadam in Byzantinorum fetus transierunt eisque peculiarem impresserunt notam. Accedebat quod, quae iam hellenisticis temporibus pullulabant germina ex Oriente insita, ea tunc summa imperii Constantinopolin translata in laetissimam segetem adoleverunt, cum peregrina cum graecis miscerentur et confunderentur, donec varie et perplexe coniuncta prorsus novam cultus atque humanitatis speciem formamque effinxerunt, cui tamen etiamtum vetusti panni inepte assuebantur [1]).

Iam neque ea poësis, quae antiquitate tradita praecepta anxie tuetur et recolit, neque rursus poëtae divinas res magnificis celebrantes carminibus, in quibus recentes ac novae notiones et imagines cum feliciter inventa forma atque specie mire concinunt [2]), invitare nos videntur, apud quos naturae sensum pervestigemus: quandoquidem illa excepto epigrammate rationi magis quam sensui accommodata est, hi mundi vanitates contemnentes excelsa quaeque et sublimia petunt, scilicet alienatis iam mentibus a terrenis vitae illecebris, quibus olim Clemens Romanus, nuper Basilius Magnus et Gregorius Naz., viri litteris Graecis penitus imbuti, venustissimos operum suorum debuerunt passus, cum r. naturam laudibus extulerunt, aut in ea laborum quietem et tristitiae remedium quaesiverunt [3]).

Atqui praeter eas litteras, quae Byzantii floruerunt et praeter eos scriptores, qui tritam viam semel ingressi nec temporum mutatorum nec linguae legum omnino rationem habuerunt, paullatim exsistebant serpebantque clam in provinciis imperii [4]) litterae incertis auctoribus vulgatae, quae rudi lingua conscriptae a vulgari intelligentia non adeo erant remotae, quam Byzantinorum doctae et laboriosae lucubrationes. Sed isti fetus, qui luce ac publico caruerunt, ab eruditis viris aut alto supercilio despiciebantur aut opprimebantur et tum demum laetiora ceperunt incrementa, cum diu quassata

---

[1]) cf. Caroli Krumbacher, Gesch. der byzant. Lit.[2] 1897 p. 21 sqq, A. Thumb, Die neugr. Lit. p. 246 (Die Kultur der Gegenwart Th I Abt. IX), H. Gelzer, Byzant. Kulturgeschichte, Tübingen 1909, p. 3.

[2]) cf. Krumbacher, l. c. p. 669 sqq.

[3]) cf. Clem. Rom. I. Cor. 19—20; Vita S. Basilii p. XLVI, opera omnia Parisiis 1730 III ep. XIV p. 93, etiam II p. 71 et CCLXXVII, Homil. IV p. 45 (ὅρ. I Paris 1638); Gregor. Naz. orat. VI, 14, p. 188, XVIII, 29. p. 350, XXVI, 1. p. 471 et 7. p. 476, XLIV, 10. p. 841, carm. XIV p. 468—469 (ed. Maurinae), carm. XXXVIII p. 898/9 v. 15 sqq., carm. V p. 1052/3 v. 68 sqq.

[4]) Krumbacher, l. l. p. 794, C. Dieterich, Gesch. der byzant. u. neugr. Lit., p 65—120, G. Meyer, Essays und Studien, Berol. 1885, p. 309—331.

imperii puppis iam rimis fatisceret et peregrinis nationibus ambitiosae praedae copiam suppeditaret. Scilicet inde ab anno 1204 post Christum natum in Peloponneso et in maris Aegaei insulis Francogalli, tum inde a 14 saeculo Veneti in maris Ionii insulis sedes posuerunt eorumque vicinia plurimum valuit ad populi humanitatem promovendam et ad vulgi animos conformandos, qui diuturno obriguerunt veterno [1]).

Ceterum dubitari nequit, quin istius poësis vulgaris origo ab hellenisticis temporibus repetenda sit. Nam et lingua vulgaris ex alexandrina κοινῇ [2]) manavit et carminum ipsorum species nec non indoles ac natura ab illa, quam in exeuntis antiquitatis poësi perspicimus, haud abhorret. Iam si Erwinus Rohde [3]) hoc praecipuum discrimen inter poëtas antiquos et hellenisticos statuit, quod hi non assecuti essent illorum facultatem mores et ingenium totius gentis tamquam in speculo ponendi, quod molles vitae inertis et contemplativae commendavissent recessus, quod luxiuranti sermone r. naturae amoenitates descripsissent ob eamque causam tenerrimis cogitationibus animos oblectavissent — idem poësis vulgaris medii aevi et neograecae proprium statuendum est [4]).

Quod quidem ad speciem huiusce poëseos spectat, recte observavit Carolus Dieterich [5]), vir perquam subtili iudicio praeditus, materiam epicam in ea aeque desiderari atque in poësi Alexandrinorum. Sicut olim Apollonius in Argonauticis sedatos orationis epicae numeros perturbaverat, cum Medeae contortas et difficiles ambages animi, quo varii affectus inter se pugnabant, explicare et extricare conatus esset, [6]) ita in utroque pervulgato carmine epico medii aevi, Digenem Acritam dico et Erotocritum, unam et simplicem compositionem, nedum grandia heroum facinora, frustra aliquis quaesiverit;

---

[1]) cf. Caroli Dieterich, Geschichte der byzant. und neugriech. Litteratur[2] Lips. 1909 p. 66 sq., G. F. Hertzberg, Die Ethnographie der Balkanhalbinsel im 14 u. 15 Jhrdt. Peterm. Mitt. 1878. p. 125 sqq.

[2]) cf. notos libros A. Thumb, Die griech. Sprache im Zeitalter des Hellenismus (Strassburg, 1901), Die neugriech. Sprache (Freiburg 1892), Handbuch der neugr. Volkssprache (Strassburg 1910); C. Krumbacher, Das Problem der neugr. Schriftsprache (München 1902); G. N. Hatzidakis, Einleitung in die neugriech. Grammatik (Leipz. 1892); etiam P. Kretschmer, Sprache (Einleit. in die Altert I[3] p. 548 sqq.) et Krumbacher B. L. p. 789.

[3]) l. l. p. 127 sqq, 537 sqq. [4]) C. Dieterich l. l. p. 69. [5]) l. l. p. 69.

[6]) cf. Rohde l l. p. 23. Ceterum similem charactera carmina epica Musaei, Quinti Smyrnaei, Nonni prae se ferunt; Rohde p. 138 sqq.

etenim narrationes passim orationi insertae et in dulcedinem fabulae amorum compositae unitatis rationi officiunt.

Quid? si etiam indole atque natura ista poësis hellenisticae haud dissimilis apparet? Ut iam omittam eam amatoriis argumentis scatere, quae inde ab Alexandrinorum poësi in litteris vulgo percrebruerunt, illud memoratu dignum est, r. naturae sensum, quem haec musa vulgaris prae se ferat, manifeste cum molli Alexandrinorum nec non posteriorum scriptorum affectione congruere [1]). Iam A. Biese [2]) exemplis congestis evidenter probavit temporibus hellenisticis rationem, quae inter hominem et r. naturam intercederet, haud mediocriter diversam exstitisse ab illa, quae pristinis fuisset temporibus.

Cum Homeri aetate mortales ad deorum numen omnia revocarent, quae in r. natura fiebant, varias eius species simplici nec sui conscia admiratione intuebantur, ut ex Homeri copiosis comparationibus et metaphoris e rerum natura petitis satis elucet. Sed paullatim animi magis singulari naturae studio capiebantur; ideoque iam Sappho subitos animi motus, quos ad r. naturam refert, lepide describit, Aeschylus et Sophocles hominum angoribus pariter dolere r. naturam iubet, apud Euripidem homines saepius locos ab arbitris remotos, velut mare, silvam petunt. Postremo desiderium quoddam vagum nec sibi constans animos invasit, quo affecti aetatis alexandrinae et hellenisticae homines spes inanes concipiebant, naturam expetebant ipsius naturae causa, eius amoenitates et vitae rusticae delicias immodice celebrabant eisque oblectabantur — eaque animorum affectio eo magis alebatur, quo magis quisque naturam propriam sequebatur et a vita publica remotus in secretum pectoris sui redibat [3]). Inde in epigrammatibus posteriorum temporum mollior ac flebilis consideratio contemplatioque naturae occurrit, in nonnullis amorum fabulis veluti somnia vaticinantium atque insanientium nobis obversari videntur; at iam antea poëtae bucolici, Theocritus, Bio, Moschus — ut iam omittam similes animi affectus, qui passim apud eos emicabant — r. naturae opes et effectus propria vita instruxerunt, humana induerunt specie, montes flumina arbores sentire ac loqui finxerunt.

Itaque eam praecipue, quam postremo commemoravimus, poësis hellenisticae proprietatem [4]), qua mutam rerum naturam loquentem

---

[1]) C. Dieterich l. l. p. 71.
[2]) l. l. p. 64 sqq.
[3]) cf. E. Rohde, l. l. p. 127.
[4]) v. infra.

fecit et formatam, in vulgari medii aevi et neograeca poësi deprehendimus. Paucis exemplis rem explicare libet. Iam in Homerico quidem hymno in Cererem V v. 13 terra ridet et simili modo apud Hesiodum et Theognidem rident caelum, terra, mare nec non apud Pindarum fr. 113 sidera torrentes undae immaturam mortem deplorant — sed iam magis expresse apud Euripidem Bacch. 114 rerum natura debacchatur: terra tripudiis celebrat Bromium, 726 montes et ferae bacchantur laetitia, Ion 1079 choreas agitat aether et luna.

Tum apud Theocritum non solum ut testes invocantur et ad commiserationem invitantur arbores astra flumina pecora (I 117, 132; II 165; V 124; VIII 33—38), itemque non modo r. natura hominum gaudio afficitur (ex c. ecl. XVII 64—70 Cos insula parvulum Bacchum manibus contingit [1]) eique fausta precatur), sed adeo molle quoddam ac mansuetum sonat v. 57 ecl. XXVII: Daphnis audit insusurrare sibi invicem cuppressos ipsius gaudia genialia (ἀλλήλαις λαλέουσι τεὸν γάμον αἱ κυπάρισσοι). Similiter in Moschi epitaphio Bionis v. 6 sq hyacinthus compellatur, ut foliorum susurru desiderium praeclari cantoris arguat, in Dionysiacis autem Nonni, qui tantopere r. naturam animavit, ut de arborum et plantarum mutuo amore expresse loqueretur, similem ob causam universa r. natura ad querellas expostulatur XV 398 sq, ceterum persaepe quercus, saxa, silvae, colles susurrant mugiunt clamant queruntur suspirant rident eiulant (cf. III 68 V 354 XV 297, 374 XVI 224, 270, 291, 363 XXII 7, 12 XXIV 154 al.). Neque aliter — ut unum in praesens exemplum afferam — in fabula Romanensi medii aevi, quae Belthander et Chrysantza inscribitur et in amoris infausti descriptione pulcherrimi illius epyllii, Heronem et Leandrum dico, nos commonefacit, v. 862 sq propter mutuos amantium complexus et osculorum copiam etiam sensu expertes arbores horrore contremiscunt, v. 1278 saxa dirumpuntur ingenti eorum tristitia commota, v. 1301 ob ipsorum reditum saltus ad numerum se movent, montes laetitia exsultant. Haec r. naturae prosopopoeïa, quae omnibus modis variatur, in ista poësi vulgari magnas agit partes.

Quae cum ita sint, iam manifestum est poësin neograecam, quam illa carmina medii aevi vulgari lingua conscripta praeierant, natura sua cognatam esse cum poësi hellenistica. Etenim studium

---

[1]) Similiter apud Callimachum (in Del. v. 265) Delus insula Apollinem sinu suo recipit; cf. etiam in Del. v. 139 φόβῳ δ' ὠρχήσατο πᾶσα | Θεσσαλίη.

sensusque r. naturae, quo illi poëtae obscuri eius amoenitates amplectuntur, dulcia quaeque et suavia in r. natura sectantur et aucupantur eaque ut in fabulis fit depingunt, nonnunquam eis etiam molliores ac tristes inducunt colores, cum sensu hellenistici aevi concordare videtur. Ex quo videlicet aevo mollitia insigni et dolore quodam affecto idem sensus ad posteriora transiit tempora eisque notam impressit sempiternam. Attamen valde aliquis erraverit, si istam poësin de qua agimus externis bonis vacuam fuisse putet[1]). Quantum momenti habuerint Francogallorum et Venetorum politiores doctrinae, supra admonui. Sed imprimis Byzantinorum nec non Orientis gentium auctoritas haud levis habenda est. Byzantina certe poësi, in qua 11/12 saeculo vulgaris lingua passim adhibebatur, via quodammodo praemunita est, qua ingrederetur istius poëseos vulgaris musa, in fabularum autem Byzant. speciem vulgares fabulae Romanenses fingebantur. Multa quoque ex Oriente in eam illata sunt: veluti iam 10 saec. Orientis fabellis debetur carmen epicum, quod Digenis Acritas inscribitur, at saeculo demum 13 et 14 poësis lyrica sub auspiciis Romanensibus et nata et adulta 16 saec. prospere effloruit. Quae inde manavit recentium Graecorum pulcherrima poësis popularis, eam alto flumini haud inepte Dieterichus[2]) adaequavit, in cuius alveum duo rivuli — alter ex Oriente, ex Occidente alter profluens — se effuderunt. Etenim in illa alte insita semina hellenistica maturuerunt externis irrigata fluctibus.

His praemissis, quae ad istam poësin recte aestimandam nonnihil momenti habere videbantur, iam aequum erat singula carmina perlustrare, quatenus in iis r. naturae sensus perspiceretur et investigare, quid eius insigne esset proprium et peculiare. Sed in tanta materiae ubertate metuebam, ne licitos horum commentariorum fines excederem, si observationum farraginem ex universa hac poësi sedulo congestam lectoribus offerrem. Ceterum cum mox alibi tractaturus essem de Cretensium litteris saec. 16/17, fabulae autem Ronenses, quamvis argumento ad poësin lyricam proxime accedentes, tamen artificiosa compositione longe abessent a semivulgari prope lyricorum natura atque indole, lyrica solum carmina accuratius hoc loco tractare placuit, alia autem precario in adnotationibus passim attingere. Hoc unum monitum velim eam poësin, quam Francogalli

---

[1]) cf. Krumbacher l. l. p. 787 sqq; Dieterich l. l. p. 67 sq.
[2]) Dieterich l. l. p. 68.

poésie grecque vulgaire, Germani vulgärgriechisch dicant, non solum lingua vulgari conscriptam esse, sed certe passim vulgi spiritum vultu prodere in eaque multum inesse sanguinis atque nervorum, quod quidem v. gr. de Ptochoprodromi carminibus eadem lingua vulgari conscriptis[1]) nequaquam contendere possumus. Hoc singulari colore iam poëma de Digeni Acrita notabile est, etsi in codicibus a Byzantinis exaratis vulgaria quodammodo detersa et oblitterata sunt et tantum raro inter docta scribarum commenta relucent. Inde eo magis, »Erotocriti« delenimur simplicitate, cuius eruditus auctor in vulgi animum penitus descendere didicit. Iam si omnino semivulgarem totius huiusce poëseos naturam respexerimus, r. naturae sensum merito ac iure in ea suspicabimur et quaeremus.

II.

Perexigua sane poësis lyricae frustula[2]) ex aureo illo libro manu scripto saec. XV (n. 8241)[3]) Guilelmus Wagner[4]) in lucem protraxit, sed ita carminum ordinem perturbavit, ut demum post iteratas virorum doctorum curas[5]) ex recenti D. C. Hesselingi et H. Pernoti editione[6]) et perspicere possimus totius corporis compositionem et recte aestimare haec vetustissima poësis lyricae monumenta. Certe

---

[1]) Poèmes Prodromiques en grec vulgaire édités par D. C. Hesseling et H. Pernot, Amsterdam 1910. De Prodr. cf. Caroli Neumann, Griech. Geschichtsschreiber und Geschichtsquellen im XII Jhrdt, Lips. 1888, p. 37—77.

[2]) Aliud lyricorum corpus e cod. Vindob. 244 edidit E. Legrand, Coll. de mon. N. S. 1 (1874) 11—71 (Recueil de chansons populaires grecques publiées et traduites pour la première fois). Hunc librum, ex quo tantum passim notulas excerperam tum cum a 1913/14 Monachii commoratus eram, nunc quidem ad manum habere non potui, quoniam in Austriae bibliothecis (Vindob. Graz.) non exstat. Nostra saltem bibl. Cracov. illas frustra per litteras adiit.

[3]) cf. de hoc cod. Wagner, Einleitung 1 sqq., Hesseling-Pernot, Introduction VII sq., XXII sqq.

[4]) Ἀλφάβητος τῆς ἀγάπης. Das ABC der Liebe, eine Sammlung rhodischer Liebeslieder hrgbn v. W. Wagner, Lips. 1879.

[5]) cf. E. C. Holzer, Berl. phil. Woch. 1885 p. 514 sqq.; 545 sqq.; A. Heisenberg, die sogenannten rhod. Liebeslieder BZ., II (1893), pp. 548—562, H. Lübke, Ueber die rhod. Liebeslieder in ihren Beziehungen zur neugr. Volksdichtung (Satura Viadrina, Festschrift zum 25 jährigen Bestehen des philol. Vereins zu Breslau) 1896, Festa, Sui cosi detto Alfabeto dell' Amore, Atene e Roma, I pp. 223—238, II pp. 13—20, 228—239, G. N. Politis, Λαογραφία, II (1910) pp. 137—146.

[6]) Ἐρωτοπαίγνια (Chansons d'amour) publiées par D. C. Hesseling et Hubert Pernot, Paris 1913 (Bibliothèque grecque vulgaire, tome dixième).

is, qui diversos videlicet et seorsum saec. XIV vulgatos carminum libellos [1]) rescripsit et uno corpore complexus est, a temporum iniuria servavit pulcherrimos sine dubio inde ab exeunte antiquitate lyricorum flores, quos editor princeps cum Catulli musa conferre ausus est [2]), novissimi editores sane cautius disiectis membris poëtae adsimulaverunt, vel antiquitate lapsis columnis, quarum passim integra capitula pristinae venustatis imaginem nisi per ambages mente effingi non sinerent [3]) Etsi dubitari nequit, quin haec carmina G. Wagner falso Rhodia nuncuparit [4]), at manifesto sub Francogallorum auspiciis exstiterunt [5]) simili modo atque complures fabulae Romanenses. Inter haec ἀποσπάσματα, quae demendo addendo interpolando a corporis concinnatore saepius inepte secum coniungebantur, vel amplificando diluebantur [6]), fabella de centum dictis amatoriis [7]) (Hessel. Pernot v. 140—330) principem locum obtinet: In ea

---

[1]) cf. C. Krumbacher l. l. p. 813.

[2]) cf. ed. Wagneri p. 85 (Anhang Krit. Bemerk. CXI, 1): Ich setze hinzu, dass in manchen dieser Lieder eine ganz catullische Gluth der Empfindung lebt, und dass die Sprache sowohl wie die ganze Form der meisten derselben uns billig in Erstaunen setzen müssen, wenn wir bedenken, dass wir es mit Producten des 14 Jhrdts zu thun haben. Manches Lied dieser Sammlung würde, wenn es in klassischem Griechisch und antikem Metrum geschrieben wäre, als ein Meisterwerk lyrischer Poesie gepriesen werden! Freilich jetzt ist dies Alles nur ‚barbarische Gräcität' — und das ist alles gesagt.

[3]) Introduction p. XXXV.

[4]) cf. C. Krumbacher l. l. p. 812, C. Dieterich l. l. p. 106, Hessel.-Pernot p. VIII sq.

[5]) cf. C. Dieterich l. l. p. 105 et 107.

[6]) cf. Hessel.-Pernot p. XX, XXIII, XXV et passim in notis, vel. 61.

[7]) Istorum ἑκατολόγων (Ἀριθμῶν) naturam nec non rationem eorum mutuam et similitudinem cum fabulis, quae in aenigmatibus vel in verborum lusu inter ludum usitato constant, tum quatenus ab alphabetis amatoriis penderent, evidenter explicaverunt Hessel.-Pernot p. XI sqq. — De pristina forma huius fabellae, cui corpusculi editor prooemium praemisit (v. 140—163) et peroratione apposuit (v. 330—340), cf. ibid. p. XXIII et XXIV. Eidem ipsi editores suspicantur (p. XXV) primitus corruptoris partes (v. 317—330) defuisse easque ex alio quodam poëmate eius simili, quod apud Pernotum, Anthologie pp. 77—84, 84—87 exstat, in hoc illatas esse. Quantopere in deliciis fuerit in carm. popul. eiusmodi quaestio amatoria, testimonio sunt 18 versiones neogr., quas Hessel.-Pernot p. X. sq., collegerunt et quarum vetustissima in cod. Meteoritico memoriam s. 16/17 servat. Praeterea in multis distichis neograecis (quae ad saltum ex tempore fundebantur) singula vestigia huius poëmatii deprehendi possunt, cf. H. Lübke in Sat. Viadr. (1896) p. 69 sqq. et Dieterich l. l. p. 133 sq.

puella iuvenis cuiusdam, qui osculum expetit, artis scientiam experitur tentatque; tum ille suos affectus effundit in singulis carminibus ἀκροστιχίδος arithmeticae lege compositis; itaque ab unitate incipit et usque ad numerum denarium continuat, tum primo osculo accepto puellae iussu δεκατίζων ad centum pergit; denique praemium amatorium consecutus puellam deludit. — Cetera huius corpusculi carmina secundum acrosticha, quae litterarum ordine constant (κατ' αλφάβητον) disposita fuisse videntur. Habemus ergo tria alphabeta amatoria, quorum primum [1]) (v. 1—108) mutilum (A—M) undecim carminibus constat, quae a iuvene et puella vicissim cantantur; continet autem ex parte preces amatorias (in initio maxime), imprimis tamen ab utraque parte affectus funduntur et querellae. Id quod memoratu dignum est, viri partes in hac cantilena magis liberae atque solutae apparent quam in »centum dictis am.«: femina est, quae iuvenis (equitis, cf. v. 28 sq.) admiratione teneatur et sese in eius amorem ultro offerat. — Alterum alphabetum carmen est amoeboeum (v. 620—669), quod singularum cantilenarum specie (terni quique versus) simile est sequenti itemque in eo affectus suos amator vociferat et dolores describit, quibus dilecta mutuo amore mederi haud abhorret. — Tertio denique alphabeto (v. 109—139) disticha amatoria (α-ω cum lacunis) composita sunt, quae iuvenis epistulae specie (cf. v. 133 sq.) ad amatam puellam mittit et una eius venustatem collaudat suosque dolores conqueritur. — Eis, quae restant, mera excerptorum carminum farrago continetur, in qua duas partes novissimi editores distinxerunt: Quarum priore [2]) singulas inter se cohaerentes partes Heisenberg et Festa (l. l.) varie secernebant. Quamquam recte observaverunt Hesseling-Pernot [3]) omnia disponendi tentamina dura esse et coacta, tamen simplicitate Festae partitio maxime commendatur. Qui quidem discernit a v. 360—488 »lamenti di donne inamorate« et a v. 489—619 »l'amante sfortunato«; scilicet puella conqueritur amatoris per-

---

Idem Dieterich putat acrosticha arithmetica ex Oriente in poësin graecam irrepisse (cf. 1001 noctium fabellas); cf. etiam D. Sanders, Das Volksleben der Neugriechen, Mannheim 1844, p. 328, I. Bolte, Zeitschrift des Vereins für Volkskunde 1901 p. 376—406, Politis, Λαογραφία XII (1910) p. 137—146.

[1]) »Ein wohl als Tanzlied aufzufassendes schalkhaftes Wechselgespräch zwischen einem Jüngling und einem Mädchen« Dieterich l. l. p. 105.

[2]) in ed. Hesselingi-Pernoti pars quarta (v. 331—619) p. 30—52.

[3]) ibid. p. XXXIII.

fidiam, ille autem partim animum durum dilectae exprobat, partim eius amorem precibus efflagitat. Denique in posteriore fragmentorum parte[1]) Festa questus puellae (670—691) et iuvenis (692—714) distinguit. — Iam ex hac argumenti brevi adumbratione perspicimus corpusculi auctorem compilatum esse carminum vulgarium scrinia sermonem vulgarem moderando et versuum numerum amplificando, quo factum esset, ut et eadem saepe repeteret et nonnulla minus apte adderet. Quam semivulgarem totius libri manuscripti indolem post Lübkeum[2]) et Dieterichium[3]) expresse notant Hesselingius et Pernotius l. l. p. XXXIV.

In his lyricis singula amoris momenta clarius apertiusque, quam in fabulis Rom. aliisque poëmatibus fieri potuit, distincta habemus: inde a primis anxii animi suspiriis et demissis verbis usque ad ardentissima amoris indicia et effusiones, quas angores invidiae metus comitantur, vel etiam discessus et apertum amantium discidium consequitur. Haec poësis amatoria mollis, desiderii plena et flebilis est. Quod C. Dieterich (l. l. p. 126) de neograecis carminibus amatoriis observavit, id iam in hac poësi satis manifestum est: in ea scilicet plura de doloribus quam de amoris deliciis narrantur. Quem concentus consensusque defectum partim hereditate quadam ex hellenismo contraxit[4]) partim ex Orientis consuetudine, ubi amantibus libero commeatu interdicitur[5]). Etsi occidentis gentium auctoritatem, quam habuerunt in mutuo amantium affectu excolendo et quodammodo nobilitando haud infitiamur, at eum esse in universum eundem, quem in fabulis aetatis alexandrinae[6]) nec non medii aevi[7])

[1]) in ed. Hessel.-Pern. pars sexta (v. 670—714) p. 60—62.

[2]) Sat. Viadrina p. 22. [3]) l. l. p. 105 sq. [4]) cf. E. Rohde l. l. p. 127 sqq.

[5]) cf. C. Dieterich, l. l. p. 132 et Ztsch. des Vereins für Volkskunde (1902, Heft 3).

[6]) cf. C. Rohde l. l. p. 156 sqq. Attamen adnotandum est fabulosum, ut ita dicam, amoris apparatum, qui identidem in Digeni, Erotocrito, fabulis Rom. adhibetur, in lyrica poësi prorsus deesse. In ea scilicet potius de amoris effectu quam de eius specie externa sermo fit.

[7]) Quantum momenti fabulae Rom. medii aevi ad lyricam poësin excolendam attulerint, passim Hesseling-Pernot adnotaverunt, cf. ex. c. v. 140 et Achilleidos v. 1278; v. 249—251 (46—49) et Achill. v. 1023—1025. Ad carmen de »luscinia, quae avolavit« v. 292 sqq. cf. Achill. v. 1289 sq. et »Florium« 1632 sqq.; alia versio inscr. L'amante infidèle apud Pernotum, Anthologie p. 156, cf. etiam E. Legrand: Recueil, p. 240 n. 117, 118. Alia, velut v. 201 (amore vincitur qui antea repugnabat), 341—347 (Cupido index), 513 sqq. (Cupido δυνάστης φοβερός, cf. Digenis 234—237), 516 sqq. (Cupido carnifex), 692 sqq. (querellae, quae in amorem funduntur) evidenter e fabulis medii aevi in hanc poësin

cognovimus, frustra negaveris: Amor in servitutem [1]) vertitur, Cupido δυνάστης φοβερός, καρδιοφλογιστής et carnifex est, qui victimas in plagas conicit et excruciat. His notionibus, quibus servitus et amantium cruciatus [2]) definiuntur, inexhaustus prope verborum apparatus respondet. Amator precario petit amorem seu osculum, φιλί, φίλημα [3]), cupiditatem autem suam haud raro cum flagranti et calidioris terrae proprio desiderio exprimit. Notos illos Catulli versus (LXXXV): »Odi et amo quare id faciam, fortasse requiris. | Nescio, sed fieri sentio et excrucior« et LXXVI, 13: »Difficilest longum subito deponere amorem« in mentem revocant haec verba: »μαχαίρια καὶ ἂν μὲ κόψτουσιν, πριόνια καὶ ἂν μὲ πριονίζουν, | ὥσποτε ζῶ καὶ φαίνομαι, τὸν ἀγαπῶ οὐκ ἀρνοῦμαι« (v. 71 sq., cf. 214 sq.); versus autem 244 sqq.: »μαραίνει με ἡ ἀγάπη σου, δὲν ἠμπορῶ [4]) ἀπομένει. | Θυμοῦμαι σε, μαραίνομαι, θωρῶ σε καὶ χλωμαίνω [5]), | καὶ ἂν πέσω ν' ἀποκοιμηθῶ ὕπνον

---

lyricam manaverunt. Etiam epitheta composita, vel. κοκκινόχειλε 237, al. istas fabulas nobis in memoriam reducunt.

[1]) cf. v. 49 sq.: τὸν νοῦν μου τὸν ἀδούλωτον ἐκατεδούλωσές τον, | δουλεύτριαν μ' ἐκατέστησες, ἀφέντη, τοῦ ὁρισμοῦ σου cf. v. 115, 506. Amator ultro sese tradit in servitutem dilectae puellae 303 sqq., unde peculiaris et fixa quaedam formula exstitit in carm. popul., quae ad exemplar »centum dictorum am.« efficta sunt, cf. versiones: ex insula Coo (Hessel. Pern. p. 81) v. 15, 20 sq., ibid. alia (p. 86) v. 10 et 18 sq.; e Rhodo insula (p. 90) v. 6 sq.; e Cypro (p. 97) v. 23 sqq., alia ibid. (p. 105) v. 15 sqq. Cf. etiam Hessel-Pern. p. XXVI. Puella, cuius obstinacia blandis amatoris verbis cedit, devictam sese fatetur (v. 251) et obsequium suum his verbis exprimit 252 sq.... ἔρχομαι εἰς θέλημά σου, | νὰ γένω στράτα (via) νὰ πατῇς καὶ γῆς διὰ νὰ περάσῃς, cf. H. Lübke l. l. p. 117. Personae dilectae licet vim suam et potestatem unice exercere 78 sqq.: καὶ πῶς ἐγὼ νὰ σὲ ἀρνιστῶ, ἀφέντη τοῦ κορμιοῦ (corporis) μου | καὶ νοικοκύκη (dominus), ὁποῦ (qui) κρατεῖς στὰ χέρια σου τὸν νοῦν μου; cf. v. 84 sqq. κυρά μου, ἐρωτοδέσποινα, ποθοκρατόρισσά μου, tui oculi pleni sunt totius mundi amore, in tuis labris plectitur Cupidinis catena (τὸ ἁλυσίδιν).

[2]) Vocabula iam maximam partem ex carm. de Digeni, Erotocrito, fabulis Rom. notissima hoc loco afferre liceat: καίω, μαραίνω, ψυχομαχῶ, ὀλιγορῶ, λιγοθυμῶ, καρδιοφλογίζω, χλωμαίνω, πονῶ, βαρυαναστενάζω, χάνω, λιγώνομαι, παρέδειρα, ἐπειράστηκα, ἐμένα κόφτει ὁ πόνος, ἐπίασε στὰ βρόχια (ξόβεργα), ποθοπειρασμένος, al. Amor ignis est, qui a dilecta nutritur (ἅπτεις); v. 279 sqq. dicit amator ne 50 quidem fontibus potuisse amorem suum exstingui; 285 sqq.: ἐγὼ τὴν σβύνω, λυγερή, κ'ἐσὺ τὴν ἅπτεις πλέον | καὶ ἃ δὲν τὴν βρέχεις, λυγερή, μὲ τὰ δικά σου χέρια, | τὸν ποταμὸν καὶ ἂν ἔβαλα, ποσῶς δὲν τὴν δροσίζω (plurimae versiones neogr. cf. Hessel.-Pern. p. 147) — cf. Cantic. VIII, 7 ὕδωρ πολὺ οὐ δυνήσεται σβέσαι τὴν ἀγάπην καὶ ποταμοὶ οὐ συγκλύσουσιν αὐτήν.

[3]) cf. v. 16, 122, 268, 483, 493, 698.

[4]) οὐκ εὐπορέω, non possum. [5]) expallesco.

οὐδὲν χορταίνω« si cum hoc neograeco carmine comparaveris (Passow, l. l. p. 411): »νὰ σὲ κυττάζω [1]), ἀγαπῶ, | κι' ὅταν σὲ διῶ [2]), καρδιοχτυπῶ, | λιγώνεται καρδιά μου, | χάνω [3]) τὰ λογικά μου. | Ἔχω πολλὰ νὰ σοῦ εἰπῶ, | κι' ὅταν σὲ βλέπω, σιωπῶ, | βουβαίνεται [4]) καὶ μένει | ἡ γλῶσσά μου δεμένη« — rursus in memoriam induceris Sapphonis et Catulliani carm. LI, 5 sqq. »Spectat et audit | dulce ridentem, misero quod omnis | eripit sensus mihi: nam simul te, | Lesbia, aspexi, nihil est super mi | vocis in ore. | Lingua sed torpet [5]), tenuis sub artus | flamma demanat, sonitu suopte | tintinnant aures geminae, teguntur | lumina nocte«. — At altera ex parte Cantici canticorum soni graves subaudiuntur [6]): cf. Erotop. v. 695 sqq. »περιστεροπορπάτητη [7]), τρυγόνα μὲ τὸ διώμα [8])... | καὶ ἀπὸ τὴν ὥραν κ' εἶδα σε στάσσει ἡ καρδιά μου τὄμα [9]), | κ' ἤθελα νὰ σ' ἐφίλησα στὰ χείλη καὶ στὸ στόμα«, et 144 sqq. »καὶ πότε νὰ ἔλθῃς, λυγερή, καὶ νὰ σταθῇς κοντά [10]) μου, | νὰ σὲ συντύχω θαρρετὰ τοὺς πόνους τῆς ἀγάπης, τοὺς ἔχω πάντα διὰ σὲ καὶ τοὺς παθάνω πάντα«; cum Cant. II, 13 sq. ἀνάστα, ἐλθὲ ἡ πλησίον μου, καλή μου, περιστερά μου, καὶ ἐλθέ, σὺ περιστερά μου, ἐν σκέπῃ τῆς πέτρας, ἐχόμενα τοῦ προτειχίσματος δεῖξόν μου τὴν ὄψιν σου, καὶ ἀκούτισόν με τὴν φωνήν σου, ὅτι ἡ φωνή σου ἡδεῖα, καὶ ἡ ὄψις σου ὡραία.

His omnibus solliciti et afflicti cordis vocibus rerum naturae resonant imagines. Ex ea nimirum comparationes similitudines parabolas amator repetit, cum dilectae puellae laudes in astra tollens in rerum natura similia quaerit, ut admirationem suam dignis exprimat verbis. Itaque in »centum dictis am.«, dum suos poëticos fetus — quos στιχοπλοκίδες θλιβερὲς (v. 155) h. e. maestos versuum flores seu serta appellat — dilectae dedicat, haec dicit (v. 157 sqq.): »Tam-

---

[1]) conspicio. [2]) ὔω. [3]) deperdo. [4]) obmutescere.

[5]) ἀλλὰ καμ μὲν γλῶσσα ἔαγε Sapph: v. 9 (P. L. G.[4] Bergk, vol. III p. 88).

[6]) Iam supra passim adnotavi poësis hebraicae simillimos locos. Equidem persuasum mihi habeo eius auctoritatem, quam omnino in poësin medii aevi habuerit, haud levem putandam esse. (Etiam Prodromus (Spicilegium scr. L. Sternbach Cracov. 1904) l. l. v. 290 statim post unum passum, quem ex Cantico laudavit, continuat: πυνθανομαί σε τὴν καθαρὰν τρυγόνα...) Praecipue in προσφωνήσεσι, quarum tantam copiam in Digeni nec non in poësi lyrica deprehendimus, vel inviti in Cantici canticorum memoriam reducimur. Itaque locos parallelos, quantum diligentia assequi potui, usquequaque infra affero. Simul Gregorii Naz. allatos carminum locos boni consulas velim, ubi reputaveris illum persaepe varias S. scripturae imagines usurpare vel certe designare.

[7]) quae περιπατεῖς ut columba. [8]) ὔϊωμα, superbiens. [9]) τὸ αἷμα.

[10]) πλησίον.

quam si basilicum vasi fictili insevisses, ut tum flores ad sinum tuum adaptares et odores spargeres, ubicunque incederes, quos viatores omnes te aspicientes naribus imbiberent, perinde ego hosce versus a corde meo dissolutos (ἀνέσπασα v. 160) catenae instar in honorem tuum conexui«. — Saepe similitudine (παραβολῇ) utitur poëta, imprimis in acrostichi arithmetica, in qua numerorum ratione constrictum celeriter et per occasionem imagines rerum concipere necesse erat; numerus sane non semper imagini respondebat et libere immutari poterat. Exempla (232 sqq): »Decem perdices ad coelum evolarunt; una fuit aureis alis insignis, quam ego te esse putavi Tum constiti deliberabundus, quam perdicem caperem; retia tendo in terra et pulchellam perdicem capio: tui simillimam, tua ipsissima specie. O gracilis, roseis labris [1]), summisse cantans, alba ut rosa, purpurea ut rosa silvestris, dulce loquens perdix! tua causa multorum hominum corda marcescunt«. Simili modo per similitudinem labella puellae cum malis dulcibus et roseis comparantur 260 sqq.. εἴκοσι μῆλα κείτουνται [2]) | 'ς χρυσὴν ἀπαλαρέαν [3]) | κόκκινα καὶ γλυκούτσικα ὡσὰν τὰ δυό σου χεῖλη, | καὶ στέκομαι, λιμπίζομαι [4]) καὶ λέγω· νάχα μῆλον | νὰ μυριζόμην τὸ βραδὺν καὶ νὰ γλυκοκοιμούμουν | καὶ νὰ τὸ φίλουν τὸ βραδὺ καὶ νὰ παρηγορούμουν [5]) | ὡς νάσουν εἰς τὸ πλάγι [6]) μου νάχα παρηγορίαν [7]). Haec parabola de malis videlicet valde probabatur, cum in variis recentiorum carminum versionibus adhiberetur (cf. Hesseling Pernot l. l. p. 146). Alia cantilena, quae item saepius occurrit in carm. popul. [8]), est de luscinia, quae e cavea avolavit, v 292 sqq.: »In aedibus caveam habui ἑβδομηντάθυρον, in qua lusciniam placidam fovebam: dulce cantantem, pulcherrimam, plumis

---

[1]) κοκκινόχειλη. Cf. Erotop. 664 sq. φιλῶ τὰ χεῖλη σου, ξαθή, τὰ μοσχομυρισμένα, | ὁποῦ ἐλαλήσαν καῖπασιν πᾶσα καλὸν δι' ἐμένα cum Cantic. 4, 3 ὡς σπαρτίον τὸ κόκκινον χεῖλη σου, καὶ ἡ λαλιά σου ὡραία (id. 6, 5). Erotop. 615 τὰ χεῖλη σου ἔχουν τὸ φιλί, τὰ μάτια σου γλυκάδαν cum Cantic. 5, 16 φάρυγξ αὐτοῦ γλυκασμοὶ καὶ ὅλος ἐπιθυμία.

[2]) cf. Sapphus fr. 93 [35. 133] P. L. G⁴ vol. III p. 120: Οἷον τὸ γλυκύμαλον ἐρεύθεται ἄκρῳ ἐπ' ὔσδῳ | ἄκρον ἐπ' ἀκροτάτῳ· λελάθοντο δὲ μαλοδρόπηες, | οὐ μάν ἐκλελάθοντ', ἀλλ' οὐκ ἐδύναντ' ἐπίκεσθαι.

[3]) lanx. [4]) ἐπιθυμῶ. [5]) se ipsum consolari. [6]) latus.

[7]) ad totum hunc locum cf. Cant. 2, 5: εἰσαγάγετέ με εἰς οἶκον τοῦ οἴνου, τάξατε ἐπ ἐμὲ ἀγάπην. στηρίσατέ με ἐν μύροις, στοιβάσατέ με ἐν μήλοις, ὅτι τετρωμένη ἀγάπης ἐγώ. εὐώνυμος αὐτοῦ ὑπὸ τὴν κεφαλήν μου, καὶ ἡ δεξιὰ αὐτοῦ περιλήψεταί με. (cf. Erot. v. 352 καὶ πάντ'ἐγὼ νὰ σὲ φιλῶ νὰ σὲ περιλαμπάνω).

[8]) cf. ed. Hessel.-Pernot p. 151; etiam H. Lübke, Neugr. Volks- u. Liebeslieder p. 48.

superbientem; at post aliquot dies avolavit mihi luscinia ; quam alius venator capit dulciaque ei affigit oscula. Quotiens igitur in illo vico eius domicilium praetereo et meam lusciniam cantantem audio, membra mihi tremunt, cor marcescit, ferre non possum, donec ut antea in caveam avicellam meam restituam«. Alio loco 681 sqq. (in quo manifeste conferebatur maeror amantis cum tristitia lusciniae, cf. Hessel.-Pernot p. 61 nota) narratur de luscinia, quae »quando tristis est, noctu non cantat acuta voce, neque sub aurorae ortum neque meridiano tempore, neque in arboris spissis foliis considit. Ubi autem cantandi studium eius animum incesserit, triste modulatur carmen sub aurorae ortum et vocem submittit; tum omnes, qui audiunt, contristatam esse sciunt«. V. autem 706 sqq. haec legimus de mutuo columbarum amore[1]): Quattuor columbae ad coelum subvolitant, quoque temporis momento altius efferuntur et deorsum despiciunt, suas scilicet comites quaerentes, ut una coniungantur. Sic iuvenis quoque cum amata coniungi cupit«.

Pervulgata cum sole stellis luna comparatio varia induitur specie: v. 323 νὰ εἶχες τοῦ ἡλιοῦ τὰ κάλλη: v. 371 dilecta in luce stellarum sedet et una cum luna splendet; v. 502 ex omnibus caeli stellis unica quae splendet, illa est; 504 lunae adsimulatur; v. 392 sq. puella destituta sic loquitur: »Cogitabam fore, ut amor tuus efflo-reret et germinaret, ut semper efflammaretur ut candela et augeretur ut lunae lux; v. 127 iuvenis ita lunam alloquitur: »luna, lux vespertina, resplendes ut illa (sc. dilecta)«. V. 460 sqq. puella a iuvene decepta dolorem suum vociferat: »hic annus ut draco circumactus est, hebdomades ut ferae, menses ut leones; v. 528 sq. dicit se proci amorem detrectare »ut olitor reicit cucumerem silvum, cucurbitam exarefactam, melonem putridum«. V. 600 amplexus puellae moschi excedunt odorem[2]) (cf. 664 labella μοσχομυρισμένα); v. 618

[1]) cf. Physiologi (E Legrand, Coll. de mon. vol. 16) v. 723 sqq., fabul. de Lybistro v. 129 sqq., de Belthandro v. 1117 sqq., 1134 sq., 1183 sq., et Gregorii Naz. carm. p. 368–369 (II) v. 536 sqq.

[2]) v. 599–602: βεργόλικην ἐφίλησα, μιὰν νύκταν, μιὰν ἐσπέραν, | κ'ἐμύριζαν οἱ ἀγκάλες της πλέον παρὰ τὸν μόσχον, | καὶ ἀκόμη (etiamnunc) ἀπὸ τὰ χνότα (halitus) της τὰ στήθη μου μυρίζουν, | καὶ ἐκ τὰ γλυκιὰ φιλήματα τὰ χείλη μου γλυκειὰ 'ναι. Cf cant. 1, 2: φιλησάτω με ἀπὸ φιλημάτων στόματος αὐτοῦ· ὅτι ἀγαθοὶ μαστοί σου ὑπὲρ οἶνον καὶ ὀσμὴ μύρων σου ὑπὲρ πάντα τὰ ἀρώματα· μύρον ἐκκενωθὲν ὄνομά σου; 1, 12: ἕως οὗ ὁ βασιλεὺς ἐν ἀνακλίσει αὐτοῦ, νάρδος μου ἔδωκεν ὀσμὴν αὐτοῦ. ἀπόδεσμος τῆς στακτῆς ἀδελφιδός μου ἐμοί, ἀνὰ μέσον τῶν μαστῶν μου αὐλισθήσεται; 7, 8: καὶ ὀσμὴ ῥινός σου ὡς μῆλα.

sq.: »illa quam adamo, ramulus est, gracilis ut arundo, procera ut cupressi germen, columbula superbiens (cf. 650: ὡραία κυπαρισσόλικη). Denique totam seriem comparationum et epithetorum legimus 555 sqq.: »Domina, tu es flumen aureo melle fluens cum numerosis anfractibus et angusto cursu. Omnes, qui praetereunt et ex illo aquam bibunt, nunquam sitim habent, me excepto, qui cum biberem, nunquam expleri poteram, qui semper siti absumor et semper bibere cupio[1]); v. 564—569: »Tu es ros noctis[2]) et pruna hiemis[2]), vespertina luna et lux diei, stella matutina aurorae[3]), aedium lucerna. Tu es stella caeli, campi flos[4]), terra multis invidiosa propter multas opes. De solis cyclo tu unus es radius[5]), v. 572 e lusciniis, quae cantant, tu una es avicella[5]). Quandocunque te commemoro, cor mihi perturbatur et frondis instar tremit (576). Domina, quanto opere te amo, nec terra satis habet plantas, nec arbores fructus, neque olivae frondes[6])« (596 sq).

---

[1]) cf. Greg. Naz. carm. p. 438—439 (X) v. 482 sq. (de avaritia): κακοῦ τὸ χεῖρον φάρμακον ποιουμένους, | διψῶντας αὐτῷ τῷ ποτῷ καυσουμένους; p. 554—555 (XXVIII) v. 191 sqq.: ὡς οὐ μαραίνει δίψαν ἐξ ἅλμης ποτον, | οὐδ' ὄψις ἐμμένουσα τῷ ποθουμένῳ | τὸ φίλτρον, ἀλλὰ διπλασίως ἐξάπτεται (deinde de avaritia loquitur). Sed ille lyricorum locus videtur esse effictus ad exemplar illorum Christi verborum, Ioann. 4, 13 sq.: πᾶς ὁ πίνων ἐκ τοῦ ὕδατος τούτου διψήσει πάλιν· ὃς δ'ἂν πίῃ ἐκ τοῦ ὕδατος οὗ ἐγὼ δώσω αὐτῷ, οὐ μὴ διψήσει εἰς τὸν αἰῶνα, ἀλλὰ τὸ ὕδωρ ὃ δώσω αὐτῷ γενήσεται ἐν αὐτῷ πηγὴ ὕδατος ἁλλομένου εἰς ζωὴν αἰώνιον. Cf. 6, 35.

[2]) cf. Prov. 19, 13 ὥσπερ δὲ δρόσος ἐπὶ χόρτῳ οὕτως τὸ ὁλαγὸν αὐτοῦ, Sap. Salom. 16, 29 ἀχαρίστου γὰρ ἐλπὶς ὡς χειμέριος πάχνη τακήσεται, Cantic. 5, 2 ὅτι ἡ κεφαλή μου ἐπλήσθη δρόσου καὶ οἱ βόστρυχοί μου ψεκάδων νυκτός.

[3]) cf. Cant. 6, 9 τίς αὕτη ἡ ἐκκύπτουσα ὡσεὶ ὄρθρος, καλὴ ὡς σελήνη, ἐκλεκτὴ ὡς ὁ ἥλιος; Nic. Calliclis carm. (ed. Leo Sternbach, Crac. 1903) p. 23 v. 39 sq. φλέγεις δὲ τὴν ἀκτῖνα τὴν τοῦ φωσφόρου, | ὥσπερ σελήνης φαῦσις, ὡς ἄστρων σέλας.

[4]) cf. Cantic. 2, 2 ἐγὼ ἄνθος τοῦ πεδίου, κρίνον τῶν κοιλάδων.

[5]) cf. supra cit. v. 502 ἀπ' ὄλα τᾶστρη τοῦ οὐρανοῦ τ ὄ ν α ν ποῦ λάμπει ἐσ' εἶσαι et Διανοτραγούδια[3] Athen. 1868 p. 15: ἀπ' ὅλα τᾶστρα τοὐρανοῦ ἕ ν α μόνο σοῦ μοιάζει; tum Cantic. 6, 7: ἑξήκοντά εἰσι βασίλισσαι, καὶ ὀγδοήκοντα παλλακαί, καὶ νεάνιδες ὧν οὐκ ἔστιν ἀριθμός· μία ἐστὶ μεριστερά μου, τελεία μου, μία ἐστὶ τῇ μητρὶ αὐτῆς... et Greg. Naz. carm. p. 376—377 (II) v. 655 sqq. (de virgine): μάργαρος ἐν λάεσσιν, ἐωσφόρος ἐν φαέεσσιν, | ἐν πτηνοῖσι πέλεια, ἐν ἅλσεσιν ἔρνος ἐλαίης, | καὶ κρίνον ἐν πεδίοισι καὶ ἐν πελάγεσσι γαλήνη, nec non carm. p. 1002—1003 (I) v. 125 sq. (de Cledonio): μάργαρος ἐν λάεσσιν, ἐν ἀστράσι φωσφόρος ἄλλος, | εἶαρ ἐν ὥρῃσιν, ἐν δὲ φυτοῖσι ῥόδον.

[6]) cf. Erophilae versus (I 261 sqq) et Petrarcae sest. VII. non ha tanti

Προσφωνήσεων partes primariae iam ipsa carminum amatoriorum natura apte explicantur. Vulgo compellatur dilecta epitheto λυγερή[1]) sc. procera puella, cf. v. 8, 32, 150, 157, 162, 656, λιγνή v. 237, βεργόλικη (rameau flexible sec. Hessel.-Pernot) v. 109, 200, 581, 599; cf. Digenem v. 1579, 1589. Saepissime tamen occurrit allocutio κυρά, ἀφέντρια, κουρτέσα; iuvenis appellatur ἀφέντη μου, νεώτερε, καλέ μου; cf. 61: ἀφέντη τετραλόγιστε καὶ βεργαναλεμένε (seigneur flexible et élancé comme un rameau sec. Hessel Pernot.) et πετρίτη μου 670, qui 675 admonetur, ne volatum suum dirigat ad alius puellae amorem.

V. 266 sqq. sic affatur iuvenis amatam puellam: cupresse cum triginta ramis, aureis frondibus, foliis latis; densa insignis umbra non sine dulci et frigoris plena aura; hortule venuste consite rosis, dulcis mea purpurea male referta malis, ad me tuum vigorem inclina, ut in tua remaneam umbra, ut tuo frigore et rore me recreem[2]).

Postquam poëta suum carmen de centum dictis am. dilectae dedicavit, in epistula commendaticia[3]) ad finem apposita sic eam alloquitur 336 sqq.: »Tu flava, usque flava[4]), cum cincinnis in temporibus et collo marmoreo, nivea et crystallina, poculum cum labris purpureis amore repletum[5]) candelabrum in aurea catena suspen-

---

animali il mar fra l'onde, | Nè lassù supra l' cerchio de la luna | Vide mai tante stelle alcuna notte, | Nè tanti augelli albergan per li boschi. | Nè tant'erbe ebbe mai campo nè piaggia, | Quant'ha il mio cor pensier ciascuna sera.

[1]) In carm. popul. occurrit persaepe λυγερή de puella et ἀφέντη de iuvene.

[2]) cf. Cant. 2, 3 ὡς μῆλον ἐν τοῖς ξύλοις τοῦ δρυμοῦ, οὕτως ἀδελφιδός μου ἀνὰ μέσον τῶν υἱῶν· ἐν τῇ σκιᾷ αὐτοῦ ἐπεθύμησα καὶ ἐκάθισα καὶ καρπὸς αὐτοῦ γλυκὺς ἐν λάρυγγί μου; cf. etiam Erotop. 468: ἀφέντη μου πολύκαρπε, κοκκινομηλοφόρε.

[3]) Haec est Lübkei et Heisenbergii sententia. Hesseling-Pernot hos versus 331 sqq. in nova serie reposuerunt, p. 30. Equidem pro certo putaverim et prooemium (v. 140—163) et hanc epistulam (331—340) ab eo compositam esse, qui pristinum lusum centum dictorum magis exquisita forma involvere conatus esset. Itaque neminem nisi totius corporis auctorem seu editorem in mente habeamus necesse est.

[4]) ἀσύ, ξανθή, ὑπέρξανθη καὶ σγουρομηλιγγκάτη (sic lego cum Wagnero et Bikélas p. 58 not.) | ἀσπρομαρμαροτράχηλη καὶ κρουσταλλοχιονάτη cf. Petrarca, sest. II fin: l'auro e i topazi al sol sopra la neve | vincon le bionde chiome presso agli occhi.

[5]) γεμᾶτον τὴν ἀγάπην cf. Cant. 3, 10 ἐντὸς αὐτοῦ λιθόστρωτον ἀγάπην ἀπὸ θυγατέρων Ἰερουσαλήμ.

sum [1]), cingulum fibula coniunctum, te utinam teneam quoad vivam [2]), me utinam ad pectus presses, domina mea«. V. 348 sqq. legimus haec: Surcule [3]) arboris medicae, acinum [4]), laguncula aquae rosatae, musce alexandrine, quae es vultu candido ut lilium, levi ut prunum«; v. 450 sq.: Luna plena, in qua nullae arbores conspiciuntur [5]), aedium decus, iasminum τοῦ κοντοστάβλη [6]), amplexus mihi da domine.

Amantium disiunctio illustratur per similitudinem cum avicella, quae in cavea custoditur, aut quae avolavit, cf. 699 πουλὶν φυλακιζόμενον, ὡς πότε νὰ σὲ κράτουν, al.; 373 sq. puella absente iuvene nuntium quaerit τί κάμνει τὸ ἀβόνι μου, τί κάμνει τὸ πουλί μου; τί κάμνει τὸ καλὸν πουλὶν καὶ οὐδὲν μὲ ἐθυμᾶται; v. 381 sq. queritur: quis mihi eripuit meam pulchram avicellam cum collo plumis obducto, folium cordis mei?; v. 475 sq. dilecto exprobat: »Si tu me ita amares, ut ego te amo, neque ederes, neque biberes, neque somnum caperes, sed in avicellam mutareris, ut totas per noctes de solo amore cantares«. — Etiam metaphorae, quae a parabolis non multum differunt, crebro occurrunt: v. 223 sqq. dilectae forma muscum et aloen redolet, labra rosarum sunt plena, supercilia zibethi, et lingua dulce loquens plena est saccharo et melle [7]). V. 424 sqq. puella

---

[1]) cf. Greg. Naz. carm. p. 838–839 (XIII) v. 49 λάμπαμι λύχνος λυχνίας ὑπερτεθείς.

[2]) ζώνη μὲ τὸν διαβέτην, | νὰ ᾽βέζωνόμην πάντοτε, cf. Psalm. 108 (109), 19 γενηθήτω αὐτῷ ὡς ἱμάτιον ὃ περιβάλλεται καὶ ὡσεὶ ζώνη ἣν διὰ παντὸς περιζώννυται.

[3]) ἀναβενδράδι νεραντζιᾶς, σταφύλι τοῦ κλημάτου cf. Psalm. 79 (80) 11 ἐκάλυψεν ὄρη ἡ σκιὰ αὐτῆς καὶ αἱ ἀναβενδράδες αὐτῆς τὰς κέδρους τοῦ θεοῦ· ἐξέτεινε τὰ κλήματα... cf. Prodromi carm. (Spicilegium Prodromeum scr. Leo Sternbach, Crac. 1904 p. 25) v. 294 sq. οὐ συνανήχθης ὡς κυπάριττος νέ<α>, | ὡς ἀναβενδρὰς ὕψος εἰςήρθης μέγα; iam si hos versus cum 178 sq. (ibid. p. 21) comparaveris: οὐ συνεβενδρώθητε... φοίνικες ἄλλοι συμπλοκαῖς ἡρμοσμένοι, videbis et hos et illos effictos esse ad imitationem Cant. 7, 6 sq. τί ὡραιώθης καὶ τί ἡδύνθης ἀγάπη ἐν τρυφαῖς σου; τοῦτο μέγεθός σου· ὡμοιώθης τῷ φοίνικι, καὶ οἱ μαστοί σου τοῖς βότρυσιν. εἶπα Ἀναβήσομαι ἐπὶ τῷ φοίνικι, κρατήσω τῶν ὄψεων αὐτοῦ.

[4]) cf. Cant. 1, 14 βότρυς τῆς κύπρου ἀδελφιδός μου ἐμοί ἐν ἀμπελῶσιν Ἐγγαδδί, Psalm. 127 (128) 3 ἡ γυνή σου ὡς ἄμπελος εὐθηνοῦσα ἐν ταῖς κλίτεσι τῆς οἰκίας σου. Cf. etiam Cant. 8, 12 et Greg. Naz. carm. p. 364/5 (II) v. 467 sq.

[5]) cf. Politis, Der Mond in Sage und Glauben der heutigen Griechen, in Roscher, Selene, p. 181; Παραδόσεις, I p. 129, II 811.

[6]) sc. connétable, honoris gradus quidam apud Byzantinos, cf. Hessel.-Pernot. introduction p. VIII.

[7]) v. 221—225: ἔστεκα εἰς τὴν πόρτα σου, τὰ δυό σου μῆλα θώρουν, | ἐλάμπασιν τὰ μέλη σου, τὰ πάντερπνά σου κάλλη· τὸν μόσχον καὶ τὸν ξυλαλὲν μυρίζει ἡ ἐλικιά σου, βόδα γέμουν τὰ χείλη σου, τὰ φρύδια σου ζαμπέτιν, | καὶ ἡ γλῶσσα

multis exoptata dilectum suum invidum ita admonet: »Nonne tibi dictitabam et praecipiebam, domine, ut hortum [1]), quem condidisses, diligenter oppessulares [1]) porta accommodata. Nonne intellegis me fructum esse maturum, quem viator desiderat [2]) et infirmi expetunt? V. 552 sqq. amator coram puella querens dicit Cupidines eam suo cordi insevisse, ipsam autem folia cordis dilecti sui pedibus calcare et succidere neque aliter atque unguibus carnem suam dilacerare [3]).

σου ἡ γλυκόλαλος ζάχαριν μὲ τὸ μέλιν· cf. Cant. 4, 10 τί ἐκαλλιώθησαν μαστοί σου, ἀδελφή μου νύμφη· τί ἐκαλλιώθησαν μαστοί σου ἀπὸ οἴνου, καὶ ὀσμὴ ἱματίων σου ὑπὲρ πάντα ἀρώματα. κηρίον ἀποστάζουσι χείλη σου, νύμφη· μέλι καὶ γάλα ὑπὸ τὴν γλῶσσάν σου, καὶ ὀσμὴ ἱματίων σου ὡς ὀσμὴ λιβάνου; ibid. 14:... νάρδος καὶ κρόκος, κάλαμος καὶ κιννάμωνον μετὰ πάντων ξύλων τοῦ Λιβάνου, σμύρνα ἀλόη μετὰ πάντων πρώτων μύρων; ibid. 5, 14 χείλη αὐτοῦ κρίνα στάζοντα σμύρναν πλήρη.

[1]) cf. Cant. 4, 12 κῆπος κεκλεισμένος ἀδελφή μου νύμφη, κῆπος κεκλεισμένος, πηγὴ ἐσφραγισμένη, Greg. Naz. carm. p. 386/7 (VI) v. 28 νύμφη, κράτει τὸ κάλλος ἐσφραγισμένον [idem p. 460/1 (X) v. 917].

[2]) cf. Psalm. 79 (80) 12—14 ἐξέτεινε τὰ κλήματα αὐτῆς ἕως θαλάσσης καὶ ἕως ποταμοῦ τὰς παραφυάδας αὐτῆς. ἵνα τί καθεῖλες τὸν φραγμὸν αὐτῆς, καὶ τρυγῶσιν αὐτὴν πάντες οἱ παραπορευόμενοι τὴν ὁδόν; Greg. Naz. carm. 352/3 (II) v. 263 sqq.... εἰ δὲ θύρετρα | θήρεσιν ἀμπετάσαμι, φίλην φραγμοῖσαν ἀλωὴν | εἶρξας, ἢ φραγμοῖο τὸ μὲν πυκινῶς ἀράροιμι, | τῷ δὲ τρίβους οἴξαιμι παρατροχάουσιν ὁδίταις, | τί πλέον; Carm. p. 640/1 (I) v. 189 sq. ·ἢ μεγάλην, φραγμοῖο διαῤῥαισθέντος, ἀλωὴν | νηλειῶς τρυγόωσι παρατροχάοντες ὁδῖται.

[3]) v. 552—554 ποῦ βάλαν κ' ἐφυτεύσαν σε μέσα εἰς τὴν καρδιάν μου. | καταπατεῖς καὶ κόφτεις τα τὰ φύλλα τῆς καρδιᾶς μου, | καὶ ὡς ἐν' τὸ νύχι καὶ τὸ κρέας, ἔτσε κ' ἐγὼ μετά σου. Haec comparatio omnino usitatissima erat de hominibus, qui ante tempus vita decedebant; cf. Prodromi carm. εἰς τὸν Κομνηνόν... (in »Spicilegium Prodromeum scr. Leo Sternbach, Crac. 1904 p. 18) v. 70 sq.: ὦ τίς πρὸ ὥρας ἰταμῶς ἐξέκοψέ σε <πανευθαλ>ές, κάλλιστον, εὐῶδες ῥόδον; | ὦ πικρὸς οὗτος ἐν θερισταῖς ἀγρίοις, cf. ibid. v. 258, 263, 336 sq Itaque imprimis in epigrammatis et epitaphiis occurrit: cf. Nicol. Calliclis (ed. Leo Sternbach, Crac. 1903 p. 12) epigr. VIII, 1 (de virgine) Στάχυν πάθει τμηθέντα καὶ βότρυν νόσῳ, IX, 5 θάνατος ἐξέκοψεν ἄωρος..., XXII 1 sqq.: ἐμὸν ῥόδον, τρυγᾷ σε θανάτου ξίφος, | οὖν τὴν κάλυκα πρῶτον ἐκδεδυμένον | καὶ πρῶτον αὐγὴν ἡλίου δεδεγμένον· | καὶ πρᾶγμα πικρόν, οὐ τρυγᾷ σε ῥιζόθεν· | ἀφῆκε τὴν ἄκανθαν ἐν τῇ καρδίᾳ. | Ὦ νύμφα (Cf. etiam Iob. 8, 12... ἔτι ὂν ἐπὶ ῥίζης καὶ οὐ μὴ θερισθῇ: πρὸ τοῦ πιεῖν πᾶσα βοτάνη οὐχὶ ξηραίνεται; Psalm. 128 (129), 6 γενηθήτωσαν ὡσεὶ χόρτος δωμάτων, ὃς πρὸ τοῦ ἐκσπασθῆναι ἐξηράνθη). Cf. tamen imprimis Greg. Naz. epitaph. p. 1162/3 (129) v. 28 sqq.: ἐμὲ Παῦλον, ὥσπερ ἔρνος | ἁπαλὸν τεμὼν πρὸ ὥρας. | θάνατος νέων τὸ κάλλος | ὅλον, ὡς χλόην, θερίζει | δρεπάνῃ; ibidem supra v. 24 sq. ἐμὲ γὰρ ῥάδαμνον ὥςπερ | νέον ἐξέκοψεν ἄβης; p. 1114/15 (19) v. 5 sq.... Ἀλλ' ἔπτατο ἐκ βιότοιο, | ὡς ῥόδον ἐξ ἀκανθῶν, ὡς δρόσος ἐκ πεταλων. Hac locutione ὡς ῥόδον ἐξ ἀκανθῶν, quae in proverbium abiisse videtur (cf. Greg. Naz. carm. p. 424/5 (X) v. 216; in Cant. 2, 2 exstat: ὡς κρίνον ἐν μέσῳ ἀκανθῶν), Gregorius valde oblectabatur, cf. carm. p.

Haec imago de flore, qui pedibus calcatur, succiditur vel decerpitur, rursus ut in Erotocrito (v. 8293 sqq., 9527 sqq.) in mentem revocat Sapphonem et Catullum; cf. Sapph. fr. 94 (P. L. G⁴ Bergk, vol. 3 p. 121) Οἷαν τὰν ὐάκινθον ἐν ὄὔρεσι ποίμενες ἄνδρες | πόσσι καταστείβοισι, χάμαι δ' ἐπιπορφύρει ἄνθος; Catull. 11 v. 21 sqq.: Nec meum respectet, ut ante, amorem, | Qui illius culpa cecidit velut prati | Ultimi flos, praetereunte postquam | Tactus aratro est, et 62, 39 sqq. ut flos... | ...nullo convolsus aratro | ...v. 43 Idem cum tenui carptus defloruit ungui (Cf. Dante's Inf. II 127, Ariosti, Orl. fur. I 42, 43, Camoëntis Lusiad. III, 134 et Petrarcae Canz. 24: Punta poi nel tallon d'un picciol angue | Come fior alto langue). Hac imagine optime illustratur totius huiusce poëseos lyricae indoles atque natura: scilicet amoris deliciae parce impertiuntur amantibus, at tristitiae et amaritudines usquequaque sorte eis obveniunt.

Rerum naturae ornamentum omne et decus ex amantium sententia huic solum consilio inservit, ut dilectae venustas clarius eluceat. aut a damno quolibet defendatur. Sic v. 1 sqq. amator asseverat, si sciret ubi incederet dilecta, prope viam malos et cydonias se plantaturum fuisse, arbores medicas et citros; in semita dilectae puellae rosas se saturum fuisse, ne a solis radiis offenderetur [1]); quo suam plantam illa insisteret, muscum se seminaturum fuisse, ut gressus eius odores circumdarent, aut ne vultus color in sole nigricaret [1]). — Simili modo puella dilecto longum iter proficiscenti fausta imprecatur 361 sqq.: »Basilicum et balsamum in tua via spargantur, rosae purpureae circa tuos cincinnos nectantur [2])«. Idem votum iam

---

350/1 (II) v. 209, p. 382/3 (III) v. 71, p. 542/3 (26) v. 36, sq., p. 698/9 (XI) v. 472, p. 782/3 (XII) v. 88, p. 898/9 (38) v. 35, p. 1092/3 (VIII) v. 61. Etiam apud Prodromum (Spicilegium Prodr. p. 11) legimus i, v. 1: ἂν ἐξ ἀκάνθης εὐφυὲς τρυ-γᾷς ῥόδον.

[1]) v. 5 νὰ μὴ σὲ πιάνῃ ὁ ἥλιος v. 8 νὰ μὴ μαυρίζῃ, λυγερή, στὸν ἥλιον ἡ ἐλικιά σου. Cf. Lübke, Neugr. Volksl. p. 95 O Gott... Laß eine Wolke schnell entstehn | Daß sie nicht seng' die Sonnenglut et Petrarcae Sest. II: Giovane donna sott'un verde lauro | Vidi più bianca e più fredda che neve | Non percossa dal sol molti e molti anni. At aliter in Cant. 1, 5 sq μέλαινά εἰμι ἐγὼ καὶ καλή... μὴ βλέψητέ μὲ ὅτι ἐγὼ εἰμι μεμελανωμένη, ὅτι παρέβλεψέ με ὁ ἥλιος.

[2]) Temperare mihi non possum, quin pulcherrimum Gregorii Naz. locum afferam, carm. p. 1060/1 (V) v. 230 sqq. Nicobulus ad filium): πᾶσα μὲν ὑμετέροισιν ἐπίτροχος αἶα πέλοιτο | ποσσὶν ἐπειγομένοισι, καὶ ἄνθεα καλὰ φύοιτο, | καὶ ποταμοὶ κελαδοῖεν ἑνηέα, πᾶς δέ τε πόντος | νῆα φέροι πνοιῇσιν ἐλαφροτάτῃσιν ἐς ὅρμον. Deinde (244—250) vota facit, ut quando verno tempore sub arboris ramis sedens sermonibus daturus sit operam, cicadae garrulae simul cum canoris avibus eius corpus suavibus reficiant modulis et mutuis concentibus ad certamen provocent.

apud Persium in sat. II v. 37 sq. avia super infantis cunis edicit: Hunc optet generum rex et regina, puellae | hunc rapiant; quidquid calcaverit rosa fiat[1]). — Denique 422 sq. puella suos amores ita admiratur: θαυμάζομαι ὅταν πορπατεῖς πῶς οὐ μυρίζει ἡ ὁδός σου, | πῶς οὐ μυρίζουν τὰ βουνά, πῶς οὐκ ἀνθοῦν οἱ κάμποι; cf. Λιανοτράγουδα[2] (Athen. 1868) p. 71: θαυμάζομαι ὅταν περπατεῖς πῶς δὲν ἀνθοῦν οἱ ροῦγες | καὶ πῶς δὲν γένεσαι ἀΐτὸς μὲ τὶς χρυσὲς φτεροῦγες, apud nostrum poëtam: I dziwię się tylko, że kwiaty pod twymi stopami nie rosną. | Ty złoty mój ptaku skrzydlaty, ty raju, ty maju, ty wiosno, nec non apud Petrarcam Son. 114: Come'l candido piè per l'erba fresca | I dolci passi onestamente move, | Vertù che 'ntorno i fiori apra e rinnove | De le tenere piante sue par ch'esca. Quae dicuntur inania vota[3]) (‚eitle Wünsche') iam ab antiquis in sermone amatorio adhibebantur. Etiam in his lyricis v. 125 amator palumbula fieri desiderat[3]) ut illuc penetrare possit, ubi dilecta puella dormiat. V. 435 sqq. puella acu pictum pileolum alloquitur eumque rogat, ut cum capiti iuvenis impositus sit, sese inclinet eiusque caput osculetur. 454 sqq. iuvenis poculo invidet, quo aqua frigida labellis puellae admovetur. V. 702 sqq. puella veste coloris viridis induta

[1]) In hoc βαυκαλήματι Romanorum poësis vulgaris manifestum exstat vestigium. Cf. simile βαυκάλημα apud Sophocl. Philoct. 827 sqq.

[2]) De inanium votorum usu, quae persaepe a poëtis hellenisticis adhibentur, equidem hoc loco longus esse nolim. In universum cf. E. Rohde l. l. p. 173 not. 4. Hoc unum adnotare sufficit eorum originem prorsus vulgarem esse eaque ex vulgi consuetudine in poësin artificiosam hellenisticam illata esse. Deinde scilicet saepe, imprimis in poësi amatoria posteriorum temporum, poëtastri et scriptores fabularum antiquos exscribebant. (Unum exemplum cf. in Leonis Sternbach: Anthologiae Planudeae appendix Barberino-Vaticana Lips. 1890, p. 55 sq.). De inanium votorum usu in carminibus popularibus recentiorum gentium cf. O. Böckel, Psychologie der Volksdichtung[2], Leipzig Berlin 1913 (Teubner) p. 308. Quod ad carmina neogr. pertinet, cf. ex. c. in versione H. Lübke carmina in p. 12, 13, 21, 27, 37, 55, 60, 64, 71, al.

[3]) Sane prorsus alio sensu occurrit simile votum etiam in Psalm. 54 (55), 7 τίς δώσει μοι πτέρυγας ὡσεὶ περιστερᾶς καὶ πετασθήσομαι καὶ καταπαύσω; ἰδοὺ ἐμάκρυνα φυγαδεύων καὶ ηὐλίσθην ἐν τῇ ἐρήμῳ. Ex hac imagine Gregorius Naz. simile effinxit sed naturae suae conforme votum, quo beatorum insulas, mera illa poëtarum commenta, amplectitur et somniat, cf. carm. p. 878/9 (32) v. 1 sqq. ἤθελον ἢὲ πέλεια τανύπτερος, ἢὲ χελιδών | ἔμμεναι, ὥς κε φύγωμι βροτῶν βίον, ἤ τιν' ἔρημον | ναιετάειν θήρεσσιν ὁμέστιος (οἱ γὰρ ἔασι | πιστότεροι μερόπων) καὶ ἡμάτιον βίον ἕλκειν, | νηπενθῆ, νήποινον, ἀκηδέα· Ceterum utrumque hoc votum ad eam speciem potius pertinet, quam Biese l. l. p. 51 sq. distinxit et quae tragoediae antiquae similibus locis apte illustrari potest.

prope fenestram sedet, ocellos sapphiro pulchriores habet: »O utinam turris transitum haberet, mare autem pontem; tum ego illuc | enetravissem et tua purpurea labra exosculatus essem[1])«.

Colorem vulgarem huius corporis lyricorum iam supra notavimus Nonnula carmina popularium cantilenarum naturam aperte prae se ferunt[2]), in aliis singulae res et locutiones vulgarem originem testantur; velut v. 172 (cf. v. 358 sq) puella iuveni crimini dat, quod aetate impubis in amore parum versatus sit (ἐσὺ μικρὸν καὶ ἀήλικον. φιλιὰν οὐδὲν ἐξεύρεις). Tum ille hac similitudine utitur 181 sqq.: »Pinus celsa est arbor, at fructus nullos fert; spica parvula est, nonne vides fructus, quos edit? Vel parva vitis, viden quot uvas proferat? aestate comeduntur praematurae uvae, hieme vinum inde pressum bibitur. Ast si mihi parum credis, puella, neque satis tibi persuasum est indue soleas et in hortum intra; suspice parvas malos, suspice etiam magnas: atqui parvae proinde ac magnae ventum sustinent[3])«. Vulgaris origo huius imaginis iam inde perspicitur, quod in omnibus fere carminis de »centum dictis« versionibus neogr. occurrit[4]). Cha-

[1]) turris et maris mentio ad Musaei memoriam referenda est.

[2]) cf. Hessel.-Pernoti notas ad v. 32. 35, 52, 152, 292 sqq., 331, 360 sqq., 380 sqq., 382, 423, 439, 456, 502, 563, 580, 595, 644.

[3]) cf. ex. c. Greg. Naz. carm. p. 394/5 (VIII) 89 δόναξ φέρει τὰ πνεύματ', ἀλλ' οὐχὶ δρύες. | Ὁ μὲν γὰρ εἶκει, τὰς δ' ἀνατρέπει βάρος.

[4]) sc. pars prior de aetate nimis iuvenili et parum in amore experta: in cod. Meteoritico v. 11 (= Hestel-Pern. p. 68), Athen. 1 v. 12 (= H. P. p. 71), Aegin. v. 9 (= H. P. p. 76), Coos v. 22 (= H. P. p. 81), Coos 2 v. 20 (= H. P. p. 86), Rhod. v. 36 (= H. P. p. 91), Cypr. v. 77 (= H. P. p. 98), Cypr. 2 v. 68 (= H. P. p. 107), Sinop. v. 13 (H. P. p. 112); cf. etiam H. Lübke l. l. p. 173; pars posterior de malis magnis et parvis: cod. Meteor. v. 14 (= H. P. p. 68), Coos v. 29 sqq. (= H. P. p. 82), Coos 2 v. 21 sqq. (= H. P. p. 86), Rhod v. 51 (= H. P. p. 91), Cypr. v. 80 (= H. P. p. 98), Cypr. 2 v. 71 (= H. P. p. 107), Sinop. v. 15 (= H. P. p. 112). Similia etiam in Serviae gentium carminibus popul. legimus; cf. K. Brodziński, Pisma, Posnaniae 1872, vol. I, p. 287 (versio polona): Dziewczę fiołku! tyś moją rozkoszą: Jabym cię kochał, aleś bardzo mała kochaj mnie, kochaj! będę podrastała: Choć perła mała, na szyi ją noszą. Choć słowik mały, lecz sławny u ludzi, I konia często i jeźdźca utrudzi. Cf. etiam neogr. disticha (Passow, popul. carm. p. 508 n. 256): εἶσαι κοντὴ (parva) κοντούτσικη, κλονὶ (frustulum) μαργαριτάρι, | ἀπὸ τῆς γῆς δὲ φαίνεσαι καὶ θέλεις παλληκάρι. Ad haec respondet puella (cf. Lübke l. l. p. 173): Du lachst, ich sei so winzig klein; | kaum sei ich zu entdecken. — | Was thut's? ein starkes Männerherz | Weiß ich in Brand zu stecken. Margaritae mentio, cuius πολυτιμία in proverbium abiisse videtur, NT. debetur: Matth. 13, 46 cf. Prov. 8, 11. Gregorius Naz. saepius hac parabola utitur, cf. ex. c. carm. p. 278/9 (24) v. 7, 280/281 (27) v. 18 al. Inde etiam p. 1132/3 (63) v. 1 sq. haec legimus: τυτθὴ

rontis mentio uno solum fit loco, v. 357 [1]), eiusque vicibus fungitur ἄγγελος, cf. v. 667: ψυχήν, καρδιὰν ἐσέν ἐχω, καὶ ἄγγελον δὲν φοβοῦμαι [2]). Hic scilicet ἄγγελος θανάτου est (Prov. 16, 14), de amore autem haec ex Cantico comperimus (8, 6): ὅτι κραταιὰ ὡς θάνατος ἀγάπη, σκληρὸς ὡς ᾅδης ζῆλος. Qui mortis nuntius priusquam animam erepturus sit, ad amoris delicias invitatur puella his verbis 258 sq.: καὶ νὰ γλυκοφιλούμεθα, πρὶν νὰ μᾶς εὕρῃ γῆρας, | καὶ λάβῃ μᾶς ὁ θάνατος καὶ φάγῃ μᾶς τὸ χῶμαν, quibus sane multo tristior animi affectio significatur, quam illo Salomonis praecepto (Sap. Sal. 2, 8, 9): στεψώμεθα ῥόδων κάλυξι πρὶν ἢ μαρανθῆναι. Et quidem omnino dici potest istas lyricorum primitias sermonis amatorii thesauros, imagines, similitudines — eas maxime, quae ad r. naturam spectant — e S. Scriptura hausisse, ceterum prorsus diversum spiritum redolere. Nam nuda illa et sancta Cantici veritas, quae divino quodam horrore legentium animos perfundit, cum populi graeci ingenio verecundo, miti ac flebili parum conveniebat. At contra Occidentis gentium poësi, qua gemelli affectus praedicabantur, animus eius titillabatur et alliciebatur. Iam si viri doctissimi, ut aliis omissis Krumbacherum [3]), Dieterichium [4]), Hesselingium et Pernotium [5]) nominem, in hac re ita consentire videntur, ut Francorum auctoritatem ad hanc poësin excolendam probent, equidem non refragabor. At simul suspicari ausim Petrarcae carmina quovis modo istis lyricis adspirasse. Rem sane inconsiderate aggredi nolim, at unum negari non potest: ne in fabulis quidem Romanensibus tam saepe continua suspiria, lacrimas, querellas occurrere, quam in Petrarcae nec non in

---

μάργαρός ἐστιν, ἀτὰρ λιθάκεσσιν ἀνάσσει· | τυτθὴ καὶ Βηθλεέμι, ἔμπα δὲ Χριστοφόρος. — Ceterum iam apud antiquos Romanos margarita, quae inde a Sullae temporibus Romae luxui vulgo inserviebat (cf. L. Friedlaender ad Petr. Sat. c. 55 v. 15: margarita cara), etiam blanditiarum explebat vicem, cum hoc epitheto personae carae significarentur. Cf. nota illa Augusti ad Maecenatem, quae Macrobius nobis conservavit Saturn. 2, 4, 12: Vale mel gentium, melcule, ebur ex Etruria, laser Aretinum, adamas supernas, Tiberinum margaritum. Haud aliter apud Petronium Sat. 63, 3 puer delicatus »mehercules margaritum, caccitus et omnium numerum« appellatur.

[1]) Κόρη, καὶ δός με τὸ φιλίν· ξαθή, ἐπάκουσέ μου, | ἢ γίνου Χάρος κ' ἔπαρ' με καὶ ἂς ἀπομερμνήσω.

[2]) ea, quae sequuntur, prorsus Romanensium populorum genus dicendi redolent: τὸν ἄγγελον (= angelum) τὸν θέλω δεῖ (= δεῖν), ἐσένα θέλει μοιάζει, καὶ τὸνομά σου θέλω πεῖ, καὶ θέλω ἐξεψυχιάσειν.

[3]) l. l. p. 813. [4]) l. l. p. 105 et 107. [5]) l. l. p. XXVIII sq.

hisce carminibus. Utcunque res se habet, quaestio digna mihi videtur, quae accuratius pervestigetur, praesertim cum non sine causa quadam in codicibus, quamvis tempore posterioribus, Petrarcae carmina in graecam linguam versa asservata sint [1]). — Quodsi r. naturae sensum accuratius definire nos oportet, quo haec poësis lyrica notabilis est, iam primum omnium observandum est rerum naturam, qua in aliis carminibus variae hominum actiones nec non varii affectus illustrentur et adiuventur, in his lyricis unice officia praestare amori. Praeterea id in hisce lyricis carminibus vel maxime premendum est: dilecta ipsa quodammodo mutata est in solem, stellam, lunam, auroram, rorem nocturnum, columbam, lusciniam, perdicem, flexibilem arundinem, florem campestrem, cupressum, rosam, al., qua re indissolubilem quendam hominis cum r. natura nexum statuamus necesse est. Inde etiam tantus προσφωνήσεων numerus occurrit, quibus similes in carmine de Digeni deprehendimus. In quarum speciem atque naturam nonnihil momenti habuisse S. Scripturae lectionem, equidem mihi persuasi; etiam similitudinum usus passim ab eadem origine repetendus est. Simul quoque in hac poësi studium comparet omnia r. naturae miracula omnesque colores splendidos in personam dilectam sine ullo modo et condicione transferendi, quibus exornata luceat, floreat, in aëra nitatur. Ut haec nisi acri et intento animo effingi non possunt, ita in »inanibus votis« ea expetuntur, quae inter pura puta ἀδύνατα numeranda sunt. Quorum usus cum nusquam tam late pateat, quam in carminibus popul. omnium gentium, ad consuetudinem vulgarem referendus est, quae omnino in ista poësi lyrica maiorem auctoritatem habuit, quam in ceteris omnibus carminum generibus.

III.

Poësis, de qua hucusque egimus, semivulgaris est et rarum visu specimen poëseos artificiosae repraesentat, quae opinione et traditione populari firmiter institit [2]). Originem suam debuit vulgo, quod adversarii partes sumpsit contra atticissantem sermonem Byzanti-

---

[1]) cf. C. Krumbacher, l. l. p. 814 not. 6.

[2]) Eam Germani »volkstümliche Kunstpoesie« haud inepte appellare potuerint, cf. Eduardi Roese, Volkslied und volkstümliches Lied (Neue Jahrbücher XXXIX et XL vol., fasc. 1, 1917) p. 35 sqq.; quae ibi Jungbaueri laudatur definitio (p. 40), ea aptissime ad hanc poësin medii aevi quadrare videtur.

norum [1]), indeque una cum lingua vulgari, quae in litteras ingruit, etiam vulgi opiniones illatae sunt, quae plerumque iam in lingua ipsa, in sententiarum conformatione peculiari atque colore nec non cursu atque nexu, continebantur. Tum ad promovendam totius huiusce poëseos rationem multum contulit Romanensium populorum quae tum floruit poësis, cuius indoles amatoria molles istos affectus refovit, qui inde ab hellenisticis temporibus in populi Graeci natura abditi latebant [2]). Poëtae populares et populares facti litterati advenae, cum variis moti consiliis carmina sua pangerent, et popularem respiciebant usum et opiniones populi, a quo recte intellegerentur.

Quodsi iam occidentis vicinia eas litteras revocare coeperat, attamen Orientis [3]) imprimis fuerunt opiniones quae variis temporibus in Graeciam manaverint. Et quidem ea, quae Orientis propria iam hellenisticis litteris adscita erant, tam arcte cum iis coaluerunt, ut discerni vix possent; neque etiam ea, quae deinde byzantinis temporibus ex Oriente insita sunt, multo evidentius apparent, exceptis S. Scripturae variis nationibus atque imaginibu , quae in medii aevi litteris paulum abest quin digito monstrari possint; quae denique novissima e Turcarum consuetudine atque lingua in neograeca carmina popularia irrepserunt, plane patent. — Quod ad hellenistica tempora spectat, Orientis opinionibus varie distincta [4]), aperte concedendum est tum primum populares persuasiones in litteras Graecas influxisse [5]). Et profecto verisimile est κοινήν, quae omnium communis lingua exstiterit — dummodo diversa tempora, diversas litterarum leges et propterea quantitatis discrimen respexeris — ferme simili modo atque linguam vulgarem medii aevi mediam fuisse inter populares opiniones et eas litteras, quae ad artem atque ad praecepta revocatae essent. Haec certe nemo est, qui neget: Quamvis iam Homerus, Sappho [6]) tragici poëtae Attici [7]), Aristophanes tra-

---

[1]) cf. Caroli Krumbacher, Byz. Lit. p. 791, eiusdem Die griech. Lit. des Mittelalters (Die Kultur der Gegenwart, Teil I, Abt. VIII[2]) p. 335 sq., C. Dieterich, l. l. p. 6, 153

[2]) C. Dieterich, l. l. p. 66 et 70 sq.

[3]) cf. in universum C. Krumbacher l. l. p. 33, C. Dieterich l. l. p. 32 sq., 67 sq., 88 sqq.

[4]) cf. etiam P. Wendland, Die hellenistisch röm. Kultur[2] Tübingen 1912, p. 191. [5]) ibid. p. 5 et 214. [6]) cf. F. G. Welcker, Kleine Schriften p. 118.

[7]) cf. U. v. Wilamowitz-Moellendorff: Herakles I 37.

ditiones populares passim amplexi essent, temporibus demum alexandrinis post novam comoediam in deliciis fuisse imprimis dramaticae poëseos genus a peripateticis[1]) excultum, sc. mimum, de cuius dramatis popularis colore fabulari haec inter alia scripserit H. Reich (Der Mimus I p. 593): »Zwischen dem Mimus und dem Volksmärchen herrschen überhaupt die innigsten Beziehungen«. Fabellarum studium apud Alexandrinos etiam ex Ovidii Metamorphosibus perspicuum esse, poëtas autem Alexandrinorum: Callimachum, Philetam, Leonidam Tarentinum populares mythos et fabulas praecipue coluisse[2]). Tum altera ex parte apud poëtas bucolicos: Theocritum, Bionem, Moschum. apud Anthologiae poëtas. scriptores eroticos, Musaeum, Nonnum sermonis colores certos nec non sensus poëticos prodire, quibus animorum ad naturam conversio[3]) indicetur et traditiones populares[4]) atque opiniones vulgi varie compareant[5]). Postquam ergo semel[6]) statuimus poësin de qua agimus multa communia habere cum poësi hellenistica, necesse est concedamus illam exceptis rebus singulis, quas e Byzantinorum, Orientalium et Romanensium populorum poësi artificiosa mutuata sit, fundamentis suis in eis traditionibus popularibus inniti, quarum primitiae inde ab hellenisticis temporibus hereditate ei obvenerint[7]). Si igitur imprimis hellenisticos et neograecos consimiles affectus consideraverimus, rerum naturae sensum, qui in hac poësi conspicitur, magna ex parte dilucidius exponere poterimus.

Iam vero, quod ad rerum naturae prosopopoeian eiusque in poësi hellenistica partes attinet, supra adumbravimus. Atque apud Theocritum Musaeum Nonnum rerum natura emortua sive ultro in societatem hominum laetitiae vel doloris venit, sive ab hominibus ex

---

[1]) Constat etiam primam fabularum Aesopiarum collectionem a peripatetico Demetrio Phalereo factam esse, Christ-Schmid, Gesch. des griech. Lit.[5] I 183, II 1:57.

[2]) De Ovidio Met. auctore cf. E. Rohde, l. l. p. 132 sqq. et 135 sqq.; de poëtis alexandr., qui populares fabulas amplectebantur, ibidem p. 25 sqq. et Th. Sinko in commentatione, quae inscribitur »Poezya Alexandryjska, Cracoviae 1905, p. 21.

[3]) cf. Erich Bethe, Die Griech. Poesie p. 173 sqq., (in Einleitung in die Altertumswissenschaft I[2]), Paul Wendland, Die griech. Prosa, ibidem p. 237 sq.

[4]) cf. Christ-Schmidt, Gesch. der griech. Lit.[5] II, 1 p. 87 et II 2 p. 784.

[5]) cf. etiam in universum H. Reich, der Mimus p. 237 sqq., 320 sqq., 550 sqq.

[6]) cf. huius dissert. p. 2 sqq. [7]) cf. infra

postulatur, ut eas partes suscipiat[1]); utraque haec prosopopoeiae species in poësi medii aevi et neograeca[2]) latissimum habet usum. Praeterea alia species saepissime in neograeca poësi occurrit, scilicet r.

---

[1]) cf. supra.

[2]) In poesi neogr. rerum naturae opes atque effectus anima et vita instruuntur, pariter atque homines sentiunt et agunt omninoque cum hominibus necessitudinis quodam vinculo coniunguntur. In disticho neogr. quod Krumbacher affert, (Griechische Reise 1886, p. 236) montes Charontem non metuunt et de viriditate pratorum cogitant (πράσινα λογάστε); alio carmine (Lübke p. 340) mare responsum dat interrogantibus et de fortuna virorum sollicitatis nautarum uxoribus. Ceteroquin popellus adeo prope ad r. naturam accedit, ut caelum nuncupet patrem, terram autem dulcem matrem (Schmidt, Griech. Märchen, Sagen u. Volkslieder, Leipz. 1877, p. 316). Inde miseri imprimis et ab omnibus deserti ad r. naturam sese convertunt eique dolores suos et suspiria haud aliter ac patri et matri committunt (cf. Tommaseo, Canti pop. (Venet. 1842) III 441 A.). r. natura autem facile eorum fortunam commiseretur. Verbi gratia occisum virum fortem tota natura dolet: ubi decollatus est a Turcis Serapheim, ibi fuscarum cupressuum radices marcescunt (Ἀραβαντινός, συλλογή (Athen. 1880) n. 3); super solitarium clephtam, qui plumbo ictus est, arbores et arbusta lacrimas fundunt itidemque plorat semita, quam totiens calcabat, fons, e quo aquam haustam potabat, aula, unde panem accipiebat, coenobium, in quo vino recreabatur (Lübke p. 328); Adrianupoleos casum deplorant mane, meridiano tempore et vesperi lusciniae aliaeque aves (Passow. Carm. pop. p. 145); triste Phrosynae fatum, quam Ali Pascha lacu demergi iussit, tota Iannina nec non ver et aestas deplorant (Lübke p. 333). — Luctum ob hominum viriditatem r. naturae marcescere paulo antea legimus (de Serapheim); etiam cum amantium par seiungitur, frondes marcescunt, campus plorat, herba germinare desinit (Lübke p. 345, cf. Kind, Anthologie neugr. Volkslieder, Leipz. 1861, p. 28). — Similiter hominum gaudio r. natura afficitur. Sic incipit carmen neogr. de viro, qui ad fidam uxorem revertitur, Kind, Anthol. p. 126: Die Erde glüht' im Rosenlicht, im Morgenglanz des Tages, | Die Berge röthen lieblich sich, der Morgenstern verschwindet, | Die Vögel gehn nach Futter aus, die Schönen ziehn zur Quelle. (Cf. Erotocriti v. 9193, 9660 nec non Lübke p. 51). — In carminibus medii aevi (cf. Erotocr. 6105, 8025, 9118; Erophilae III 181 sqq., Lybistr. v. 1491. 1498, 1504, 1537) amantes persaepe solis numen testantur. Illius potestatis regiae vestigia exstant in neogr. locutione ὁ ἥλιος ἐβασίλεψε sc. occidit, proprie regnum deposuit (cf. Marcellus, Chants du peuple en Grèce (Paris, 1851) II 434, Passow, Carm. p. 31, 85), cui respondet ital. sole imperatore (Basile, Pentamerone übers. v. Liebrecht II 253). De solis partibus, quas in recentiorum gentium carminibus popul. agit, cf. Böckel, Psychologie des Volksliedes p. 231 sqq. — Etiam sub alia specie r. naturae partes, quas in hominum vita habet, conspicuae sunt, et quidem eius ornamentis dilectae venustas effertur. Iam in Erotocr. 9634 sqq., simulac Arethusa in aedes regias intravit, domus tota ob eius conspectum radiat; similiter in neogr. carm. (B. Schmidt, Griech. Märchen, p. 189; cf. Tommaseo, Canti pop. III 139, Lübke p. 137) narratur de puella, quae in maris littore lin-

natura et muta et viva pariter atque oraculum interrogatur vel precibus petitur, ut quodlibet votum exsequatur[1]). Etiam in fabulis de Lybistro (v. 1553 sqq., 1729 sq., 3498 sqq.) et Callimacho (v. 1682 sqq.) similia legimus. Proxime quidem ad »Callimachi« locum accedere videtur epigr. Philodemi (Anthol. cap. V 123 ed. Didotia-

---

tea lavat; forte quadam eius tunica interior leviter vento attollitur et talus candidus apparet: tum mare et orbis universus effulsit. Cf. etiam haec disticha: An deinem Fensterlein beschließt | Die Sonne ihren Lauf, | Und strahlend geht das Nachtgestirn In deinen Augen auf (Lübke p. 20); Du lachst, es lachet Berg und Thal, | Die Bäum' in Blüte prangen, | Und deiner Schönheit Zauberstrahl | Macht selbst die Geister bangen (ibid. p. 51). Alio disticho haec legimus: Als deine Mutter dich gebar, da kam die Sonn' hernieder, | Gab Schönheit dir zum Angebind und stieg zum Himmel wieder (Erotas, neugr. Liebesdistichen übers v. A. Luber, Salzburg 1883 p. 1). Cf. etiam Lübke p. 68 et 69. Ubi venusta puella plantam insistit, ibi rosae germinant (Lizio-Bruno, Canti pop. delle Isole Eolie 17), cum ridet, rosae in eius sinum cadunt (Passow, carm. 316); similis metaphora legitur etiam de iuvene, qui in humeris mensem maium, in pectore ver gestat (Schmidt, Griech. Märchen 154, 170). — Quo clarius pateat, quam inficete etiam in poësi Byzantinorum artificiosa rerum naturae ornamenta adhibita sint, afferre libet carmen XXVIII Nicolai Calliclis (Nic. Call. carm. ed. Leo Sternbach, Crac. 1903) εἰς τὰ ῥόδα, in quo auctor suum praeceptorem videlicet (cf. v. 106) cum vere confert 37 sq.: κἀγώ σε λοιπὸν τοῖς ἐμοῖς τέρπων λόγοις | ἔαρ συνεργὸν εὗρον εἰς λόγου χάριν· Infra v. 45 sqq.: τὸ μειδιῶν δὲ καὶ διακεχυμένον | ἢ καὶ γελῶν καὶ παίζον ἐκ γλυκασμάτων | ἔαρος ἡμῖν ἐνσταλάξουσι δρόσοι, | ὑπὲρ μέλι γλυκάζον ἐκκεχυμένου | ὑπὲρ μύρον πνέοντος ἐξ ἀρωμάτων, cf. v. 52. Quodsi in Erotocrito legimus a rerum natura laetum diem una celebrari, noster tragoedias agit in nugis et grande aliquid dicit, v. gr. caelum antea stellis caruisse, lunae lucem obscuratam nec non solem nubibus obductum fuisse, quapropter homines umbraticam egissent vitam (v. 54—57). Tum v. 60 sq. sic continuat: τανῦν δὲ πηγαὶ μυρίαι φαεσφόροι | ἐξ οὐρανοῦ βλύζουσιν ἄφθονον σέλας. V. 70 sqq.: τὴν γῆν δὲ τίς κατέσχε νῦν ἀταξία; | μὴ χιόνων τὸ πλῆθος ὡς ἄχθος φέρει; | μὴ πλῆθος ὄμβρων, μὴ χάλαζα πλησμία; | κρυμὸς μακρὰν ἀπῆλθεν, ἀνέμων βίαι. Inde a v. 77—87 (cf. etiam initium et v. 93 sqq.) exstat ἔαρος ἔκφρασις rhetoricis numeris absoluta omnibus (cf. Himerii or. III c. 3, 5 et 6 Wernsdorff nec non Libanii opp. ed. Foerster vol. VIII p. 479—482(, quae partim Arsenii similem descriptionem in memoriam reducit; cf. Ioannis Sajdak, De Gregorio Nazianzeno poëtarum christianorum fonte, Cracoviae 1917 (Archiwum filologiczne I) p. 46 sqq. et Thaddaei Sinko, De traditione orationum Gregorii Nazianzeni pars I (Meletemata patristica II) Cracoviae 1917, p. 74.

[1]) cf. verbi gratia Tommaseo, Canti pop. III 50: puella stellas interrogat, quid dilectus iuvenis hoc ipso tempore agat; Fauriel, Chants pop. de la Grèce moderne (Paris 1824—1825) II 134 moribundus clephta ultima mandata permitti equo, et quidem ut arma amicis reddat, sudarium dilectae, cf. Tommaseo, Canti III, 330.

nae): Νυκτερινή, δίκερως, φιλοπάννυχε, φαῖνε, Σελήνη, | φαῖνε δι' εὐτρήτων βαλλομένη θυρίδων· αὔγαζε χρυσέην Καλλίστιον. Quamquam his verbis luna solum invitatur, ut amicam suo lumine illustret et nuntii partes ei nondum permittuntur, attamen hoc facile affingi poterat[1]). In neogr. autem carm. iuvenis soli praecipit ut, simulac dilectam puellam conspexerit, salutem ei dicat [Lübke l. l. p. 116. cf. Comparetti, Dialetti greci (Pisa 1866) 8 (e Calabria); Vigo, Raccolta amplissima 315, 456, 458 (e Sicilia)], per ventum salutem mittit amatae et suum amorem sancte affirmat (Tommaseo, Canti pop. III 48, 324), per caelum et stellas amicam salutat (Lübke 124), matri salutem mittit per stellarum lumen et rosas, quae mense maio efflorent (Lübke 86). Simili modo puella in maris littore lamentatur et per undas ventosque longe distanti amanti salutem mittit (Lübke p. 29) aut speculum interrogat quando amatorem inventura sit (Lübke p. 99). Alio loco (Lübke p. 31) iuvenis interrogat montes et campos, num viderint suam dilectam, aut aves obsecrat, ut ipsum dulces suos cantus edoceant, quibus amatam sibi conciliet (Lübke p. 31). Ad haec saepe aves ut nuntii amatorii prodeunt, et quidem luscinia et hirundo (cf. Tommaseo, Canti III 48; Lübke p. 72 et 146; eidem consilio etiam aquila inservit apud Lübke p. 104, columba, ibid. p. 72, larus ib. p. 28). Memoratu vero dignum est lusciniam et hirundinem easdem partes in Francogallorum poësi populari agere idque lusciniam iam inde a saeculo XV (cf. Böckel l. l. p. 244 not. 10), per hirundinem autem salutem mitti puellae persaepe etiam in Italorum carm. popul. cf. G. Tigri, Canti pop. Toscani, Firenze 1869, 178: Rondinella, che passi monti e colli, | se trovi l'amor mio, di gli che venga. Quae cum ita sint, non sine probabilitate quadam conicere possumus eas nuntii amatorii partes ex Occidente in neogr. carmina translatas esse[2]), etsi etiam antiqua exempla popularia non desunt, ut in Anacreonteis 14 (P L. G⁴ Bergk III p. 305) de se ipsa columba sic loquitur: Ἀνακρέων μ' ἔπεμψεν | πρὸς παῖδα, πρὸς Βάθυλλον | τὸν

[1]) Haec sunt C. Dieterichi (l. l. p. 131) verba: Wie weit diese Art der Naturbefragung in das Altertum zurückgeht, läßt sich bis jetzt kaum sagen. In den Dichtungen der genannten alexandr. Dichter scheinen sich noch keine Spuren davon zu finden; auch in denen des griech. Mittelalters ist dieses Motiv nur selten verwendet.

[2]) Vir doctissimus Leo Sternbach benigne mecum communicavit eo tempore, quo bella pro sacris Christianis susciperentur, hirundines cursus publici vices explevisse, cf. Miller, Croisades.

ἄρτι τῶν ἁπάντων | κρατοῦντα καὶ τύραννον[1]). — In his omnibus carminibus rerum natura ut socia homini patrocinatur; attamen nonnunquam etiam ut arcani index amantibus adversatur, et quidem natura emortua[2]). Quamquam unum r. naturae proditionis exemplum in »Lybistro« (v. 1230 sqq.) reperimus, tamen C. Dietericho adstipulari malumus, qui putat (l. l. p. 132 sq.) eas peculiares r. naturae partes Orientis consuetudini deberi, ubi amorem libere et aperte fateri non liceat. — Cum homo tantopere r. naturae adhaereat, facile intelle-

[1]) Avibus omnino in poësi neogr. magnae tribuuntur portes. Ut Erotocriti auctori, ita popello in universum fortuna avium curae est, cf. Kind, Anthol. 34: de perdice, quam aquila persequitur; ibid. 172 de luscinia, cui homines improbi nidum destruunt. Vice versa aves non solum hominum luctu pariter dolent, sed etiam voce humana praeditae sunt (Tommaseo, Canti pop. III 202); cantu efferunt, unde amor exoriatur (Kind, Anthol. 173); vulnere affecto consilium dant, qua medicina in valetudinem restituatur (Tommaseo, Canti III, 330); nec non futura etiam praesagiunt, velut Digeni celerem mortem vaticinantur (Legrand, Chansons, Paris 1876, 19, Recueil, Paris 1874, 194), neque aliter Zidro (Lübke 315); propter eandem indolem larvas et animas defunctorum, quae quamlibet ob causam in diei lucem prodeunt, facile cognoscunt, cf. notam apud Slavos meridionales et Graecos narratiunculam de equitatione mortui fratris, qui matris votis commotus sororem e peregrina terra reducit (Tommaseo, Canti III 344, 346; Kind Anthol. 100). Aves etiam proinde ac symbola cuiusvis virtutis celebrantur, v. gr. columba (Morosi, Dialetti greci, Lecce 1876, 52) vulgo in carm. popul. fidei immutabilis signum deputatur, cf. Böckel, l. l. p. 249; »falco« autem apud Slavos merid. virum fortem ac strenuum designat (Böckel, p. 250).

Ut avibus vaticinandi proprietas adscribitur, ita pervulgatus est in poësi populari usus e floribus futura hariolandi; nam secundum eorum statum, prout florent aut marcescunt, de vita aut morte personae carae plebecula coniecturam capit; velut clephta, qui matri vale dicit, rogat, ut rosae fruticem inserat nec non fuscum dianthi florem et utrumque diligenter colat; quamdiu floruerint, tamdiu sese victurum esse; sin forte marcuerint, hoc signum suae mortis fore: Passow, Carm. 153. — Denique vulgi fides, qua animam humanam floribus inesse putat, originem dedit fabellis de floribus et plantis, quae in sepulcro amantium nascuntur. Notam de liliis traditionem popularem Adamus Mickiewicz poëtice effinxit (cf. Nesselmann, Dainos, 186, I. I. Kraszewski, Dainos, Pieśni litewskie (Ateneum I, Wilno 1844) p. 156. Huius fidei vestigia etiam in poësi byzantina exstant, cf. Nicolai Calliclis carmina ed. Leo Sternbach, Crac. 1903, epigr. XXII p. 23 v. 11 sq.: μὴ δακρύσι καὶ δένδρα καὶ κλαίσιν θέλει | ὅταν διαζυγῶσι τοῦ συνημμένου; Sed hic Calliclis locus potius ad mutuum arborum amorem spectat, cf. Greg. Naz. carm. p. 310/311 v. 239 sqq. (I); ibid. v. 246. Nonni Dionys. III 142 sq. et XVI 272 sqq., Alexandri περὶ ἐπιδεικτικῶν (Rhet. Gr. L. Spengel) vol. III p. 408, 15 et 31 sq., Himerii or. I, 8 (ed. Wernsdorff).

[2]) cf. Lübke p. 92: mare nautis indicat amantium oscula, p. 142 luna, sol, stellae, mare mutuum amantium affectum divulgant.

gitur, quare mortis momento tam aegre ab ea discedat. Itaque in carminibus popularibus recentiorum gentium nusquam non exstat tenera illa valedictio, quam homines ante mortem ad r. naturam dirigunt (cf. Böckel, l. l. p. 258 sqq.), in neograecis autem (Legrand, Chansons populaires grecques 20) fortis ille Digenis, a Charonte oppressus, haec loquitur moribundus; »Valete, montes, valete cervi! Cur mihi iam non licet conspicere alta montium cacumina, praerupta saxa cum feris avibus et audire, quomodo silvae triste quoddam modulentur carmen?« Simili modo clephta Zidrus Olympi verticibus valedicit (Lübke 316): Lebet wohl, ihr des Olympos Gipfel | Und ihr schattigen Platanen all! | Kühle Quellen und verwaiste Lager, | Und du Saatgefild im tiefen Thal! | Lebet wohl, ihr Adler in den Lüften, | Sonne du und Mond, so lieb und traut, | Der so oft den Pfad mir wies und lächelnd | Nieder auf mein Heldenthun geschaut«. Huius r. naturae vehementis studii, quod in extremo illo vitae et mortis certamine eo magis conspicuum est, omnia fere medii aevi carmina, imprimimis autem duae necyomanteae Picatori et Bergadis luculenta produnt exempla; cuius monumentum etiam in neograecis carminibus Charonteis exstat, quibus Charon omnes inortales superans describitur (Passow, p. 291—310; Lübke p. 258—262; cf. Dieterich l. l. p. 137—147), nec non in threnis sive myrologiis (Passow, p. 257—288, Lübke p. 331—345; cf. Dieterich p. 147—152). Ex iis cernitur, quomodo apud Graecos posteriorum temporum firmi iudicii penuria (sive r. naturam sive omnino vitae totius rationem respicias), qua ab antiquis *mirum quantum distant*, *mortis insanum metum generaverit*[1]). Huic métui doctrinae theologorum, qui identidem vitae vanitatum et vermium mentione vulgi aures obtundebant, mederi non potuerunt. »Et merito: nam si certam finem esse viderent | aerumnarum homines, aliqua ratione valerent | religionibus atque minis obsistere vatum: | nunc ratio nulla est restandi, nulla facultas, | aeternas quoniam poenas in morte timendumst« (Lucret. I 107 sqq.). Itaque pro uno solacio morientes r. naturae tenerum studium habuerunt, cum simplicem et tacitam spem alerent se vel mortuos aeterna r. naturae venustate gavisuros esse. (Cf. apud Passovium l. l. p. 85 carmen de

[1]) cf. Dieterich l. l. p. 152: ...Weil das Leben für ihn tatsächlich noch heute das höchste Gut ist, alle metaphysischen Gefühle ihm fremd sind. Es ist ein reiner Naturkultus, dem er huldigt, aber nicht ein heiterer im Sinne der Alten, sondern ein melancholisch-pessimistischer, der auch dem süßesten Wein einen Tropfen Bitterkeit beimischen muß.

Dimo). Etiam in neogr. myrologiis, quibus partim antiquorum neniae, partim Alexandrinorum querellae amatoriae nec non threni (cf. Moschi epitaphium Bionis) respondent, rerum naturae imagines saepissime adhibentur, verba autem Achillis, quae super tumulo Polyxenae fundit (Achilleid. v. 1753 sqq.), in memoriam reducit threnus neogr., quem C. Dieterich p. 149 ita vertit: »Nicht ziemte sich's, nicht sah dir's gleich, daß dich die Erde fresse, | Nur ziemte sich's und sah dir gleich, in Maienmondes Garten | Unterm Zitronenbaum zu ruh'n, in Apfelbaumes Schatten, | Daß leicht sich der Zitronenbaum, das Apfelbäumlein schüttle, | Daß ihre Blüten auf dich fall'n, in deine Schürze Rosen | Und blutigrote Nelken rings um deinen Hals sich schmiegen«.

Ex hac cum poësi hellenistica et cum neograecis carminibus popul. comparatione patet naturae sensum, quem haec carmina medii aevi prae se ferant, in summa popularem esse Etenim vulgus, quod in ipsa r. natura versatur in eaque habitat, cum ea societatem init et amicitiam intimam; imprimis tamen universam r. naturam vita instruit eamque anima et humanis affectibus praeditam esse putat. Hoc signum omnino recentiorum carminum popularium proprium est ac peculiare[1]), tempore autem antiquissimum, cum vel in graecis litteris artificiosis iam hellenistico aevo plane conspicum sit[2]). Hactenus igitur haec poësis medii aevi ad popularem proxime accedit.

---

[1]) cf. Böckel l. l. p. 223 sqq. et Porębowicz, Pieśni ludowe celt... Lwów 1909, p. VIII.

[2]) Carolus Dieterich l. l. p. 129 et 238 coniectat eam r. naturae prosopopoeian ex Oriente in graecas litteras manavisse. Cf. p. 129: Es scheint, daß diese aktive Teilname der leblosen Natur an den Geschicken des Menschen etwas spezifisch Orientalisches sei, wie ja orientalische Elemente seit der hellenistischen Zeit zahlreich in die griech. Poesie eingedrungen sind. Das Schreien der Steine und das Stehenbleiben der Sonne erinnert an biblische Bilder, während anderes, besonders bei Nonnos, an indische Phantasie heranreicht. Equidem de Indicis nil dicere malim, quippe quae viri docti inde a Benfeyi temporibus (cf. E. Rohde l. l. p. 579 sqq., A. Thimme, Das Märchen, Lips. 1909, p. 68 sqq., E. Bethe und Paul Wendland, Die griech. Literatur, p. 309 sq.) nimis festinanter minusque feliciter nusquam non in graecis litteris indagaverint et odorati sint. Attamen non me praeterit a Nonno poëticam metaphrasin evangelii Iohannei factam esse, in S. Scriptura autem r. naturae prosopopoeian in multo usu esse: Cf. Psalm 148, 3 αἰνεῖτε αὐτὸν οἱ οὐρανοὶ τῶν οὐρανῶν καὶ τὸ ὕδωρ τὸ ὑπεράνω τῶν οὐρανῶν, ib. 7: αἰνεῖτε τὸν κύριον ἐκ τῆς γῆς δράκοντες καὶ πᾶσαι ἄβυσσοι· πῦρ χάλαζα χιὼν κρύσταλλος πνεῦμα καταιγίδος, τὰ ποιοῦντα τὸν λόγον αὐτοῦ· τὰ ὄρη καὶ πάντες βουνοί, ξύλα καρποφόρα καὶ πᾶσαι κέδροι· τὰ

Inter omnes constat poësin popularem solitam esse rerum naturae imagines simili specie induere, vel certe parum idoneam esse, quae eis identidem novas formas eliciat easque ad hominum semper varios affectus nec non ad instabilem vibrantium sententiarum velocitatem referat. Et profecto a vero non multum declinabimus, si arctos huiusce medii aevi poëseos cancellos, quibus rerum naturae imagines circumscribuntur, magna ex parte populari consuetudini adscripserimus. Nam et comparationes et metaphorae tritissimae, quae in ea occurrunt, velut illa de amore, qui arboris instar in pectore nascitur et pullulat, de flore qui succiditur, vel de herba quae marcescit, de spe inani, quae perinde atque aedes in nive vel in aqua positae una cum vento dissipatur et evanescit, de exiguo lucernae lumine, aliae, usque ad nauseam repetuntur et sine dubio (ut facile demonstrari potest) assiduis Ecclesiae exercitationibus et exhortationibus debentur, quibus vulgi mentes formabantur. Porro in r. naturae descriptionibus adhibendis usque calcando notae conteruntur semitae. Propterea de loci amoenitatibus legentes nusquam comperimus, quibus rebus proprie et singillatim efficiantur; nam in universum tantum commemorantur arbores, quae florent, saltus montes silvae vel roscida prata, quibus animus delectatur, fonticuli, quorum frigida aqua campi irrigantur, denique »lusciniae ceteraeque aves«,

---

θηρία καὶ πάντα τὰ κτήνη, ἑρπετὰ καὶ πετεινὰ πτερωτά (cf. Digenis v. 4624 sqq.). Magis expresse etiam Psalm. 97(98), 4 sq.: ἀλαλάξατε τῷ θεῷ πᾶσα ἡ γῆ, ᾄσατε καὶ ἀγαλλιᾶσθε καὶ ψάλατε, ib. 7: σαλευθήτω ἡ θάλασσα καὶ τὸ πλήρωμα αὐτῆς, ἡ οἰκουμένη καὶ οἱ κατοικοῦντες αὐτήν· ποταμοὶ κροτήσουσι χειρὶ ἐπὶ τὸ αὐτό, τὰ ὄρη ἀγαλλιάσονται, ὅτι ἦκεν κρῖναι τὴν γῆν. Psalm 113 (114), 3 sq.: ἡ θάλασσα εἶδε καὶ ἔφυγεν, ὁ Ἰορδάνης ἐστράφη, εἰς τὰ ὀπίσω· τὰ ὄρη ἐσκίρτησαν ὡσεὶ κριοί, καὶ οἱ βουνοὶ ὡς ἀρνία προβάτων, alia. Etiam in evangeliis de r. naturae partibus, quae in universi orbis dolore agit, haec legimus Math. 27, 45 ἀπὸ δὲ ἕκτης ὥρας σκότος ἐγένετο ἐπὶ πᾶσαν τὴν γῆν ἕως ὥρας ἐνάτης, ib. 51: καὶ ἰδοὺ τὸ καταπέτασμα τοῦ ναοῦ ἐσχίσθη [ἀπ'] ἄνωθεν ἕως κάτω εἰς δύο, καὶ ἡ γῆ ἐσείσθη, καὶ αἱ πέτραι ἐσχίσθησαν. Inde quidam r. naturae prosopopoeiae colores nimis luxuriantes apud Nonnum facile intellegi possunt et omnino tota haec prosopopoeiae quaestio ita solvi posse videtur, ut statuamus eam, utpote r. naturae sensum antiquissimum, iam ante hellenistica tempora in graecis litteris passim comparuisse (cf. Euripidem et huius dissert. initium); tunc autem, cum traditiones populares a poësi artificiosa minus arctis arcerentur cancellis, vel certa delicatis mentibus non ingratum doctae poëseos condimentum suppeditare putarentur — non sine Orientis impulsu, ubi gemelli populares affectus magis conspicui essent — rerum naturae prosopopoeian usquequaque in litteris increbruisse et magis expressam speciem sibi induisse.

quarum cantu aurae personant. Itaque in propatulo est istos poëtas, qui ingenii cultu parum profecissent, de propria natura atque indole non sane multum afferre potuisse ad rerum naturam penitus intellegendam ita, ut intimae animi cogitationes r. naturam penetrarent ab eaque invicem alerentur et imbuerentur. Quod quidem haec poësis semivulgaris ex ipso hellenismo nata propter cultus inopiam assequi non potuit, id in Occidente assecuti sunt primi renascentium litterarum nuntii: Dante et Petrarca[1]). Etenim Petrarca primus eum r. naturae considerandae modum induxit, quo illam ad intimas suas cogitationes referret; qua re eum r. naturae sensum auspicatus est, cui demum recentissimi poëtae viam aperuerunt. Conferas velim son. 142 versus hos:

Parmi d'udirla udendo i rami, e l'ore;
E le frondi, e gli augei lagnarsi, e l'acque
Mormorando fuggir per l'erba verde.
Raro un silenzo, un solitario
D'ombrosa selva mai tanto mi piacque
Se non che del mio Sol troppo si perde,

quibus respondent Goethe'i versus hi:

Ich denke dein, wenn mir der Sonne Schimmer Vom Meere strahlt,
Ich denke dein, wenn sich des Mondes Flimmer In Quellen malt...
Ich höre dich, wenn dort mit dumpfem Rauschen Die Welle steigt,
Im stillen Haine geh'ich oft zu lauschen, Wenn alles schweigt.

Et in medii aevi poësi et in neograeca vel ex parte similia frustra quaesiveris. Itaque reliquum est, ut haec flebilia cantilenae popularis neograecae verba in calce adiungamus: (H. Lübke, l. l. p. 78)

Das Feld ist so grün
Und so dunkel mein Herz;
Ach wär' ich gestorben!
Zu End' wär' der Schmerz.

Scribebam mense maio a. 1917.

---

[1]) de eis cf. A. Biese, Die Entwicklung des Naturgefühls im Mittelalter und in der Neuzeit, Lips. 1892, p. 135: Sie spinnen die Fäden des Hellenismus weiter; de Petrarca cf ibidem p. 138. De Dantio pulchre disserit Carolus Neumann, Byzantinische Kultur und Renaissancekultur, Berl.-Stuttg. 1903, p. 33 sqq.

Illuzya sceniczna u Plauta i jej humorystyczne przełamania [1])

napisał

Gustaw Przychocki.

Illuzya sceniczna jest to dobrowolne lub raczej mimowolne złudzenie, jakiemu poddaje się widz, słuchający danej sztuki. Złudzenie to polega na wżyciu się niejako i wczuciu w sferę myśli i uczuć przedstawianych na scenie, na przeniesieniu spraw sztucznie zestawianych w dziedzinę rzeczywistości do tego stopnia, że widz, spoglądający na scenę, zapomina, że patrzy na aktorów, ale widzi poprostu prawdziwe życie i prawdziwe jego wypadki. Kto idzie więc patrzeć na jakąś sztukę, z góry niejako wchodzi z autorem w kompromis, że to, na co patrzeć będzie, będzie uważał za prawdę — poddaje się prawom illuzyi scenicznej, będącej niczem innem, jak tylko znów jednym rodzajem owej μίμησις, na której polega każde pojęcie sztuki. Czynnikami, składającymi się na wywołanie tej illuzyi scenicznej, są rzeczy następujące: Przedewszystkiem sama sztuka, tak ułożona co do treści, ekspozycyi, toku akcyi, iżby w zupełności odpowiadała możliwym warunkom prawdziwego życia, dalej sam aktor, jego gra i pojęcie roli, nakoniec scena i jej urządzenie, a więc i dekoracya. Nadto między sceną a widzami musi istnieć pewien absolutny przedział, zupełne odcięcie: Między obrazem, widzianym na scenie, a widzem niema żadnej komunikacyi, którąby z natury rzeczy wynikała; widz może widzieć i słyszeć to, co się tam dzieje, ale nie może się mieszać ni słowem ni czynem w sprawę toczącą się na scenie — aktor ma żyć życiem granej osoby, ma zapomnieć, że istnieje wogóle jakakolwiek publiczność; osoba przed-

[1]) Na podstawie wykładu habilitacyjnego. — Druk, który się miał rozpocząć w sierpniu 1914, odwlókł się znacznie skutkiem powołania autora do wojska i inwazyi rosyjskiej w miejscu przechowania artykułu.

stawiana nie może wiedzieć, że istnieją jako takie jakieś czynniki, wywołujące illuzyę sceniczną. Ilekroć zaś występująca osoba o któryś z tych czynników jako aktualny w granej właśnie sztuce w jakikolwiek sposób zaczepi lub poprzez tę illuzoryczną przesłonę z publicznością wprost się skomunikuje, tylekroć naturalnie niszczy tę lekką tkaninę illuzyi — a na scenie pozostaje tylko aktor, w oczach widzów pozornie, a śmiesznie skompromitowany. — Przystępując obecnie do faktów zerwania illuzyi scenicznej w komedyach plautyńskich (Por. Leo. Herm. 18 [1883] p. 561—562), dla ścisłości określam dokładniej swój temat: Nie będę więc mówił o tem, o ile to dotyczy samej dekoracyi, kostyumów, gdyż są to rzeczy, które jak na ówczesny stan rzymskiej techniki teatralnej innemi być nie mogły; pomijam następnie to niezręczne w naszem pojęciu wprowadzanie słuchaczy w treść sztuki zapomocą prologów, wygłaszanych nieraz przez występującą właśnie osobę, która mówi zwykle o tem, co za chwilę grać będzie, w stylu Merc. v. 1—2: Ch. „*Duas res simul nunc agere decretumst mihi: et argumentum et meos amores eloquar*“ (por. Mil. 84—85)[1], opuszczam te monologi, wyjaśniające to, co będzie, lub opowiadające o tem, co się stało, z natury rzeczy, gdy jedna tylko osoba na scenie występuje, dla publiczności przeznaczone[2]); dalej epilogi wraz z tą charakterystyczną dla palliaty, aczkolwiek nie przez rzymskich poetów wynalezioną apostrofą „*plaudite*“[3]) i zapraszaniem widzów na ucztę[4]); wreszcie i to schodzenie się na scenie dwóch lub więcej osób, które mają się niby nie widzieć i stojąc o kilka kroków obok siebie, pytają się, często naprzemian: „*quoianam vox mihi prope hic sonat*“[5]) lub w sposób zgoła nieprawdopodobny tak często i tak wiele mówią »na stronie«[6]).

[1]) Por. Guilelmus Frantz, De comoediae Atticae prologis, Augustae Trevorum 1891 p. 57—63; F. Leo Plaut. Forsch.[2] p. 202, 212—216, 224—241.

[2]) F. Leo, Der Monolog im Drama, Berlin 1908 [Abh. G. G. N. F. X. 5.] p. 79—81, 117.

[3]) Por. Men. frg. 887 K. ..ἐξάραντες ἐπικροτήσατε; Leo Plaut. Forsch.[2] p. 240—241; S. Demiańczuk, Supplementum comicum, Cracoviae 1912 p. 212, Antiph. Frg. 1.

[4]) N. p. Pseud. 1331, Rud. 1418; por. Stich. 775.

[5]) N. p. Rud. 229. Por. Epid. 540; Bac. 773, 978; Cist. 704; Curc. 111; Pers. 99; Trin. 45 i w. i.

[6]) N. p. Amph. 952; Asin. 446; Aul. 547, 574; Bac. 1122; Cas. 685; Merc. 379; Most. 161; Pers. 624 i w. i. Przykłady z greckiej komedyi zbiera Otto Schaffner. De aversum loquendi ratione in comoedia Graeca, Darmstadtiae 1911.

Te wszystkie rzeczy więc pomijam jako zwykłe naówczas i ogólnie przyjęte konwencyonalności czy środki sceniczne, za które Plauta niemożna czynić odpowiedzialnym [1]), a z drugiej strony zaznaczam nawiasem, że do dziś dnia po części lepszymi zastąpione nie zostały, by wspomnieć tylko o owych ciągle jeszcze pojawiających się na naszych scenach monologach, które dla nas — oprócz pewnych objawów patologicznych — zupełnie są nieprawdopobne [2]). — Będę więc mówił tylko o tych, że się tak wyrażę, otwartych zamachach na illuzyę sceniczną, które zawisły wyłącznie od woli autora, a którymi celowo i świadomie się posługuje dla wywołania humorystycznego efektu.

Przykłady najlepiej rzecz wyjaśnią: W scenie końcowej Casiny (1006) Lysidamus, schwytany przez żonę na gorącym uczynku błaga ją o przebaczenie, przyrzekając solennie wierność; żona przebacza mu wreszcie, ale dlatego przedewszystkiem, jak mówi, *„hanc ex longa longiorem ne faciamus fabulam“* = »dlatego tylko, by tej i tak już długiej sztuki nie przedłużać«; a podobnie Pseudolus nie chce wyjaśnić bliżej swego planu mówiąc: *„nolo bis iterari, sat sic longae fiunt fabulae“*. Z tą chwilą więc, kiedy osoba występująca w ten sposób mówi o granej właśnie sztuce, w której sama występuje — burzy cały ten illuzoryczny świat, znosi w zasadzie wszelką możliwość utrzymania dalej złudzenia rzeczywistości, ale i wśród żartu przypomina niejako widzowi, że to wszystko nieprawda, że to są tylko aktorzy i że to tylko zwykła »fabula«, wymyślona i ułożona do zabawienia słuchaczy za wszelką cenę, co szanująca się »persona Plautina« zawsze przedewszystkiem powinna mieć na oku. Zupełnie podobną rzecz mamy w Merc. 1007: Rozmawiają tam dwaj starcy o swych niefortunnych amorach — wtem jeden z nich radzi, by wejść do domu, by uniknąć podsłuchiwań, a zarazem, jak mówi: *„brevior fabula erit“*. Przez to akcya właściwie się wykoleja — jest wprawdzie dobry żart i alluzya do plautyńskiej publiczności, niecierpliwiącej się na długich sztukach, ale dzieje się to kosztem illuzyi

---

[1]) Ph. E. Legrand, Daos, Lyon-Paris 1910 Chap. III. La structure extérieure des comédies: Les conventions de théâtre p. 412—463. Por. Chap. IV p. 490—550; G. Michaut, Sur les tréteaux latins. Paris 1912 p. 407—409

[2]) Strindberg, który, jak sam twierdzi, ze starożytnego dramatu przejął monolog, stara się umotywować jego racyę bytu w sławnym swym wstępie do »Panny Julii«: »Aug. Strindbergs Werke ... v. Emil Schering«, I Abt. 4 Bd. München u. Leipzig 1910, s. 317 nast.

scenicznej. W jeszcze jaskrawszy sposób występuje to n. p. w Poen. 920, gdzie niewolnik, ułożywszy z drugim intrygę i cały podstępny plan działania, — naturalnie na scenie, wobec publiczności, — ma to zakomunikować swemu panu. Ale — jak powiada — wolę mu to w domu powiedzieć, a nie tu na scenie, bo przecież drugi raz mówić do słuchaczy to, co się już raz powiewiedziało — niema sensu — „*inscitiast*".

Osoby Plautyńskie nie mogą nieraz zapomnieć o tem, że występują przed publicznością, nie czują się zamknięte w swym illuzorycznym świecie, lecz ciągle mają coś do czynienia ze słuchaczami. Nie mam tu na myśli, jak już wspomniałem, tych ściśle z ówczesną techniką sceniczną i ze samą sztuką związanych objaśniających i wyjaśniających monologów czy prologów, zwróconych do słuchaczy, ale to zupełnie poza sferę fabuły wychodzące żartowanie: I tak żołnierz, który wyjątkowo nie będzie się przechwalał, zapowiada publiczności, by nie wyczekiwała jego bajań o bitwach (Truc. 482, Pseud. 720); leno, oszukany sromotnie, zapewnia widzów, że już się na scenie nie pokaże (Pseud. 1234, Rud. 1418); biesiadnicy zastanawiają się nad tem, czy też i widzów do uczty nie zaprosić (Rud. 1418, Pseud. 1330); niewolnicy, ucztujący w Stichus już do swej zabawy wciągnęli nawet muzykanta teatralnego (715, 758) — a Pseudolus przedstawiając lenona mówi, że jest to »wspólny wróg« „*inimicus communis meus, atque vostrorum omnium*" (Por. Most. 280—281). — Publiczności nie szczędzą także przycinków i ostrych żartów. Tak n. p. Agorastokles (w Poen. 1224) zaleca Hannonowi streszczanie się w opowiadaniu, »bo — jak mówi — szanownej publiczności już się pić chce«: „— — *sitiunt qui sedent*", a Charinus (w Merc. 160) chce, by jego niewolnik po cichu mówił »i nie pobudził śpiących słuchaczy . . «. Są to jednak rzeczy, na które nie kładę wielkiego nacisku z tego względu, że podobne po części miejsca, jakkolwiek w innej oprawie, znajdują się już w greckiej kom. starej [1]).

Ten ciekawy u Plauta objaw, że często umyślnie nie pozwala swym osobom zapomnieć o istnieniu publiczności, występuje zwłaszcza tam, gdzie ktoś czegoś szuka na scenie: Tak n. p. w Cist. (678) Halisca, szukając swej zaginionej skrzyneczki, zwraca się po

---

[1]) W. Süss, Zwei Bemerkungen zur Technik der Komödie, Rh. Mus. 65 (1910) p. 441—460; F. Leo, Geschichte der röm. Literatur I Berlin 1913 p. 107.

chwili wprost do widzów: »moi drodzy ludzie, może kto z was widział, kto zabrał skrzyneczkę — powiedźcie przecież« [1]) — a w Aul. (713) stary, podejrzliwy skąpiec Euclio, naszukawszy się swego garnka z pieniędzmi, zaklina widzów, by mu powiedzieli, kto mu go ukradł; widząc, że publiczność się śmieje, woła ze złością: »Czegóż się śmiejecie? Znam ja was dobrze — to wszystko są złodzieje, a siedzą tutaj, jak porządni ludzie!«. Jako dowód, że Pl. zupełnie świadomie i celowo tych efektów używał, a umiał dobrze, gdy mu o to chodziło, zatrzymać się w granicach illuzorycznego świata sztuki, niech posłużą przykłady: W Trin. (151) Callicles powierzając tajemnicę skarbu Megaronidesowi, ogląda się trwożliwie, czy go ktoś nie słyszy, lecz Megaronides, chociaż wie naturalnie o istnieniu publiczności, uspokaja go mówiąc: „*nemost*“ — »nie bój się, nikogo tu niema«. W Poen. (890) Milphio zachęca Syncerastusa do wypowiedzenia tajemnicy, mówiąc: »Masz tu najlepszą sposobność — nikogo przecież niema: *hic soli sumus*« (to samo Stich. 102).

W zamiłowaniu takich efektów humorystycznych nie waha się Plautus wystawić na szwank i innych czynników illuzyi, jak n. p. samej dekoracyi i aparatu scenicznego. Tak n. p. w Poen. 126 osoba, odchodząca ze sceny, mówi: „— — *ibo, alius nunc fieri volo* — —“ = »ja teraz odchodzę, przebiorę się w inny kostyum« — a w tejże sztuce (v. 597 sq.) »adwokaci«, wypłacając Kollybiskowi pieniądze, zapewnie zrobione w najprymitywniejszy sposób z buraka lub czegoś takiego [2]), powiadają: »— — to jest wprawdzie tylko 'komiczne' złoto — bo nim tuczy się woły — ale dla nas to będą Filippejskie złotniki — my to już tak udamy«

---

[1]) Porównaćby można, bez myśli naturalnie o jakimkolwiek związku, słowa Silena (w 'Ιχνευταί), poszukującego wołów Apollina:

τῶν εἴ τις ὀπτὴρ ἐστιν ἢ κατήκοος,
ἀμοίτ' ἂν εἴη προσφιλὴς φράσας τόδε
Φοίβῳ τ'ἄνακτι συντελὴς αὐαργέτης.

V. C. Robert, Zu Sophokles' 'Ιχνευται, Herm. 47 (1912) p. 541—542.

[2]) Por. objaśnienia sceniczne do naszego »Dyalogu częstochowskiego«, na podstawie przeróbki Mikołaja z Wilkowiecka (w. XVI): »Napomnienia do tego, który dyalog wyprawia: ....Maria Iacobi kupując maści u aptekarza miasto pieniędzy wysypie liczmany mosiądzowe. Jeśliby zaś tych nie było — jak to na wsi — może marchwi okrągło nakrążać, tylko powoli wybierać z wacka, boby się śmiechu narobiło... Magdalena wysypie talery; jeśliby ich nie było, to rzepę okrążaną...«. Piotr Chmielowski, Nasza literatura dramatyczna, tom I. Petersburg 1898, p. 11.

W ten sam sposób zaczepia Plautus o kostyumy: W komedyi Persa (159) Toxilus namawia parasyta Saturiona, by się przebrał za Persa i w ten sposób oszukał lenona Dordalusa. Gdy Saturio pyta, skąd wziąć przebranie, Toxilus odpowiada: »— — weź od choraga, on musi ci dać, boć przecież za to zapłacili edylowie«

»Sat. πόθεν ornamenta? To. abs chorago sumito;
»dare debet: praebenda aediles locaverunt. (Por. Trin. 858 nast.)

Jak wiadomo, choragus był tym, który edylom, urządzającym przedstawienie; wynajmował kostyumy, dekoracye i całe urządzenie sceny. Miejsce to, odnoszące się wyłącznie do stosunków rzymskich, musi iść w całości na rachunek Plauta. podobnie jak Curc. 462, gdzie taki choragus, rzekomo dowiedziawszy się o szelmostwach Curculiona (głównej osoby dramatu), wpada nawet na scenę w pościgu za nim, bojąc się, by mu nie przepadł także i kostyum pożyczony. W tento dowcipny i sobie właściwy sposób wprowadza Pl. na scenę tę figurę, wygłaszającą potem coś w rodzaju parabazy, specyalnie do rzymskich stosunków zastosowanej.

W podobny sposób wreszcie nie wahają się osoby Plautyńskie zedrzeć pozorów rzeczywistości ze siebie samych jako z osób sztuki. Tak n. p. w Persa 783 leno Dordalus, sromotnie okpiony przez fałszywego Persa, w bezsilnej złości przeklina nie tylko: »tego Persa, wszystkich Persów« ale i — co w zapale dodaje — »wszystkie wogóle występujące tu *»dramatis personae«* z wybitnie rzymską grą słów, które całe to miejsce znów bezsprzecznie Plautowi windykuje: *„male di omnes perdant — illum Persam atque omnis Persas, atque etiam omnis personas!“* Jeszcze dowcipniejszy przykład takiego demaskowania się niejako mamy w Poen. 550: Agorastokles, chcąc wywieść w pole lenona, sprowadza »adwokatów« i chce im cały swój plan przedstawić; zaczyna im opowiadać gdy ci nagle mu przerywają: »E, co tam tam będziesz do nas gadał — mów do nich — do widzów, bo to przecież dla nich gramy komedyę — my już to wszystko wiemy — przecież razem z tobą uczyliśmy się roli«:

„hos te satius est docere, ut quando agas; quid agas sciant;
nos tu ne curassis: scimus rem omnem, quippe omnes simul
edicimus tecum una, ut respondere possimus tibi!“.

Analogicznych objawów w nowszym dramacie szukać można n. p. u Szekspira, który jest indywidualnością Plautowi pod wielu względami pokrewną. Wystarczy wskazać na niektóre miejsca, ze spotykanych na jego scenie improwizowanych »przedstawień« jak

n. p. w »Love's Labour's Lost« (V. 2. 547—886 Craig) lub w »A Midsummer-Night's Dream« (V. 1. 223—231), gdzie straszny »Lew« wchodząc na scenę uspokaja piękne, a strwożone panie zapewnieniem, że jest tylko zwykłym cieślą w lwiej skórze:

„— — *Then know that I, one Snug the joiner, am*
A lion-fell, nor else no lion's dam:
For, if I should as lion come in strife
Into this place, 'twere pitỹ on my life“ [1]).

Przykładami temi starałem się skreślić istotę tego tak ważnego u Plauta czynnika humorystyki, którego siła, jak to widzieliśmy, polega nie na samem zwracaniu się do publiczności i jej apostrofowaniu, czy wciąganiu w akcyę — jest to cecha czysto zewnętrzna — ale przedewszystkiem na tem celowem, rzecby można złośliwem bawieniu się przez kompromitowanie samej sztuki i jej illuzyi, sceny i jej przywilejów.

Zastanówmy się teraz nad pochodzeniem tego objawu: Jeżeli zwrócimy się przedewszystkiem do pewnych wzorów Plauta, t. j. greckiej komedyi nowej, z której w ostatnich czasach pozyskaliśmy szereg pokaźnych scen, to musimy odrazu powiedzieć, że czegoś podobnego tam nie znajdujemy. Ponieważ te przełamania illuzyi scenicznej w pewnej ilości wypadków przedstawiają się na zewnątrz jako zwracanie się do publiczności, przeto dla ścisłości należy szczególniejszą uwagę zwrócić choćby na te miejsca, w których osoba opowiadająca o czemś — najczęściej — zapomocą wtrąconego »ἄνδρες« — zwraca się do widzów. Jest tych miejsc kilka [Men. Ἐπιτρ. 392 (466); Σαμ. 54, 114, 338; Περικ. 7, 50, Koerte[2]; 536 K.; Adesp. 104. K. III. p. 420], ale są to wszystko te objaśniające treść sztuki monologi, z natury rzeczy do publiczności zwrócone [2]), które będąc nieodzownym środkiem techniki dramatycznej,

[1]) Por. N. L. Lemercier, »Plaute ou la Comédie Latine«, Comédie en trois actes et en vers, Paris 1808 Acte I-er, sc. IX. Plaute seul (p. 70):

— — Personnages plaisans d'une intrigue montée,
Ils parleront; et moi je n'aurai plus alors
Qu'à l'écrire sous leur dictée . . .

Ch. D. Grabbe, »Scherz, Satire, Ironie und tiefere Bedeutung«. Ein Lustspiel in drei Aufzügem. Deutsche Nationalbibl. 161 p. 196: (Koniec sztuki): »Rattengeist (am Fenster): Aber wer kommt dort noch mit der Laterne durch den Wald?... Schulmeister (ebenfalls am Fenster): O so schlage der Henker darein!... Das ist der vermaledeite Grabbe ...der Verfasser dieses Stücks!...«.

[2]) Leo Lit. p. 249.

jak to już wspominałem, ani samej fabuły nie rozrywają, bo właściwie poza nią stoją, ani też, co najważniejsze, istotą swego zwracania się do publiczności żadnego efektu humorystycznego wywoływać nie mają. Poza tem akcya przebiega normalnie bez żadnych wykolejeń illuzyi scenicznej [1]).

To poznajemy z oryginalnych fragmentów komedyi greckiej, ale choćbyśmy ich nawet nie mieli, to ten sam rezultat osiągnęlibyśmy przez porównanie Plauta z Terentiusem, tym Pół-Menandrem, który jak wiadomo za cel wziął sobie jak największe zbliżenie się do greckich oryginałów — i powiedzieć trzeba, że rzeczywiście wcale wiernie reprezentuje nam cały nastrój i koloryt komedyi nowej [2]). jak dziś już stwierdzić możemy zapomocą nowych fragmentów. Otóż u Ter. znów nie znajdujemy ani śladu z tego tak częstego u Plauta objawu, a spotykamy co najwyżej owe monologi, na sposób Menandra do słuchaczy zwrócone (n. p. Andr. 231 i t. p.). Bardzo ważnem jest tutaj świadectwo Euanthiusa (De fab. 20. Wessner), który to samo konstatuje, bo porównując obu rzymskich komików, mówi: „— — [Terentius] *nihil ad populum facit auctorem velut extra comoediam loqui, quod vitium Plauti frequentissimum*“ — mając oczywiście na myśli ten właśnie Plautyński rys, polegający na świadomem łamaniu illuzyi scenicznej [3]). — A więc na gruncie komedyi nowej nie leży szukane źródło.

---

[1]) O fragmencie Menandra 286 (K. III p. 81. por. Legrand, Daos p. 544 uw. 1.): οὐκ οἰκοσίτους τοὺς ἀκροατὰς λαμβάνειν wogóle nic powiedzieć nie można, dopóki się nie zna całego kontekstu.

[2]) Leo Lit. p. 248: »Es ist nichts bei ihm [bei Terenz] was nicht ein attischen Dichter hätte sagen können«. Por. P. Czerniajew, Byt i nrawy po Komedijam Terencija, Warszawa 1912 p. 368.

[3]) Leo ma więc racyę twierdząc (Lit. p. 249) że: »Der Monolog des Schauspielers ... wird von Menander so behandelt, wie wenn der einsame Sprecher sich mit dem Publikum unterhielte;« ale też widocznie myli się, jeśli na podstawie cyt. m. Euanthiusa chce twierdzić, iż Terentius niema zupełnie takich monologów, zwróconych do publiczności (Plaut. Forsch[2]. 112 uw. 3.; Monol. i. Dr. 79–81; Lit. 107) — i gdy konfundując dwie rzeczy: monolog zwrócony do publiczności (który występuje i u Terentiusa, choć znacznie rzadziej niż u Plauta, p. powyżej) i świadomie humorystyczne łamanie illuzyi scenicznej w trakcie dyalogu, zdaje się skłaniać ku twierdzeniu, jakoby to ostatnie było także w greckich oryginałach Plauta. (Plaut. Forsch.[2] 112 uw. 3.; Lit. 249 uw. 2.). Żaden uczony starożytny nie nazwałby monologu, zwróconego do publiczności słowami 'vitium', lub 'extra comoediam loqui' — ani też nie o tem mówi Euanthius.

Przechodząc do komedyi starej, zaznaczam, że nie sądzę, by Plautus mógł czerpać wprost z komedyi starej; tę ewentualność uważam za najmniej prawdopodobną — ale liczę się z możliwością, dostatecznie, zdaje się, uzasadnioną (n. p. przez F. Lea [Pl. Forsch.² p. 113; Lit. p. 104], T. Sinkę [Eos. XIV [1910] p. 19—50], W. Süssa [Rh. Mus. LXV. 1910, p. 441—460]), że w komedyi nowej istniał pewien typ bardzo luźnie budowanej i wesołej sztuki, która więcej łączyła się z komedyą starą, niż to dziś na podstawie naszych wiadomości sądzić możemy. W tym gatunku może, na terenie nowej komedyi mógł Pl. znaleść źródło swych humorystycznych przełamań illuzyi, o ile naturalnie da się wykazać, że coś takiego istniało w starej komedyi. — Otóż tutaj podobnie, jak to zrobiliśmy przy rzymskiej komedyi, musimy wyłączyć z góry wszelkie objaśniające monologi, prologi, epilogi — a także i chór, zwłaszcza parabazę, te dwie ostatnie rzeczy, jako z jednej strony już genetycznie stojące poza właściwą fabułą i jej illuzyą, a z drugiej strony nie istniejące jako takie w komedyi nowej.

W istotnej zaś treści sztuki, w osnowie samej fabuły, t. j. w dyalogu, znajdujemy rzeczywiście — to z góry zaznaczyć wypada — wiele rzeczy, które nadają się do porównania z objawem Plautyńskim. Najwyraźniejsze przykłady przytoczę naprzód: A więc n. p. w jednej z końcowej scen sztuki Plutos (Dobrobyt) Chremylos przyjmuje w swym domu wyleczony ze ślepoty Dobrobyt i kiedy ten zbliża się ku drzwiom, żona Chremylosa spieszy ku niemu z koszem pełnym łakoci, by go niemi obsypać, jak to było zwyczajem przy przyjmowaniu nowego domownika. (Zaznaczyć wypada, że ilekroć coś takiego na scenie się działo, to zwykle gawiedź teatralna rzucała się na te łakocie i raczyła się niemi; a bywało i tak, że autor sam, by zyskać sobie sympatye widzów, celowo takie sceny wprowadzał). Plutos więc zbliża się, ale kiedy zobaczył kobietę z temi καταχύσματα, wstrzymuje ją temi słowy: »Nie tutaj, lepiej urządźmy to wewnątrz, w domu — unikniemy przez to tej banalności (φόρτος) i zarzutu, że autor przez te łakocie chce zyskać poklask widzów«. Kobieta przyznaje mu rację »bo — jak powiada — już tam nawet wśród widzów ktoś wstaje i rękę wyciąga po te przysmaki«:

Πλοῦτ. Ἔνδον γε παρὰ τὴν ἑστίαν, ὥσπερ νόμος.
ἔπειτα καὶ τὸν φόρτον ἐκφύγοιμεν ἄν.
οὐ γὰρ πρεπῶδες ἐστι τῷ διδασκάλῳ

ἰσχάδια καὶ τραγήλια τοῖς θεωμένοις
προβαλόντ', ἐπὶ τούτοις εἶτ' ἀναγκάζειν γελᾶν.
Γυνή. εὖ πάνυ λέγεις· ὡς Δεξίνικός γ' οὗτοσί
ἀνίσταθ', ὡς ἁρπασόμενος τῶν ἰσχάδων. (v. 795—801)

W sztuce Eirene = Pokój, przedsiębiorczy chłop Trygaios ulata na swym cuchnącym pegazie w przestworza, by szukać upragnionego pokoju; przy pomocy maszyneryi scenicznej wznosi się rzeczywiście w powietrze, ale widząc się oderwanym od ziemi, nagle wpada w przestrach i woła: »...przepraszam, zupełnie na seryo mówię, maszynisto ostrożnie, bo mi jakoś niewyraźnie na żołądku i jak tak dalej pójdzie, to.. będzie nieszczęście!«

οἰμ', ὡς δέδοικα! — κουκέτι σκώπτων λέγω!
ὦ μηχανοποιέ, πρόσεχε τὸν νοῦν, ὡς ἐμὲ
ἤδη στρέφει τι πνεῦμα περὶ τὸν ὀμφαλόν,
καὶ μὴ φυλάξαι, χ.... ορτάσω τὸν κάνθαρον. (v. 173—176)

Miejsce to jednak pojęte jest w ten sposób (jak to widać i ze zmiany metrum), że właściwie nie Trygaios jako osoba dramatu. ale aktor sam rzekomo się lęka i prywatnie te słowa zwraca do mechanika teatralnego.

W Ecclesiazusai (w sztuce, którą, jak na dzisiejsze pojęcia, możnaby nazwać »Sufrażystki«) dwie kobiety, stara i młoda, zabierają się do syrenich śpiewów i w czasie sprzeczki jedna z nich wygłasza zdanie, że choć ten śpiew będzie może nie na rękę słuchaczom, ale przecież w tem jest coś wesołego i komicznego:

καὶ γὰρ δ' ὄχλου τοῦτ' ἐστὶ τοῖς θεωμένοις,
ὅμως ἔχει τερπνόν τι καὶ κωμῳδικόν. (v. 888—889)

I zdawaćby się mogło, że już jesteśmy u źródła naszego objawu; przykłady przytoczone zdają się rzeczywiście tak łudząco do Plautyńskich podobne, że gdybyśmy ze starej komedyi mieli tylko fragmenty i w nich przypadkiem te tylko przykłady, to musielibyśmy na seryo myśleć o zależności tej właściwości Plautyńskiej od komedyi starej — jeden przykład więcej, jak trzeba być ostrożnym tam, gdzie się ma do czynienia tylko z fragmentami. Na szczęście mamy ze starej komedyi dosyć całych sztuk, by z nich poznać istotę tego objawu i to nie tylko niektóre jego zewnętrzności, ale sam jego organizm i podłoże, na którym wyrósł. Mówi nam o tem właśnie cała przeważająca reszta innych, ściśle tu należących przykładów, jasno odsłaniających całą naturę rzeczy i z tej właściwej kategoryi kilka przytoczyć należy.

I tak znów w Eirene, przy składaniu ofiary, kiedy Trygaios i Hierokles raczą się mięsem ofiarnem, Trygaios zaprasza do uczty także i widzów:

ἄγε δή, θεαταί, δεῦρο συσπλαγχνεύσατε
μετὰ νῷν. (v. 1115 sq. cf. Eccl. 1141)

W innem znów miejscu, również przy składaniu ofiary, Trygaios żartując, każe i widzom rzucić trochę jęczmienia ofiarnego:

καὶ τοῖς θεαταῖς ῥίπτε τῶν κριθῶν. (v. 962)

W Rycerzach Demos, mając wybrać jednego z dwóch narzucających się służących (Paflagona czy Alantopolesa), zastanawia się głośno, kogoby tu wybrać, by się to widzom spodobało:

τῷ δῆτ' ἂν ὑμᾶς χρησάμενος τεκμηρίῳ
δόξαιμι κρίνειν τοῖς θεαταῖσιν σοφῶς; (v. 1209—1210)

Tu muszę podkreślić ten fakt, że uosobiony lud, Demos ateński na scenie mówi tu o sprawie, obchodzącej żywo prawdziwy lud ateński, obecny właśnie w teatrze.

W Eirene wreszcie Trygaios, przyprowadzając bóstwo plonów, Theorię Ateńczykom, naturalnie tym fikcyjnym, na scenie — pomimo, że przecież chór właśnie tych Ateńczyków przedstawia, oddaje bóstwo poprostu Ateńczykom prawdziwym, na widowni: Pytając się mianowicie, kto na tyle uczciwy, by ją mógł odebrać:

...τίς ἐσθ' ὑμῶν δίκαιος, τίς ποτε;
τίς διαφυλάξει τήνδε τῇ βουλῇ λαβών; (877—878)

oddaje ją w ręce rzeczywistych, obecnych w teatrze prytanów:

ἀλλ', ὦ πρυτάνεις δέχεσθε τὴν Θεωρίαν. (905)

Te przykłady dopiero reprezentują wiernie całą resztę miejsc i wskazują wyraźnie, że obracamy się tutaj właściwie w całkiem innej atmosferze, niż u Plauta, a jeśli dodamy jeszcze te częste w komedyi starej drwiny pod adresem publiczności, nieraz przy wskazywaniu palcem poszczególnych widzów, to zrozumiemy, że istota samej rzeczy nie jest oparta tutaj bynajmniej na celowem rozbijaniu illuzyi scenicznej jako takiem, ale że te wszystkie objawy wyrastają właściwie z jednego wspólnego na gruncie starej komedyi pnia, a tym jest ta jeszcze pierwotna, integralna tutaj, po części i w nowej komedyi istniejąca, swoboda wobec publiczności[1]), to współdziałanie Ateńczyków na scenie i na widowni

[1]) Plaust. Forsch.[2] 239—240, 244—245; Lit. 107, 249; Leo, Monol. i. Dr. 76—81; Legrand, Daos p. 550; C. Robert, Herm. 47 (1912) p. 536.

w jednej służbie śmiechu, chłosty błędów społecznych, wesołości — boć przecież komedya attycka z tych właśnie obustronnych drwin i szyderstw wyrosła. Nadto trzeba zawsze pamiętać i na to kładę największy nacisk, że jest to komedya stara, w której niema jeszcze należycie wyrobionej techniki, niema zamkniętego w sobie ściśle i konsekwentnie świata fabuły, niema też i wogóle prawdziwej illuzyi scenicznej, a zatem i o jej łamaniu w naszem pojęciu nawet mowy być nie może. Tu splata się właściwie ciągle życie ateńskie, przedstawiane na scenie, z prawdziwem życiem ateńskiem: roślina, na gruncie tego życia wyrosła, zbyt silnie tkwi jeszcze korzeniami w ojczystem podłożu, by można wogóle mówić o prawdziwem oderwaniu świata fabuły od rzeczywistości i charakterystyczną jest rzeczą, że najwięcej tego rodzaju objawów spotykamy n. p. w sztuce Eirene, która ma najluźniejszą kompozycyę ze wszystkich sztuk Arystofanesa. Do tego, by pojąć i z całą konsekwencyą nałożyć sobie fikcyę, że Ateńczycy na scenie to całkiem co innego, niż Ateńczycy na widowni, do tego najczęściej zadaleko jeszcze tej giętkiej, rozśmianej i niesfornej komedyi Arystofanesowskiej. To też łatwo wyczuć z całego nastroju sztuk starej komedyi, że przedstawionych dopieroco objawów absolutnie nie można łączyć ze świadomie humorystycznem kompromitowaniem illuzyi scenicznej, występującem u Plauta, gdyż u niego widzieliśmy, że warunkiem nieodzownym jest zupełnie zamknięta w sobie i samodzielna fabuła (która u niego zresztą nie ma nic wspólnego z życiem rzymskiem) i obok niej niejako celowo działający autor. Co innego jest wrodzona i naiwna swoboda zwracania się do publiczności, a co innego chytre i sowizdrzalskie tej swobody udawanie, pomimo, a raczej właśnie dlatego, że się dobrze wie lub czuje, że prawa illuzyi scenicznej właściwie przez to się łamią. Co innego jest, gdy Ateńczyk na scenie takiego samego Ateńczyka na widowni zaczepi, lub gdy Dionyzos na scenie zwróci się do swego kapłana, siedzącego w pierwszym rzędzie Βάτρ. 297) — a zupełnie co innego, gdy aktor aktorowi na scenie wśród najżywszej akcyi, nagle powie: »e, co mi tam będziesz opowiadał, wiem dobrze — przecież razem uczyliśmy się roli!«

Tutaj dodaję, że pod rozwagę naszą nie należy to starej komedyi, a po części i nowej właściwe zaczepianie, czy wspominanie po imieniu znanych osobistości (ὀνομαστὶ κωμῳδεῖν, rzecz wogóle niemożliwa w Rzymie), bo to przecież nie jest bynajmniej *extra fabulam loqui*, jeżeli w sztuce, której tłem są Ateny, jakiś Ateńczyk,

występujący na scenie, bez szkody zresztą dla swej roli, mówi o sprawach i osobistościach ateńskich; jeśli n. p. Philokleon Kleona chwali, a Bdelykleon nie szczędzi mu przycinków, jeśli Sosias opowiada, że widział i słyszał we śnie szepleniącego Alkibiadesa, przyczem dostaje się łatka Theorosowi, a gdzieindziej znów kto inny naigrawa się ze znanych wszystkim bohaterów Eurypidesowych, jeśli wreszcie w nowej komedyi Demeas, Ateńczyk robi złośliwe uwagi o znanym w Atenach typie parasyta Chairefona, a niewolnik ateński, chcąc oszukanego pana wydrwić, radzi mu, by się zgłosił ze swymi żalami do znanych ateńskich komików Diphilosa lub Philemona, a oni zrobią na ten temat znakomitą komedyę [1]).

A więc i w starej komedyi niema — pomimo niektórych zewnętrznych podobieństw — źródła tego motywu Plautyńskiego i przypominam, że komedya stara, o ile chodzi o jej stosunek do Plauta, już raz w podobny sposób ściągnęła na siebie uwagę uczonych swą zewnętrznie podobną obfitością miar wierszowych, jako przypuszczalne źródło polymetryi Plautyńskiej [2]), — a przecież człowiek, będący powagą w tych kwestyach, Fr. Leo, tak długo nie mógł

---

[1]) Most. 1149—1151:

Th. Quid ego nunc faciam? Tr. Si amicus Diphilo aut Philemoni es
Dicito is quo pacto tuos te servos ludificaverit:
Optumas frustrationes dederis in comoediis.

Jest to bez wątpienia wzięte z oryginału greckiego (p. Leo, Herm. 18 [1883] p. 559—560), ale trudno się zgodzić na twierdzenie Lea, jakoby to było w greckiej sztuce przełamaniem illuzyi scenicznej (Plaut. Forsch.[2] p. 112 i uw. 3), bo przecież słowa te w ustach ateńskich osobistości są zupełnie na miejscu. Z tego samego powodu nie można uważać za złamanie illuzyi scenicznej podobnych, nie wiadomo czy także z greckiego oryginału przejętych miejsc, jak n. p. Cas. 860:

Nec fallaciam astutiorem ullus fecit
poeta atque ut haec est fabre facta ab nobis.

Por. Pers. 465; Pseud. 1081, 1240; Rud. 1249; Trin. 706; Truc. 931 i i. Natomiast bez wątpienia wypada z roli aktor u Plauta, jeśli jako ateński niewolnik w Atenach mówi o rzymskich stosunkach, jak. n p. w Bacch. 213:

Ch. Non res sed actor cor mihi odio sauciat,
etiam Epidicum, quam ego fabulam aeque ac me ipsum amo,
nullam aeque invitus specto, si agit Pellio.

[2]) Leo, Rh. Mus. 40 (1885) 166, por. Herm. 24 (1889) s. 67 uw. 2 i Mar. Victorin, Art. gram. 57. 14. Keil: «quantum ad metrum comicum spectat... nostri... in modulandis metris... veteris comoediae scriptores sequi maluerunt, id est Eupolin, Cratinum, Aristophanem«.

się opędzić myśli, że tu coś jest nie w porządku, aż wreszcie pod wpływem nowszych odkryć sam zmienił swe zapatrywanie o zależności metrów Plautyńskich od starej komedyi i wskazał na całkiem inne, zupełnie prawdopodobne źródło, t. j. na lirykę hellenistyczną [1]) Komedyę t. z. średnią objęliśmy właściwie w powyższych rozważaniach, bo jeżeli wogóle o niej coś możemy powiedzieć, to to że nazwa ta nie określa bynajmniej odrębnego gatunku, ale oznacza tylko pewną właściwość treści, spotykaną tak w starej jak i w nowej komedyi [2])

A więc z poszukiwań tych wychodzimy z rezultatem negatywnym: W faktycznych i możliwych pierwowzorach plautyńskich niema tego czynnika humorystyki tak częstego w komedyach samego Plauta.

Jeżeli teraz postawimy sobie pytanie, skąd się ten ciekawy rys wziął u niego, to najracyonalniej będzie odpowiedzieć słowami, które czasem znajdujemy w prologach plautyńskich: *Maccus vortit barbare*, t. z., że to Plautus tak po swojemu sztuki greckie przerabiał i sam wytworzył te efekty humorystyczne, czasem już na pierwszy rzut oka wyłącznie rzymskie i plautyńskie: jeszcze jeden objaw tej jego genialnej oryginalności i niezrównanego dowcipu!

Ze spontanicznej i nieuświadomionej u Greków swobody zwracania się do widzów, która nie miała bynajmniej osiągać efektu komicznego przez to, że aktor przytem musi właściwie wyjść poza sztukę, zrobił Plautus zupełnie świadomie używany a znakomity czynnik humorystyki, polegający przedewszystkiem na tem, że aktor w śmieszny sposób ze swej roli wypada.

Jak się na to zapatrywali krytycy starożytni? Napewne nieprzychylnie, bo przecież wobec elegancyi greckich oryginałów, w których ideałem było ἀστεῖον i κομψόν, te plautyńskie żarty, w rubaszny nieraz sposób chwiejące całą misterną budową illuzyi scenicznej, mogły zasłużyć jedynie na ujemne miano φορτικόν, czy »scurrile«.

Nic też dziwnego, że równie wytworny jak i złośliwy esteta tej miary co Horatius, Plautowi zresztą zawsze niechętny, zarzuca mu, że poluje tylko na popularność i płynący stąd zysk, a nie dba

---

[1]) Die plautin. Cantica u. die hellenist. Lyrik, Berlin 1897 (Abh. d. k. Ges. d. Wiss. zu Göttingen. Phil.-hist. N. F. I. 7).

[2]) Wilamowitz-Moellendorff, Eur. Her. I[1] s. 134; Leo, Lit. p. 102.

wcale o to, czy sztuka okazuje ścisłość kompozycyi (o którą tak Horacemu chodzi) i czy sama fabuła dobrze stoi na nogach, czy nie:

> quam non adstricto percurrat pulpita socco:
> gestit enim nummum in loculos demittere, post hoc
> securus cadat an recto stet fabula talo. (Ep. II. 1. 173 sq.)

Bo tu chyba należy odnieść te słowa, niezbyt dobrze dotychczas objasniane.

Nawet i Euanthius w cytowanem wyżej miejscu nazywa ten objaw *vitium*, a przedtem robi alluzyę do niego słowami *mimica vilitas* — my jednakże inaczej sądzić będziemy:

Plautus chciał przedewszystkiem bawić, przyczem zapewne musiał liczyć się z konkurrencyą wielu bardzo luźnie budowanych rodzimych i południowo-italskich fars i mimów, a następnie wiedział dobrze, dla kogo sztuki swoje pisał. Jego słuchacze to byli ludzie, którzy poetę uważali za rzemieślnika, a zawsze woleli gladyatorów i linoskoczków, niż jakąś mniej wesołą komedyę. Dla nich trzeba było grecką sztukę, tę wytworną attycką potrawę, zaprawić poprostu italskim czosnkiem i cebulą i jedną właśnie z takich bardzo smakowitych przypraw było właśnie to czasem aż niemiłosierne, ale zawsze sporą dozę rodzimego humoru wnoszące szarpanie wymuskanej fabuły greckiej i jej illuzyi.

Tę tendencyę bawienia swych widzów wyznawał Plautus otwarcie, mówiąc przez usta swych osób:

> horum caussa haec agitur spectatorum fabula [1]),

tak samo, jak z mniejszem, co prawda, powodzeniem i Terentius, głoszący w jednym prologu:

> Poeta, quom primum animum ad scribendum adpulit
> id sibi negoti credidit solum dari
> populo ut placerent quas fecisset fabulas [2]).

A w wiele wieków później tę samą myśl podnoszą geniusze nowoczesnego dramatu: Szekspir, gdy każe swym aktorom mówić do widzów:

> our true intent is: all for your delight [3])

---

[1]) Pseud. 720; Poen. 551.

[2]) Andr. prol. 1—3.

[3]) »A Mids.-Night's Dream« V. 1. 114.

i Molière, gdy broniąc się przeciw zarzutom lekceważenia reguł Arystotelesa i Horacego, powiada:

»...je voudrois bien savoir si la grande règle de toutes les règles n'est pas de plaire, et si une pièce de théâtre qui a attrapé son but n'a pas suivi un bon chemin« [1]).

---

[1]) »La Critique de l'École des Femmes« Sc. VI, éd. M. Eug. Despois III. Paris 1876 s. 358. — Najnowsza komedya, co prawda, nie przyznaje się do tej tendencyi, pomimo, że jej tak samo hołduje, p. Bern. Shaw, »Man and Superman« London 1911 A. Foreword.

Wzory Trenów Kochanowskiego

napisał

Tadeusz Sinko.

Odkąd W. A. Maciejowski[1]) zakwestyonował oryginalność Trenów Kochanowskiego, zwróciwszy uwagę na to, że pojawienie się zrozpaczonemu ojcu we śnie ducha zmarłej matki, niosącej mu pociechę, przypomina Propercyusza El. IV 7 i 11, pojawienie się poecie-kochankowi we śnie zmarłej Cyntyi i przestrogi, dawane z za grobu owdowiałemu Paulusowi przez ducha Kornelii; i odkąd na tej podstawie wyraził sąd, że Kochanowski nie mógł odpędzić rzymskiej elegii od żałobnej swej pieśni, nie mógł dokazać tego, by jej zewnątrz nie opanowała, usiadłszy na słowiańskiej dumce, niby owad na kraśnym kwiecie: każdy prawie z późniejszych uczonych, zajmujący się owym utworem, sadzał na jego kwiatach jakiegoś owada klasycznego. I tak Józef Przyborowski[2]) odniósł ostatnie dwa wiersze trenu piętnastego[3]) do Antologii Planudejskiej; Zygmunt Węclewski[4]), objaśniając w r. 1878 w uniwersytecie lwowskim Kwintyliana Institutio oratoria, zwracał słuchaczom uwagę, że przedmowa do szóstej księgi owego dzieła mogła wpłynąć na samą koncepcyę Trenów: Retor rzymski opowiada tam, że umarł mu niedawno syn, potem żona, wreszcie synek ostatni, jego pieszczoszek, jego nadzieja, dziecko nad wiek rozwinięte, niezwykle dobre i zdolne, po którem spodziewał się, że obejmie kiedyś ojcowską katedrę wymowy.

---

[1]) Piśmiennictwo polskie... (Warszawa, 1851) I 502.

[2]) Wiadomość o życiu i pismach J. K. (Poznań, 1854), str. 175.

[3]) Ten grób nie jest na martwym, ten martwy nie w grobie, — ale samże jest martwym, samże grobem sobie.

[4]) Według informacyi S. Schneidra, Eos X, 1904, str. 72 uw. 1.

Nie wiedział o tem spostrzeżeniu Władysław Nehring[1]), który do obserwacyi Przyborowskiego dodał miejsce z Sofoklesowego Edypa Kolonejskiego (w. 1680 nn.) jako odpowiednik treściowy Trenu XVII. (Próżno morzem nie pływamy), a przedewszystkiem w filozofii stoickiej Cycerona (Tuscul. Disp.) i Seneki (de consol. ad Polyb., ad Marciam, de vita beata) uznał źródło filozofii nagrobnej Kochanowskiego, wyrażonej w Trenach. Za Nehringiem poszedł Józef Kallenbach[2]) i rozszerzywszy wpływ Cycerona i Seneki także na inne pisma Kochanowskiego, wskazał nadto ślady Platonizmu i materyalizmu, zaczerpniętego z Lukrecyusza.

Z pomocą przytoczonych dotychczas nazwisk i parallel starożytnych można już było jako tako określać udział antyku w inwencyi i kompozycyi dzieła humanistycznego; to też następni badacze[3]) oglądają się głównie za analogiami, nowszemi i wciągają w zakres źródeł Trenów przedewszystkiem sonety Petrarki[4]). Dopiero Roman Plenkiewicz[5]) sięgnął znowu do starożytności, zestawił na nowo (po Maciejowskim) szczegół (w. 7) Trenu X z Propercyusza El. IV 7 w. 5 nn., odniósł wpływ Lukrecyusza, widoczny w Trenie XI i XII, do Lukrecyańskich elegii samego Kochanowskiego, przypomniał, że wśród Cyceronowych Epistulae ad familiares znajdują się listy kondolencyjne i konsolacyjne, jak Cyceronów list do Titiusa, który właśnie stracił syna i list Serviliusa Sulpiciusa[6]), pocieszającego Cycerona po stracie córki; przytoczył wreszcie zjawę Filozofii, stającej przed zrozpaczonym Boëtiusem ze słowami pociechy (Consol. philos. in), jako analogon do zjawiska w Trenie XIX. Niezadowolony jednak z tych »źródeł«, wskazał (z informacyi Kaszewskiego) inne:

---

[1]) Treny J. K., Bibl. Warsz. 1881, t. III str. 163 nn. (przedruk w Studyach literackich, Poznań 1884, str. 29 nn.

[2]) Filozofia J. K., Przegląd pols. 1887/8 III str. 117 nn.

[3]) N. p. T. Ziemba, P. Ronsard, Kraków 1886; K. Bronikowski, Słowo o stosunku K. do Ronsarda, Przegląd powsz, XIV 1887, str. 101 nn.

[4]) Ant. Mazanowski, Ojciec Zadż. Słowackiego i Treny K., Progr. gimn. IV we Lwowie, 1892.

[5]) Jan Kochanowski, jego ród, żywot i dzieła, Warszawa 1897 (jako t. IV cz. 1: Jana K. dzieła wszystkie, Wyd. pomnikowe, Warszawa od r. 1884).

[6]) Tamże str. 627. — Nie cytując, a może i nie znając odkrycia Plenkiewicza, w tym właśnie liście (Ad fam. IV 5) widzi główne źródło Trenu XIX Henryk Szucki (Jeszcze jedno źródło klasyczne Trenów Kochanowskiego, Pam lit. XV 1917, str. 45 nn.). Przypomina on też takie pisma Seneki, jak de providentia i de const. sapientis, których treść ma zwalczać Kochanowski w Trenie IX, a nadto

»W tragedyi Eschylosa »Siedmiu przeciw Tebom« i »Persach« trzeba szukać głównie pierwowzoru do Trenów Kochanowskiego... W pierwszej z nich zawodzi żale chór dziewic tebańskich oraz Antygona z Ismeną nad zwłokami Eteoklesa i Polynejkesa; w drugiej chór starców, stanowiących radę państwa perskiego, nad poległymi pod Salaminą. Oba chóry są wyrazem głębokiej, bezgranicznej boleści, której nie łagodzi ani zdanie się na wolę wyższą, ani nadzieja życia za grobem...«

Olbrzymie dzieło Plenkiewicza (volumen o 661 stronach) przeoczył jakoś Wincenty Kubik [1]) (uczeń R. Pilata), który »przejrzawszy pobieżnie«, jak sam wyznaje [2]), kilkunastu autorów greckich i rzymskich, zebrał snopek nowych analogii, reminiscencyi, a nawet zapożyczek klasycznych, przyczem wyraził przekonanie, że pracy nie skończył, przedmiotu nie wyczerpał, a udowodnił tylko niedostateczność poprzednich badań. Za główne swe odkrycie uważa Kubik wyprowadzenie podniety czy bodźca do napisania Trenów ze wspomnianej przedmowy do szóstej księgi Institutio oratoria Kwintyliana, którego śladów dopatruje się w Trenie II, VI, VIII i XII. Do konsolacyjnych pism Cycerona i Seneki, jako głównych źródeł pociech po stracie drogich osób, dodaje jeszcze Plutarcha (a raczej Pseudo Plutarcha) Consolatio ad Apollonium [3]), a między źródłami poetycznemi przytacza na pierwszem miejscu bukolika Moschosa, jako autora Żalów nagrobnych na śmierć poety Biona (Epitaphium Bionis). Do niego odnosi początek Trenu I, jeden wiersz Trenu VII i ustęp Trenu XIV (o Orfeuszu). Porównanie śmierci ze smokiem, pożerającym słowiczki liche (Tren I) uważa za dosłowny przekład z czwartego obrazka tegoż Moschosa (Mulier Herculis). Nadto w trzech

wylicza szereg konsolacyjnych listów z pośród Cyceronowych Epist. ad fam. (I 9; V 6; VI 3) i Senekowych Epistulae ad Lucilium (ep. 63. 93. 99). — Zamiast tego zbierania starożytnego materyału konsolacyjnego na własną rękę, wystarczyło zajrzeć do Buresch'a, Consolationum a Graecis Romanisque scriptorum historia critica (Lpzger Stud. IX 1, 1887); materyał do zachęt, by cierpliwie znosić nieszczęścia i t. p. podaje Hartlich, De exhortationum a Graecis Romanisque scriptorum historia (Lpzger Stud. XI 1889). Komu wystarczają parallele bez względu na to, czy Kochanowski znał pewnego autora czy nie, znajdzie u Burescha i Hartlicha obfite żniwo.

[1]) Geneza Trenów J. K., Tarnopol, 1903. [2]) Tamże, str. 5 pod koniec.

[3]). Stąd ma pochodzić i motto Trenów (= Od. 18, 136 n. w przekładzie Cic. carm. frg. 32) i wzmianka o Heraklicie i Simonidesie w Tr. I.

miejscach Trenów dopatruje się reminiscencyi z Archilocha, w dwóch z Teokryta i Wergilego, w pojedynczych śladów Homera, Kallimacha, Horacyusza i Owidyusza.

Rozprawa Kubika jest najważniejszym przyczynkiem w sprawie oznaczenia wpływów klasycznych na Treny. Wywody jej w zakresie repertoaru poetycznego starał się zmodyfikować Stanisław Schneider [1]) o tyle, że rozszerzył wpływ Lukrecyusza, dodał Horacyusza jako przewodnika poety w odwrocie ze stanowiska niewiary i zwątpienia, przytoczył nowe parallele z Archilocha i Symonidesa, a skreślił z listy Kubika Kallimacha, Teokryta, Katulla, Wergiliusza, Tibulla i Owidyusza. — Zachęcony tem kreśleniem poetycznych źródeł Kochanowskiego Stanisław Kossowski [2]) ograniczył także znaczenie źródeł prozaicznych, jak Kwintyliana, Cycerona i Seneki do zwykłych u humanistów, prawie bezwiednych reminiscencyi, które na samą koncepcyę Trenów nie wpłynęły; dostarczyły im, co najwyżej, materyału, zgodnego z ówczesnym stanem myśli poety. Wzorów Trenów wolałby Kossowski szukać tam, gdzie je wskazali Kaszewski i Plenkiewicz, w lamentach chórów tragedyi Ajschylosa. Nie darmo przecież Kochanowski przez pracę nad Odprawą wszedł w sferę oddziaływań tragedyi greckiej.

Zdawałoby się, że nic łatwiejszego, jak samemu pójść za ową wskazówką, przeczytać chóry tragedyi Ajschylosa, choćby w przekładzie, porównać je z Trenami i podać wyniki takiego porównania. Krytyk jednak zostawił tę pracę innym. Może się i znalazł kto posłuszny jego appelowi: »Pole otwarte!«; nikt jednak nie mógł znaleść konkretnych związków tam, gdzie ich niema. To też w opracowaniu Pilatowej »Historyi poezyi polskiej XVI w.« [3]), dokonanem przez S. Kossowskiego i W. Bruchnalskiego, milknie już owo nawoływanie do chórów Ajschylosa, a za to wracają nazwiska dotąd przez badaczy wywołane: więc poglądy filozoficzne, rozrzucone po różnych Trenach, mają pochodzić głównie z pism Seneki (De consol. ad Polybium, ad Marciam, de vita beata) i z pism Cycerona (Tuscul. Disp.), w drugim rzędzie z Kwintyliana i Plutarcha. Pomysł

---

[1]) Lukrecyus i Horacy a Treny Kochanowskiego, Eos X 1904, str. 72 nn.

[2]) W obszernej recenzyi rozpraw Kubika i Schneidra, umieszczonej w Pam. liter. IV 1905, str. 92 nn. Tamże na końcu zestawienie wyników dotychczasowych badań przy poszczególnych Trenach i ich wierszach.

[3]) Hist. lit. pol. II 1, Lwów 1909, str. 268 nn.

do ostatniego Trenu powstał może »pod wpływem mimowolnej reminiscencyi ostatniego rozdziału pisma Seneki: de consolatione ad Marciam, w którym Marcya, rozpaczająca ustawicznie z powodu śmierci swego syna, słyszy nareszcie z nieba głos ojca swego, upominający ją, ażeby przestała tak długo dręczyć się utratą dziecka«. Jeśli kto nie uzna tego źródła, to wydawcy dają mu do wyboru także Boecyusza de consolatione philosophiae [1]). Oni też piszą: »Z poetów starożytnych przyjąć należy wpływ Moschusa, Archilocha, Sofoklesa, Horacego, Lukrecyusza i pośredni wpływ Homera i Owidyusza; mógł na pewne pomysły Trenów oddziałać równie Propercyusz lub Petrarka«. Zupełnie pewną zapożyczkę z Antologii wydawcy pominęli.

Wobec tak obfitej listy »źródeł« mogłyby się w kimś obudzić pewne wątpliwości co do oryginalności Trenów. Rozprasza je R. Pilat następującą uwagą [2]): »Pierwiastki klasyczne są skombinowane, przerobione, jakby odświeżone współczesnemi wyobrażeniami swojskiemi i samodzielną siłą twórczą talentu poety, który, jeżeli tu i owdzie korzystał z zasobu myśli i form literatury klasycznej, to jeszcze więcej, niż z reminiscencyi książkowych, czerpał z otaczającej go rzeczywistości szedł za własnem uczuciem, opierał się na własnem natchnieniu i w taki sposób ożywiał, przekształcał owe pierwiastki klasyczne, wybijając na dziele piętno swej indywidualności... Mylą się zatem zarówno ci, którzy, jak n. p. Maciejowski, widzą w Trenach głównie naśladownictwo elegików klasycznych i nie uwzględniają tego, co w dziele Kochanowskiego jest oryginalne, jako też ci, którzy (jak n. p. Faleński [3]) twierdzą, że Kochanowski zerwał tu zupełnie z tradycyą klasyczną i utworzył dzieło zupełnie oryginalne co do treści i formy: Treny zawierają w sobie zarówno pierwiastki klasyczne, jak swojskie, oryginalne, i jako produkt swego czasu, chociaż najszlachetniejszy, najbardziej artystyczny, nie mogły nie mieć charakterystycznych znamion epoki, w której powstały«.

Przytoczone słowa znakomitego znawcy dawnej poezyi polskiej najlepiej wyrażają to, co dręczyło wszystkich poszukiwaczy reminiscencyi klasycznych w Trenach Kochanowskiego: Jak pogodzić

---

[1]) Kwestyę tę rozprowadza K. J. Richter, Boecyusz i Kochanowski, Przew. nauk. i liter. 1912.

[2]) J. w. str. 268 i 270.

[3]) Treny J. K. studyami i przypisami objaśnione. Bibl. warsz. I 1866, str. 50 nn., 329 nn. i odb. Warszawa 1867.

istnienie niewątpliwych zapożyczeń czy naśladownictw z oryginalnością Trenów? Pilat, uwydatniając jeszcze raz tę oryginalność, usprawiedliwia zapożyczki duchem czasu, duchem humanizmu. Ale czy takie usprawiedliwienie jest potrzebne? Czy nie poddaje ono poety renesansowego pod wymagania estetyki — romantycznej, domagającej się w poezyi przedewszystkiem oryginalności, choćby tylko w sensie niezależności od obcych wzorów? Jeżeli poetyka renesansowa nietylko nie wiedziała nic o takiej oryginalności, ale wprost jej zabraniała: jeżeli naśladowanie wzorów klasycznych było zasadniczym postulatem twórczości, to na podstawie dotychczasowych badań musielibyśmy uznać Treny za dzieło zupełnie wyjątkowe w literaturze renesansowej, nietylko polskiej: Bo wskazywano tylko źródła Trenów, podawano klasyczne parallele do ich myśli, więc do ich materyału, ale nikt nie przytoczył żadnego poematu klasycznego, któryby zawierał czyjeś żale i rozmyślania, wywołane śmiercią osoby drogiej; któryby mógł służyć Kochanowskiemu za wzór (nie źródło) Trenów.

Gdy Klonowicz pisał »Żale nagrobne na J. Kochanowskiego« (1585), to sam przy tytule dodał uwagę: »nakształt idylion Teokrytowego, które ma napis: Epitaphios Bionos napisane«. Jakoż gdy się w Corpus Theocriteum przeczyta owe żale za Bionem (naśladowane zresztą z żalów Teokryta za Adonisem i z żalów za Adonisem Moschosa), widzi się, że ośm Trenów Klonowicza to tylko parafrazy greckich wierszy owego Epitaphios, a dziewiąty, to stop trzech epigramów Antologii greckiej [1]). Podobnie pochwały Apollina i Diany, zawarte w dziewiątej sielance Szymonowicza, są parafrazami ustępów z dwóch hymnów Kallimacha [2]). Ktoby wątpił, czy takie proste przerabianie utworów klasycznych na polskie, nawet okolicznościowe, związane ze specyalnymi warunkami lokalnymi, ma także zastosowanie u Kochanowskiego, niech zajrzy do rozpraw Piotra Parylaka [3]) i Edwarda Korola [4]) o jego Pieśniach i Fraszkach, a uzna, że wszyscy trzej humaniści trzymali się podobnych norm —

---

[1]) T. Sinko, Szymonowicz i Kallimach, Eos X 1904, str. 145.

[2]) Tamże, str. 138 nn.

[3]) O pieśniach J. K. z uwzględnieniem poetów klasycznych, Spraw. gimn. w Stanisławowie, 1879.

[4]) Wpływ greckiej literatury na Fraszki J. K., Spraw gimn. w Przemyślu, 1907.

twórczości. Z jakiej one wypłynęły poetyki, wypada pokrótce objaśnić.

Humaniści włoscy, a za ich przykładem zaalpejscy [1]), wstąpiwszy w służbę rzymskich Kamen, stosowali się do rytuału rzymskiej poetyki, skodyfikowanej przez Horacego [2]). Naczelnem jej przykazaniem było, jak wiadomo, naśladowannie wzorów greckich [3]). Komu nie wystarczała teorya, przykazująca dzień i noc wertować greckie oryginały (Ars 268), ten z innych wyznań Horacego mógł się dowiedzieć, w czem poeta rzymski widział najważniejszy tytuł do swej sławy. Oto w tem, że pierwszy przeniósł na grunt rzymski pewien gatunek literatury greckiej: Horacy pierwszy pokazał Latynom Archilochijskie iamby [4]), pierwszy sprowadził do rytmów italskich eolską pieśń Alkajosa i Safony [5]). Przed nim Wergiliusz chełpił się, że jego Muza pierwsza uznała za godne bawić się syrakuzańskim wierszem Teokryta [6]), a Propercyusz szukał w tem zaszczytu, że pierwszy wprowadził italskie orgie w chóry greckie [7]), mianowicie w chóry Filitasa i Kallimacha [8]). Wobec takiego programu literackiego szczytem ambicyi poetów rzymskich było osiągnięcie jako przydomka imienia wzoru greckiego. Jak Enniusza nazywano rzymskim Homerem, Afraniusza całym Menandrem, a Terencyusza Menandrem połowicznym, tak jakiś poeta nazwał Horacego w rozmowie Alceuszem, a sam oczekiwał przydomka Kallimacha lub bardziej klasycznego Mimnermosa [9]). W tym rozmówcy dopatrywano się Propercyusza, który kazał się pysznić rodzinnej Umbryi z tego, że jest ojczyzną rzymskiego Kallimacha [10]). Ten stosunek do literatury greckiej objaśnia nam tak dziwne na pozór zjawisko, jak to,

---

[1]) Por. K. Borinski, Die Poetik der Renaissance in Deutschland, Berlin, 1886; Tenże, Die Antike in Poetik und Kunsttheorie von Ausgang des klass. Altertums bis auf Goethe und Humboldt I (Das Erbe des Alten IX), Leipzig 1914.

[2]) Por. T. Sinko, Ingenium et Ars, uwagi nad twórczością liryków i elegików rzymskich (Księga pam. uczniów Uniw. Jag.), Kraków 1900; Tenże, Twórczość liryków rzymskich, Przegląd pols. maj 1904.

[3]) Ars. 268: vos exemplaria Graeca | nocturna versate manu, versate diurna.

[4]) Epist. I 19, 11 nn.: Parios ego primus iambos | ostendi Latio...

[5]) Carm. III 30, 13: princeps Aeolium carmen ad Italos | deduxisse modos...

[6]) Ecl. VI in.: Prima Syracosio dignata est ludere versu | nostra nec erubuit silvas habitare Thalia.

[7]) El. III 1, 3. [8]) III 1 in.; III 3. 52; IV 6, 4.

[9]) Epist. II 2, 100. [10]) El. IV 1, 64.

że u Rzymian »tworzyć« było równoznacznikiem »naśladować«. Propercyusz zachęca przyjaciela do pisania pieśni miłosnych słowy: »Tu satius memorem Musis imitere Philitam | et non inflati somnia Callimachi« [1]) a Horacy kładzie obok siebie jako synonimy: »canere et contracta sequi vestigia vatum« [2])

Naśladowanie jako podstawa twórczości literackiej wypłynęło nie tylko ze specyalnych warunków powstania i rozwoju literatury rzymskiej, która od tłumaczeń przez przeróbki doszła do naśladowania, a nawet współzawodniczenia z literaturą grecką [3]), ale także z samą tradycyą grecką. Tu najpierw w prozie artystycznej [4]), specyalnie w formie popisowej, forma tak wzięła górę nad treścią, że już Isokrates [5]) palmę przyznał nie temu, kto pierwszy wydobył jakiś przedmiot lub pomysł, lecz temu, kto każdą część przejętego pomysłu opracował z największą doskonałością. Retorowie, począwszy od Theofrasta, ogłaszają już zupełnie wyraźnie naśladowanie, μίμησις za punkt wyjścia przy ćwiczeniach w wymowie [6]), ale nie jest to już Arystotelesowe naśladowanie natury, tylko naśladowanie wzorów literackich. Zasada naśladowania stała się jeszcze bardziej rygorystyczna, odkąd w Augustowym Rzymie wszczął się wśród literatów greckich ruch tak zwany attycystyczny [7]), zdążający do tego, by zerwać z językiem potocznym, a posługiwać się tylko wyrazami i pojęciami, używanymi niegdyś przez wielkich pisarzy attyckich. Temu prądowi attycystycznemu, którybyśmy mogli nazwać klasycystycznym w prozie greckiej, odpowiadają klasycystyczne dążenia [8]) Wergiliusza

---

[1]) II 34, 31. [2]) Epist. II 2, 80.

[3]) Por. Fr. Leo, Die Originalität der röm. Litteratur, Akad. Festrede, Göttingen 1904; W. Kroll, Unsere Wertschätzung der röm. Dichtung. Neue Jahrb. f. klass. Altert. VI, styczeń 1903.

[4]) Stworzył ją w emulacyi z poezyą Gorgias, por. E. Norden, Antike Kunstprosa, 2 vol. Lipsk, Teubner 1908, przedruk 1911.

[5]) Panegyr. 2 § 7.

[6]) Por. H. Peter, Rhetorik u. Poesie im klass. Altertum, Neue Jahrb. f. klass. Altert. I 1908, 637 nn.

[7]) Ivo Brunns, Die attizistischen Bestrebungen in der griech. Litt., Universitätsschrift, Kiel, 1896; W. Schmidt, Über den kulturgesch. Zusammenhang und die Bedeutung d. griech. Renaissance in der Römerzeit, Akad. Antrittsrede, Leipzig 1898; U. Wilamowitz-Möllendorf, Asianismus u. Attizismus, Hermes, 35, 1900.

[8]) Por. F. Hertz, Renaissance u. Rokoko in d. röm. Litteratur, Berlin 1865.

i Horacyusza, by ponad wzory hellenistyczne, aleksandryjskie, sięgać do wielkich wzorów klasycznych, do Homera, Hezyoda, Archilocha, Alkajosa, Safony. Elegicy augustowscy kontynuują natomiast poezyę hellenistyczną, która już także była drugorzędna i opierała się na naśladowaniu wzorów dawniejszych. Za motto jej mogłoby służyć stare powiedzenie Bakchylidesa [1]): ἕτερος ἐξ ἑτέρου σοφὸς τότε πάλαι τότε νῦν, οὐδὲ γὰρ ῥᾴστον ἀῤῥήτων ἐπέων πύλας ἐξευρεῖν.

Tak i tradycya poezyi aleksandryjskiej i starsza tradycya retoryczna, odświeżona przez attycystów, pchały Rzymian do uznania naśladownictwa za główny czynnik twórczości. Humanistom tem łatwiej było zająć to samo stanowisko dlatego, że pisali w języku martwym, kopiowanym tylko ze wzorów rzymskich, uznanych za najdoskonalsze. Za wyrazami szły zwroty, za zwrotami myśli i pomysły. Postępują oni z wzorami rzymskimi tak, jak poeci rzymscy postępowali z wzorami greckimi: przeszczepiają je na grunt nowożytny. Kochanowski, pisząc w Padwie i Paryżu dwie pierwsze księgi elegii (o miłości z Lidyą), ma przed oczyma Propercyuszową księgę o Cyntyi, przejmuje z niej nietylko wyrażenia i frazesy, ale także motywy, sytuacye i związane z niemi kompleksy myśli i uczuć i z tych obcych kamyków składa nową mozaikę. Tej samej metody naśladowania innych poetów rzymskich trzyma się w reszcie elegii i w łacińskich pieśniach, niemniej jak w polskich pieśniach i fraszkach, a wreszcie w polskiej tragedyi. Treść wielu polskich liryków ma źródło w własnem przeżyciu poety, ale ta treść, wyrażona zresztą w zwrotach, naśladowanych z klasyków, ujęta jest zawsze w formę pewnego, określonego gatunku literackiego klasycznego. Kochanowski mógł, jak niegdyś Kallimach, powiedzieć o sobie, że »nie śpiewa niczego, coby nie było poświadczone« — przez klasyków, ἀμάρτυρον οὐδὲν ἀείδω.

Czy tylko Treny mają być wyjątkiem z tej poetyki renesansowej? Czy tylko swe żale po śmierci córki wyśpiewał poeta bez oglądania się na odpowiednie wzory klasyczne? Boć żaden z przytoczonych przez dotychczasowych badaczy autorów nie mógł mu służyć za bezpośredni wzór, żaden z nich wierszem nie opiewał straty drogiej osoby. Wprawdzie Kubik przytoczył Moschosa [2]) Tren

[1]) Fr. 5 Blass.

[2]) Fr. Buecheler, Rh. Mus. XXX 40 i Jahrb. f. Philol. LXXXVII 1863, 109 udowodnił, że autorem Epitaphios Bionos nie mógł być Moschos, uczeń

na śmierć poety Biona [1]), ale ten specyalnie utwór, mimo że przedstawia ten sam rodzaj (γένος) literacki, nie zostawił w Trenach Kochanowskiego znaczniejszych śladów. Kubik chciałby w inwokacyi Trenu I widzieć naśladownictwo wstępu Moschosa, który wzywa doliny, wody, rzeki, lasy, zioła, kwiaty i t. d., by mu pomogły opłakiwać śmierć Biona. Niestety przedmioty, wywoływane przez Moschosa, to nie Kochanowskiego płacze, łzy, lamenty, skargi, troski, wzdychania, żale, frasunki, rąk łamania..., które mu mają pomagać »płakać wdzięcznej dziewki«. Więc całe podobieństwo ograniczałoby się do tego, że i Grek i Polak wzywają do płaczu cały szereg przedmiotów; u pierwszego zawierają one alluzye do sceneryi utworów Biona i kwiatów przez niego opiewanych (róże, anemony, hiacynty), u drugiego są śmiałą personifiacyą ludzkiego żalu, który ma osobiście z całym orszakiem przybyć płakać nad Urszulką.

Płacznik Biona wzywa w dalszym ciągu słowiki, by doniosły sycylijskiej Aretuzie o umilknięciu śpiewaka i pieśni doryckiej; poleca łabędziom, by zaniosły nimfom wieść o śmierci doryckiego Orfeusza. Nie śpiewa on już pieśni pasterskiej pod rozłożystym dębem; śpiewa teraz pieśń zapomnienia u Plutona, a krowy i woły nie chcą się paść z żalu za pasterzem. Płaczą nad nim bogowie, płacze Apollo, płaczą Satyry i Pryapy, Paniski i Nimfy, a z łez ich powstają źródła. Drzewa z żałości zrzucają owoce, kwiaty więdną owce nie dają mleka, pszczoły nie robią miodu, odkąd śmierć spożyła miód Biona. — Ani delfin tak nie płakał o chłopca iazyjskiego, ani Filomela i Prokne o swoje dzieci, ani Keyks o Alkyonę, ani ptaki Memnona o syna Jutrzenki, jak teraz o Biona płaczą słowiki i jaskółki, które on dawniej uczył pieśni. — Osierociała syrynga, bo nie ma godnego następcy Biona, któryby na niej grał: Nawet Pan nie czuje się godnym wziąć ją po Bionie. Galatea, co z taką rozkoszą przysłuchiwała się jego pieśniom, siedzi teraz samotna i smutna na wybrzeżu. — Z Bionem umarły całusy dziewcząt i wdzięk ust młodzieńców, umarła sama Miłość, bo Kyprida bardziej kochała Biona, niż Adonisa. — Rzeka Meles (nad którą leży Smyrna, ojczyzna Biona) płakała już raz o Homera; teraz płacze o drugiego wielkiego

---

Arystarcha z II w. przed Chr., lecz jest nim jakiś Auzończyk (Grek włoski) z pocz. w. I przed Chr. Utwór jego wcielono już w starożytności do zbioru bukolików Teokryta, Biona, Moschosa.

[1]) W wydaniach Idylla III.

syna, płacze żałośniej niż Askra o Hezyoda, niż beockie Hylai o Pindara, niż Lesbos o Alkajosa, Teos o Anakreonta, Paros o Archilocha, Mitylene o Safonę, niż Syrakuzy o Teokryta: »A ja ci auzońskiego bólu pieję pieśń, sam nie obcy pieśni pasterskiej, którejś ty, spadkobierco Muzy doryckiej, uczył swych uczniów. Obdarzyłeś ich, innym dałeś majątek, mnie zostawiłeś pieśń«. Malwy, bluszcz i aneton więdną i znów na wiosnę zakwitają; ale ludzi, gdy raz pomarli, wieczny morzy sen. Bion cicho śpi w ziemi, a żaby dalej rechocą. Otruła go zbrodnicza ręka. Dziw, że na jego wargach trucizna w słodycz się nie przemieniła. Morderców dosięgła Sprawiedliwość, ale uczeń pozostał pogrążony w żalu. Gdyby mógł jak Orfeusz, jak Odysseus, jak Herakles żywcem pójść do Hadesu, poszedłby, by jeszcze raz usłyszeć pieśń Biona: Pewnie Kora z rozkoszą słucha jego sycylijskich pieśni — wszak ona sama Sycylijka. Może zlituje się jak nad Orfeuszem i wypuści Biona? Gdyby uczeń umiał taką pieśń, toby ją zaśpiewał przed Plutonem...

Przytoczyliśmy suchą treść Epitaphiosu Biona, by unaocznić, że między tym uczonym wylewem uczuć bezimiennego ucznia Biona a Trenami Kochanowskiego niema żadnej styczności w tonie, w stylu, w formie. Czternaście razy powtarzający się wiersz: Ἄρχετε Σικελικαὶ τοῦ πένθεος, ἄρχετε Μοῖσαι dzieli poemat na trzynaście nierównomiernych strof, ale treść ich zbyt jest monotonna, by mogła służyć za wzór do cyklu tak różnych w tonie i treści dziewiętnastu trenów. Zostawałoby więc między tym Epitafem a Trenami jedno jedyne podobieństwo, zaznaczone przez Kubika, mianowicie w określeniu śmierci jako »snu żelaznego, twardego, nieprzespanego (Tren VII 7), u Greka: εὕδομες εὖ μάλα μακρόν, ἀτέρμονα, νήγρετον ὕπνον. Dwa początkowe epitety snu są różne, trzeci »nieprzespany« mógłby być niedokładnem tłumaczeniem epitetu νήγρετος, który oznacza dosłownie sen, z którego się nie można obudzić, póki się go całkiem nie prześpi, więc »nie dający się przespać, nieprzespany«; ale ten epitet spotykamy już u Homera (n. p. Od. 13, 80) tak, że nie potrzebujemy odnosić go do lektury Epitafu Biona.

W Corpus Theocriteum są jeszcze dwa inne utwory, które należą do tego samego gatunku literackiego: Pierwszy, to tren nad mitycznym pasterzem Dafnisem, opiewanym w Teokrytowej idylli I (od w. 65) przez pasterza Thyrsisa: Chełpił się Dafnis, że obejdzie się bez Afrodyty, że zwalczy Erosa. Za to zesłała na niego gniewna bogini namiętną miłość do dziewicy, która go także kocha. Ale on,

pragnąc dochować ślubu czystości, unika ukochanej i oświadcza, że choćby miał umrzeć z tęsknoty, jeszcze po śmierci pozostanie nieprzyjacielem Erosa i jego pogromcą. Dziewica błądzi po górach i lasach, szukając kochanka. Pryap nie rozumie postępowania Dafnisa: Skoro kocha dziewicę, to czemu nie spieszy do tej, która go także kocha. Afrodyta już uważa się za zwyciężczynię, gdy Dafnis jej odpowiada: Czy sądzisz, że wszelkie słońce już dla mnie zaszło? Czeka mię w Hadesie inne słońce. Tam, w gronie zbawionych, będę się mógł chlubić, żem pokonał Erosa...

Znowu nie skorzystał Kochanowski ani z treści Teokrytowych żalów nad Dafnisem, ani z ich formy stroficznej, w której każda strofa zaczyna się od wiersza: ἄρχετε βωκολικᾶς, Μῶσαι φίλαι, ἄρχετ' ἀοιδᾶς, lub: λήγετε βωκολικᾶς, Μῶσαι, ἴτε, λήγετ' ἀοιδᾶς. Niema też w Trenach żadnego podobieństwa do owego Epitaphios Adonidos, który zachował się bez imienia autora w Corpus Theocriteum i który już Camerarius, na podstawie licznych alluzyi w Epitaphios Bionos, przypisał Bionowi. Że którykolwiek z trzech wymienionych greckich epitafiów nądawał się na wzór dla Trenów, o tem wątpić nie można, skoro Klonowicz swe Żale na śmierć Kochanowskiego skopiował z Epitaphios Bionos Pseudo-Moschosa. Ale Kochanowski z tych wzorów nie korzystał.

Nie uległ też czarowi epyllion, zachowanego wśród wierszy Moschosa (id. IV), ale z pewnością nie pochodzącego od Moschosa. Epyllion to ma tytuł Megara, a zawiera skargi Megary, żony Herkulesa, który niedawno w przystępie szału wystrzelał jej synów. Trudno znaleźć w literaturze starożytnej wiersze, dorównujące tym w bezdennej rozpaczy i przeraźliwej melancholii. Ustęp, w którym matka opisuje, jak ona, niby ptaszka, której wąż zabija młode, zasłaniała każde ciałem, a strzały ją omijały; jak koniecznie pragnęła umrzeć, a nie mogła, działają wstrząsająco: ὡς δέ τ' ὀδύρεται ὄρνις ἐπὶ σφετέροισι νεοσσοῖς | ὀλλυμένοις, οὓς τ' αἰνὸς ὄφις, ἔτι νηπιάχοντας | θάμνοις ἐν πυκινοῖσι κατεσθίει· ἡ δὲ κατ' αὐτοὺς | πωτᾶται κλάζουσα μάλα λιγὺ πότνια μήτηρ· | οὐδ' ἄρ' ἔχει τέκνοισιν ἐπαρκέσαι· ἦ γὰρ οἱ αὐτῇ | ἄσσον ἴμεν μέγα τάρβος ἀμειλίκτοιο πελώρου· | ὣς ἐγὼ αἰνοτόκεια, φίλον τόκον αἰάζουσα, | μαινομένοισι πόδεσσι δόμον κάτα πολλὸν ἐφοίτων κ. τ. λ. Kubik sądzi, że »dosłownym przekładem« tego porównania Pseudo-Moschosa są następujące wiersze pierwszego Trenu: »Tak więc smok, upatrzywszy gniazdo kryjome, | słowiczki liche zbiera, a swe łakome | gardło pasie; tymczasem matka szczebiece | uboga

a na zbojcę coraz się miece; | próżno, bo i na samę okrutnik zmierza, | a ta nieboga ledwo umyka pierza«. Z tym smokiem, pożerającym ptaszki, porównywa Kochanowski »niepobożną« śmierć, która go rozdzieliła z wdzięczną dziewką i przez to pozbawiła wszystkich pociech. Poeta polski musiałby był więc najpierw zapomnieć o uczuciowej treści porównania greckiego, w którem na pierwszym planie stoi matka-ptaszka (ὄρνις), latająca z głośnym świegotem koło piskląt i nie mogąca ich uratować bo się boi zbliżyć do węża; następnie uczynić osią porównania węża, przerobionego na smoka i tego smoka zestawić ze śmiercią. Po tylu zmianach trudno się u Kochanowskiego dopatrzeć »dosłownego przekładu«. Właściwie tylko »matka szczebiece« odpowiada greckiemu κλάζουσα μάλα λιγύ, ale już jej miotanie się na zbojcę jest nowością, skoro grecka ptaszka nie zbliża się do »nieubłaganego potwora«. Zamiast więc upierać się przy Pseudo-Moschosie, metodyczniej jest odnieść i greckie i polskie porównanie do wspólnego wzoru, któremu oba zawdzięczają wspólne rysy, zabarwione w każdym indywidualnie, stosownie do potrzeby. Tym wspólnym wzorem jest oczywiście Homer. W Iliadzie II, 308 nn. czytamy o następującem zjawisku: δράκων... σμερδάλεος... πρός ῥα πλατάνιστον ὄρουσεν, | ἔνθα δ' ἔσαν στρουθοῖο νεοσσοί, νήπια τέκνα, | ὄζῳ ἐπ' ἀκροτάτῳ, πετάλοις ὑποπεπτηῶτες... | ἔνθ' ὄγε τοὺς ἐλεεινὰ κατήσθιε τετριγῶτας· | μήτηρ δ' ἀμφεποτᾶτο ὀδυρομένη φίλα τέκνα | τὴν δ' ἐλελιξάμενος πτέρυγος λάβεν ἀμφιαχυῖαν. Mamy tu to samo co u Kochanowskiego następstwo aktorów i czynności: Smok (δράκων) rzuca się na wróbelki skryte w liściach; matka lata z jękiem naokoło, a smok chwyta ją za skrzydło, gdy dookoła krzyczy. U Homera i matka ginie w paszczy smoka; Kochanowski pozwolił jej »umknąć pierza«, uciec z pierzem, jakby pamiętał o tem, że smok chwycił ją był za skrzydło — ale i w wyborze szczegółów i w następstwie obrazów zachował tyle podobieństw z Homerem, że musimy go uznać za bliższego oryginału, niż Pseudo-Moschosa. I to więc źródło, przywiedzione przez Kubika, odpada.

Pozostają już nie tylko źródła, ale wzory łacińskie, mianowicie Katulla żale za bratem (Carm. 63, 1—20 i 66, 1—26) i za — wróbelkiem Lesbii (C. 3), Horacego tren na śmierć Warusa (C. I 24) i konsolacya Walgiusza (C. II 9), Propercyusza elegia na zgon Marcellusa (El. III 18) i pocieszenie owdowiałego Paulusa przez zmarłą żonę, Kornelię (El. IV 11); Owidyusza elegia na

śmierć Tibulla (Am. III 9) i na śmierć papużki (Am. II 6); Pseudo-Owidyusza [1]) *Epicedion Drusi* (474 wiersze) czyli *Consolatio ad Liviam Augustam de morte Drusi Neronis, filii eius, qui in Germania morbo periit* i tegoż anonima dwie *Elegiae in Maecenatem* [2]). Specyalistą od okolicznościowych poematów pogrzebowych jest Stacyusz, wśród którego Sylw czytamy: *Epicedion Glauciae pueri delicati* (Silv. II 1), *Consolatio ad Flavium Ursum de amissione pueri delicati* (Silv. II 6), *Consolatio ad Claudium Etruscum* (Silv. III 3), *Epicedion in Priscillam uxorem* (Silv. V 1), *Epicedion in patrem suum* (Silv. V 3), *Epicedion in puerum suum* (Silv. V 5). Przeszło trzydziestu zmarłych krewnych i powinowatych obojej płci opiewa Auzoniusz w *Parentalia*, zbiorku różnometrycznych wierszyków; prawie pół kopy zmarłych profesorów z Bordaeux w *Commemoratio professorum Burdigalensium* (26 utworów). Anthologia łacińska przynosi znacznie mniej niż grecka, której ks. VII mieści 748 epitymbia [3]).

Wszystkię dawniejsze (przed Stacyuszowskie) epicedia czy konsolacye dotykają tu i ówdzie tych samych oklepanek, które na głębszem tle filozoficznem umieszcza potem Seneka w prozaicznych pismach do Marcyi, Helwii i Polybiusza, ale umieją zdobyć się na oryginalne zabarwienie przez rozmaite pomysły indywidualne, choćby tylko przez to, że przemawia w nich umierający czy zmarła, jak in Maec. II i Prop. El. IV 11 [4]). W znaczniejszym stopniu od schematów retorycznych zależy Owidyuszowa elegia na Tibulla, a anonimowa Consolatio ad Liviam zbudowana jest całkiem według przepisów retorycznych i przepełniona frazesami owych pism konsolacyjnych. Poeci oryginalniejsi od autora Consolatio ad Liviam nie trzymają się tak niewolniczo jak on przepisów retorycznych, zachowanych n. p. u Dionyziosa z Halikarnassu (ars. II p. 25—31 Usener) i Menandra (περὶ ἐπιδεικτικῶν, rhet. Gr. III, 413 nn. Spengel), lecz uwzględniają je tak samo swobodnie, jak obowiązujące τόποι παραμυθητικοί. Stąd n. p. w epicediach Stacyusza poszczególne motywy powtarzane są za innymi, ale w całości znać oryginalny plan zręcznego budowniczego. Mimo to we wszystkich konsolacyach retoryczno-

[1]) Tekst dziś u Bachrensa w Poetae Latini minores I (Lipsk, Teubner, 1879) str. 104 nn.; dawniej w Appendix do dzieł Owidusza. Literatura u Skutscha w Pauly-Wiss. Realenzykl. s. v. Consolatio. [2]) Tamże, str. 115 nn.

[3]) Poezye nagrobkowe, jako jeszcze wtedy nie zebrane, nie mogą wchodzić w rachubę, ob. B. Lier, Topica carminum sepulcralium lat., Lipsk, 1903.

[4]) Por. Fr. Vollmer, Statii Silvarum libri, Leipzig, Teubner 1898, str. 316 n

poetycznych powraca stale sześć następujących części: 1) Usprawiedliwienie płaczu i pociechy; 2) pochwała zmarłego; 3) opis choroby i śmierci; 4) opis pogrzebu; 5) przyjęcie zmarłego na tamtym świecie; 6) pociechy takie, jak: że wszyscy ludzie muszą umierać; zmarły nie chce, by o niego płakano; pojawi się we śnie; pozostawi kogoś, któremu w jego miejscu można okazać miłość i t. p. — Następstwo tych części jest zmienne, niektórych może brakować. Część, zawierająca pochwałę zmarłego, zbudowana bywa według przepisów, obowiązujących ἐγκώμια, a zwłaszcza t. zw. laudationes funebres.

Gdyby badacze źródeł Trenów Kochanowskiego rzucili byli okiem na ten obfity materyał trenowy, zachowany z literatury rzymskiej, kwestya byłaby już dawno załatwiona. Ale że woleli czynić poszukiwania po prozaikach łacińskich i poetach greckich, obfity repertoar nazwisk klasycznych, cytowanych w związku z Trenami, jest prawie zupełnie illuzoryczny. Metodyczność bowiem wymaga, by badać najpierw stosunek Kochanowskiego do tych zabytków, które należą do tego samego gatunku literackiego, co Treny, a dopiero ewentualne luki wypełniać z pomocą innych gatunków.

Poezya humanistyczna towarzyszyła publicznemu i prywatnemu życiu we wszystkich jego przejawach, a przedewszystkiem unieśmiertelniała zapomocą panegiryków — żywych i umarłych. Jeżeli później, w szkołach jezuickich, zaprawiano uczniów między innemi w układaniu mów pogrzebowych i wierszy nagrobnych, to przedtem sami literaci musieli się wcześnie starać o taką wprawę, by w razie potrzeby móc się szybko wywiązać ze zlecenia. Kochanowski nie »dawał w płat« języka i pióra; płakał tylko nad tymi, których śmierć sama mu wycisnęła z oczy łzy. Ale gdy swoje żale przelewał na papier, czynił to w formach i obrazach — klasycznych. To ubieranie własnych przeżyć w cudze pomysły możemy obserwować na trzech utworach łacińskich, pokrewnych Trenom, mianowicie na elegii na śmierć hetmana Jana Tarnowskiego (El. IV 2, toż po polsku »O śmierci Jana Tarnowskiego«, Kraków, Łazarzowa, 1561), na Pamiątce Janowi z Tęczyna (ok. 1563) i na Epitaphium Doralices (ogłoszonem po raz pierwszy w trzechtomowem wydaniu Andrzeja Piotrowczyka w r. 1612).

Łacińska Elegia na śmierć Tarnowskiego nie chce być trenem: »Non ego te lacrimis, Tarnovi, prosequar ullis | aut tua lugubri carmine fata gemam«. Ma to być tylko pochwała zmarłego, jak »Pamiątka Janowi Baptyście hrabi na Tęczynie« pamiątka, czyli, jak mówiono w starej polszczyźnie, monument, a jak my od Jacka

Przybylskiego mówimy — pomnik: »Będą drudzy twym kościam grób zacny budować — i twarz twoję w miedzi lać i w marmorze kować, — między któremi snać też miejsce będą miały — rymy moje, na łasce Bogiń aby trwały« — tak pisze na początku »Pamiątki«, a na końcu: »A jeśli w jakiej cenie będą rymy moje — nie wynijdzie z ludzkich ust sławne imię twoje«. Ten sam motyw zamyka pochwałę Tarnowskiego (133 nn.): Nad brzegiem Wisły ma stanąć na jego cześć marmurowe Mauzoleum, którego ściany zdobić będą rzeźby, przedstawiające jego czyny wojenne. Poeta doda od siebie napis grobowy, a wszystko inne »sława potomna opowiadać będzie wiekom niezliczonym«: »cetera fama superstes | narrabit saeclis innumerabilibus«. Nie głosi tu poeta wyraźnie, że owa Fama mieć będzie główny organ w jego właśnie poemacie, ale to wynika i z analogii z »Pamiątką« i z intencyi wzoru, który tu Kochanowski miał przed oczyma. Oto pamiętał, że Katullus, chcąc się niejakiemu Alliusowi wywdzięczyć za pewne przysługi, napisał na jego cześć poemat w formie listu (C. 66), w którym wezwał Muzy do wysłuchania zasług adresata: »sed dicam vobis, vos porro dicite multis | millibus et facite haec charta loquatur anus... | notescatque magis mortuus atque magis«. Przedtem tę samą myśl wyraził negatywnie: »ne fugiens saeclis obliviscentibus aetas | illius hoc caeca nocte tegat studium. Powtórzył ją w zakończeniu: »Hoc tibi, quod potui, confectum carmine munus | pro multis, Alli, redditur officiis, | ne vestrum scabra tangat rubigine nomen, | haec atque illa dies atque alia atque alia«. Kochanowski wziął wyrażenie »fama superstes« z Owidyusza (Trist. III 7, 50), który mówi o swej sławie poetyckiej, i dał jej rolę Katullowych Muz, które opowiadają zasługi »multis millibus«, a wrażenie owych niezliczonych dni Katulla wyraził przez »saeclis innumerabilibus«. Oczywiście to pojmowanie poezyi, jako głównego organu sławy, nie opierało się na samym tylko Katullu, ale i na innych poetach rzymskich, u których zaznaczanie nieśmiertelności, zapewnionej przez poezyę, jest stałą oklepanką. Wystarczy przypomnieć dziewiątą odę czwartej księgi pieśni Horacego, ze sławnem: vixere fortes ante Agamemnona | multi, sed omnes inlacrimabiles | urgentur ignotique longa | nocte, carent quia vate sacro, by wiedzieć, jakie były źródła [1]) humani-

[1]) Inne miejsca poetów Augustowskich i Stacyusza zestawiłem w rozprawie Ingenium et Ars, str. 213, uw. 6. Oczywiście w związku z epicedium najważniejszy jest Stacyusz, jak Silv. III 3, 37 nn.: nos non arsura feremus | munera venturosque tuus durabit in annos | me monstrante dolor.

stycznej wiary w nieśmiertelność przez poezyę. To przypomnienie objaśnia, dlaczego Kochanowski poprzedził »Treny« prozaiczną dedykacyą: »Urszuli Kochanowskiej (tu następują pochwały) Jan Kochanowski niefortunny ociec, swojej najmilszej dziewce z łzami napisał«. Celem Trenów jest uwiecznienie w pieśni przedwcześnie zgasłej Urszulki.

Ale wróćmy do elegii o Tarnowskim.

Połączenie: Wy postawcie grobowiec, ja dodam napis, przypomina najbardziej Verg. Ecl. V 42: »et tumulum facite et tumulo superaddite carmen«; forma owego napisu: »Lapis hic premit invidus ossa | Tarnovii« odpowiada n. p. Tib. I 3, 54.

Źródło drugiej części: »ipse mori nescius astra colit« jest to samo, które dostarczyło mu motywów do początku elegii. Czytamy tam: »Vivis enim vere, mortali carcere liber, | sublimemque habitas aetheris arce domum... | Tu nunc heroas inter, quos prisca tulerunt | saecula, caelesti vesceris ambrosia, | sub pedibusque vides terras pontumque sonantem, | aureaque aethereo sidera sparsa polo«. Tych pojęć dostarczył Kochanowskiemu Cycero w Somnium Scipionis, zachowanem, jak wiadomo, u Makrobiusza, a znanem poecie choćby z osobnego wydania Manucyusza (1555). W rachubę wchodzą następujące słowa Scypiona Starszego (13 n.): »Omnibus, qui patriam conservarint, adiuverint, auxerint certum esse in caelo ac definitum locum, ubi beati aevo sempiterno fruantur... ii vivunt, qui ex corporum vinculis tamquam e carcere evolaverunt, vestra vero, quae dicitur, vita — mors est.. (15) homines enim sunt hac lege generati, qui tuerentur illum globum, quem in hoc templo medium vides, quae terra dicitur; hisque animus datus est ex illis sempiternis ignibus, quae sidera et stellas vocatis«. W dalszym ciągu (16) ukazuje Scypio wnukowi miejsce pobytu dusz bohaterów, mleczną drogę (orbis lacteus): Stamtąd widzi gwiazdy, księżyc i maleńką ziemię. Przy bliższem rozpatrzeniu się dostrzega na niej rozmaite szczegóły, między innemi morze (21). — Z tymi wzniosłymi obrazami Cycerońskimi (Cycero zawdzięczał je Pozydoniuszowi) łączy Kochanowski popularniejsze pojęcia poetów. Pisze więc (121 nn.), że bohater jego dostał się do nieba, służąc ojczyźnie i ceniąc jedynie przymioty ducha, nie dary Losu: »Hac Pollux et quem dives colit India, Liber | hac vagus Alcides venit in astra via. | Quos inter novus ille deum conviva recumbens | Tarnovius tota gaudia mente capit«. Pobrzmiewają tu echa Horacego Carm. III 3, 9 nn.: hac arte Pollux et vagus Hercules | enisus

arces attigit igneas, | quos inter Augustus recumbens, | purpureo bibet ore nectar. | hac te merentem, Bacche pater, tuae | vexere tigres. Horacyusz apoteozuje tu Augusta w sposób jedynie możliwy według pojęć greckich i rzymskich: Człowiek może się stać po śmierci herosem, półbogiem, jeśli ma w sobie z rodu krew boską i zasłuży się czynami koło ludzkości, jak syn Semeli i Zeusa: Bakchus, syn Alkmeny i Zeusa: Herakles, syn Ledy i Zeusa: Pollux. August mógł dostać się do nieba jako potomek Wenery, protoplastki rodu Julijskiego. Tego motywu o pokrewieństwie z bogami nie mógł Kochanowski zastosować przy Tarnowskim. Mimo to apoteozuje go, jak Horacy Augusta i posyła go na ambrozyę (w. 14, zamiast Horacyuszowego nektaru) do Scypionowego nieba między »bohaterów, których stare wydały wieki«, więc których wymienił Cycero i Horacy.

Z tego rodzaju powiedzeń nie wolno bynajmniej. wysnuwać jakichś wniosków o niechrześcijańskich poglądach poety na życie przyszłe. Mamy tu do czynienia jedynie z ubraniem chrześcijańskiego nieba w dekoracye klasyczne, zasadniczo dość zbliżone do chrześcijańskich. Topika poematu o jakimś zmarłym wymagała wzmianki o miejscu jego pobytu. Tak Owidyusz, opłakując Tibulla, mówi (Am. III 9): Si tamen e nobis aliquid nisi nomen et umbra | restat, in Elysia valle Tibullus erit. Tam — ciągnie rzymski elegik — spotka się z poetami elegijnymi, jak Calvus, Catullus, Gallus... Tak samo papużka (Am. II 6, 45 nn.) pójdzie między ptaszki elizejskie. Tibullus, dręcząc się myślą o blizkiej śmierci, układa sobie już napis grobowy i puszcza myśli na pola elizejskie, które szczegółowo opisuje (El. I 3, 57 nn.). Ale Kochanowski nie mógł posłać duszy swego bohatera pod ziemię; musiała ona iść do jakiegoś nieba: To górne miejsce pobytu szczęśliwych opisywali późniejsi (n. p. Klaudyan) barwami Homerowego Olympu. Kochanowski poszedł za nimi. Wiersze: »Quae nulli est hiemi, nullisque obnoxia nimbis, | sed lucem aeternam, nescia noctis habet« odpowiadają Od. VI 43 (Οὔλυμπος) οὔτ' ἀνέμοισι τινάσσεται, οὔτε ποτ' ὄμβρῳ | δεύεται, οὔτε χιὼν ἐπιπίλναται· ἀλλὰ μάλ' αἴθρη | πέπταται ἀνέφελος, λευκὴ ἐπιδέδρομεν αἴγλη... Tej pogodzie niebieskiej przeciwstawił poeta smutną ziemskość: »Hic labor et curae insomnes, hic aegra senectus, | hic morbique vigent, sollicitusque timor«. Jest to obraz Wergiliuszowego przedsionka do piekła (Aen. VI 274 nn.), gdzie: »Luctus et ultrices posuere cubilia Curae, | pallentesque habitant Morbi tristisque Senectus... | ...Letumque Labosque«. Na samo połączenie nieba z piekłem wpłynął, zdaje się, Tibullus, który

we wspomnianej El. I 3, 67, opisawszy Elizyum, ciągnie »At scelerata iacet sedes in nocte profunda« etc.

Ale to była dopiero klasyczna dekoracya nieba. Poeci rzymscy nie dawali mu pomostu, prowadzącego tam chrześcijańskiego bohatera. Ten pomost znalazł Kochanowski, jak widzieliśmy, w Cyceronowem Somnium Scypionis. Ale to wprowadzenie do wiersza motywu z prozy jest czemś wyjątkowem, jest surogatem, wypełniającym lukę topiki poetycznej. Gdyby poeci byli mu dostarczyli potrzebnych rysów, nie byłby po nie sięgał do prozy. Do tej więc wtedy tylko wolno się zwracać i poszukiwaczom źródeł Trenów, gdy stwierdzą, że poezya nie wystarcza na pokrycie potrzeb topiki Kochanowskiego.

Opisaliśmy dopiero początek i koniec, niejako ramy Elegii na Tarnowskiego. Ujęta w te ramy pochwała zmarłego składa się z opisu jego czynów pokojowych i wojennych (17—80) i z wyliczenia jego cnót, zapewniających mu niebo (81—94). Stamtąd patrzy on na swój wspaniały pogrzeb (95—102). To już nowa część, dołączona do pochwały. W części ostatniej (103—142) mieści się pociecha dla płaczącego syna: Nie godzi się opłakiwać tych, którzy za swe zasługi poszli do nieba. To radziłby mu sam zmarły, gdyby mógł. Obowiązkiem syna jest uczcić pamięć zmarłego wspaniałym pomnikiem.

Nie przytaczamy wszystkich reminiscencyi starożytnych, zawartych w tej pochwale; wystarczy zaznaczyć, że opis czynów, dokonanych w pokoju i na wojnie przez zmarłego, pochwała jego cnót, obraz pogrzebu i pocieszenie pozostałych przypominają najbardziej układem i szczegółami *Consolatio ad Liviam*: Maximus ille armis, maximus ille toga — czytamy o Druzusie w w. 14, poczem następuje wyliczenie jego przewag wojennych. Na pogrzebie: omnis adest aetas, maerent iuvenesque senesque (w. 203), jak na pogrzebie Tarnowskiego: Sarmatia omnis adest... te deflent iuvenes, te pueri atque senes (100). Zapewnieniem, że po spaleniu ciała żyje sława czynów zmarłego kończy się opis uroczystości pogrzebowych Druzusa (265) i Tarnowskiego (139). Osobiste zakończenie Kochanowskiego: »Aeternum, o venerande cinis, salveque valeque | et nullo incumbat pondere terra tibi« jest kombinacyą słów Eneasza nad zwłokami Pallasa: Salve aeternum mihi, maxime Palla, aeternumque vale (Aen. XI 97) z waryacyą formuły: sit tibi terra levis, znanej n. p. z Owidyusza (Am. III 9 extr.): et sit humus cineri non onerosa tuo!

Stopień naśladowania starożytnych, stopień zależności od rzymskich wzorów, wykazany w Elegii na śmierć Tarnowskiego, możemy

uważać za typowy dla większości łacińskich utworów Kochanowskiego: Poeta trzyma się schematu starożytnego epicedium, część jego topiki przejmuje bez większych zmian, część wypełnia obrazami rodzimymi, ale wystylizowanymi na modłę starożytną. Oryginalniejszy wygląd ma »Pamiątka Tęczyńskiemu« o tyle, że główną jej treścią jest historya miłosna polskiego posła i królewny szweckiej, historya, wpleciona w zwykły schemat pochwały rodu, czynów wojennych i pokojowych. Nowością jest samo wprowadzenie takiej historyi miłosnej do epicedium, bo jej wykonanie zależy znowu zupełnie od wzorów starożytnych: Młody poseł na dwór szwecki płynie okrętem. »Morskie nimfy, po piersi wydawszy się z wody, — wzdychały, patrząc na twarz i wiek jego młody, — nieśmiertelnemi laty kupować je chciały, — próżno, bo wieczne losy [1]) gdzieindziej mu słały...« Umieściwszy w ten sposób Tęczyńskiego na tle klasycznem, porównywa go Kochanowski — z Tezeuszem, który przybył na Kretę celem zabicia Minotaura, a przy tej sposobności obudził miłość Aryadny. To porównanie, rozprowadzone aż w 28 wierszach jest parafrazą wstępu z Katullowego Epithalamium Pelei et Thetidos (Carm. XLII).

U Katulla historya Tezeusza i Aryadny wyhaftowana jest na kobiercu, pokrywającym ślubne łoże — Peleusa: Ateńczycy musieli co rok posyłać na pożarcie Minotaurowi po siedmiu chłopców i dziewcząt. Gdy więc miasto dręczone było tem nieszczęściem: ipse suum Theseus pro caris corpus Athenis | proicere optavit... atque ita nave levi nitens... magnanimum ad Minoa venit sedesque superbas (w. 81 nn.). Ten ustęp Kochanowski streszcza: »Tak przed laty Tezeus, chcąc srogiego pożyć — Minotaura, a ciężką dań z ojczyzny złożyć — płynął na prędkiej nawie przez głębokie morze — i stawił się na króla gortyńskiego dworze«. Wrażenie, jakie młodzieniec wywarł na królewnie kretejskiej, parafrazuje poeta wiernie z Katulla (86): Hunc simul ac cupido conspexit lumine virgo | regia, quam suavis exspirans castus odores | lectulus in molli complexu matris alebat, | quales Eurotae progignunt flumina myrtus | aurave distinctos educit verna colores: | non prius ex illo flagrantia declinavit | lumina, quam cuncto concepit corpore flammam | funditus atque imis exarsit tota medullis; por. Kochanowski: »Tam, skoro go królewska dziewka oglądała, — która na wonnym łożu przy matce siedziała, — jakie mirthy nad chłodnym

[1]) Tak trzeba czytać zamiast »czasy« wydań.

Eurotą się rodzą, — albo kwiatki rozlicznych farb na wiosnę wschodzą: — nie drzewiej oka z niego chciwego spuściła, — aże ognia niebacznym sercem zachwyciła, — który w niej wszytkich członków zmacał aż do kości, — i rozpalił niebogę w okrutnej miłości«. — Katull apostrofuje następnie Amora, który miesza rozkosze z troskami (curis hominum qui gaudia misces) i tę, co króluje w cypryjskiem Golgos i Idalii; Kochanowski zastępuje tę apostrofę wezwaniem »Wenus, która bogatej Ankonie panuje« według Katulla 36, 13: »quae... Ancona... colis« i przypisuje jej działanie Katullowego Amora »a frasunkami ludzkie rozkoszy fałszujesz«. Dalszy ciąg znów wiernie odtwarza Katulla (97): qualibus incensam iactastis mente puellam | fluctibus in flavo saepe hospite suspirantem! | Quantos illa tulit languenti corde timores! | quanto saepe magis fulgure expalluit auri = Koch. »Jakowąś nawałnością dziewkę zapaloną | miotała, urodziwym gościem uszaloną! — Jakiej ona bojaźni w sercu używała! — Jako częstokroć bledsza nad złoto bywała«. — I opis walki Tezeusza z Minotaurem jest wierną kopią Katulla (101) z tą jedyną różnicą, że azyatycki Taurus, na którym wicher wyrywa drzewa, zastąpiony jest swojskim Krępakiem:

Cum saevum cupiens contra contendere monstrum
Gdy poważny Tezeus, pragnąc ręki podnieść
aut mortem oppeteret Theseus aut praemia laudis
na srogi dziw, albo śmierć albo cześć miał odnieść!
Non ingrata tamen frustra munuscula divis...
Jednak nie brzydkie Bogu jej obiaty były
Nam velut in summa quatientem brachia Tauro
Bo jako na Krępaku wiatr ze wszelkiej siły
quercum... indomitus turbo contorquens flamine robur
eruit: illa procul radicibus exturbata
prona cadit late... obvia frangens:
burząc, dąb stary wydarł [1]), a ten wykręcony
padł i dobrą część lasu starł na wszytkie strony:
sic domito saevum prostravit corpore Theseus
nequiquam vanis iactantem cornua ventis.
Takżeć mężny Tezeus mieszańca srogiego
obalił, rogi na wiatr próżno miecącego.
Inde pedem sospes, multa cum laude reflexit,
errabunda regens tenui vestigia filo,
ne Labyrintheis e flexibus egredientem
tecti frustraretur inobservabilis error

[1]) Tak trzeba czytać zamiast »wyparł«; w oryginale łać.: eruit.

I wyszedł z wielką sławą po nici rozwitej
z Labiryntowych błędów i zdrady zakrytej...

Katullus czuł, że tak obszerny opis sceny, wyhaftowanej na kapie Peleusa, psuje jedność epyllionu, mającego za przedmiot zaślubiny Peleusa i Tetydy. Przywołał się więc niejako do porządku, mówiąc (116): Sed quid ego a primo digressus carmine plura | commemorem... Mimo to streściwszy we formie pominięcia odjazd Aryadny z Krety i porzucenie jej przez Tezeusza na samotnej wyspie, opisuje w kilkuset wierszach żale opuszczonej i jej przekleństwa, potem karę, jaką na wiarołomnego zesłał Jowisz, wreszcie przybycie Bakchusa po opuszczoną Aryadnę. Wiadomo, że takie wprowadzanie obszernych dygressyi mitologicznych do małych opowiadań, epylliów, było metodą czy manierą poetów aleksandryjskich, za którymi poszedł Katullus, a z elegików Augustowskich przedewszystkiem Propercyusz. Uczniem Rzymian był w tym względzie Kochanowski, którego poetyka, jak to już dawno stwierdziłem [1]), była — aleksandryjska. Taki n. p. »Proporzec«, to utwór typowo aleksandryjski, bliżej spokrewniony choćby z opisem kobierca Pelejowego u Katulla, niż z tarczą Achillesa Homera, czy tarczą Heraklesa Hezyoda. Ale nie wdając się na razie w szczegóły poetyki Kochanowskiego, wróćmy do jego »Pamiątki«.

Po krótkiem przedstawieniu, jak między nowym Tezeuszem (Tęczyńskim), a nową Aryadną (królewną szwecką) zadzierżgnęła się wzajemna miłość, maluje Kochanowski ich rozstanie się barwami, zapożyczonemi od Owidyusza (Met. XI, 411 nn.). Królewna przemawia jak Alcyone, Tęczyński jak Ceyks. Wprawdzie i zachowanie się królewny przy oddalaniu się statku z ukochanym możnaby odnieść do wierszy Owidyusza o Alcyonie (XI. 468 nn.), ale bliższe ono zachowania się Laudamii przy odjeździe Protesilaosa (Ovid. Heroid. 13, 15): Dum potui spectare virum, spectare iuvabat, | sumque tuos oculos usque secuta meis. | Ut te non poteram, poteram tua vela videre, | vela diu vultus detinuere meos. | At postquam nec te nec vela fugacia vidi, | et quod spectarem, non nisi pontus erat, | lux quoque tecum abiit, tenebrisque exsanguis obortis | succiduo dicor procubuisse genu. | Vix socer Iphiclus, vix me grandaevus Acastus, | vix mater gelida maesta refecit aqua; u Koch.: »Póki go widzieć mogła, oczy

[1]) W studyum p. t.: »Poezya aleksandryjska«, Progr. gimn. św. Anny, Kraków 1905, str. 66.

w nim trzymała, — potym na same tylko już żagle patrzała; — nakoniec kiedy i on i żagle zniknęli — ledwe na poły żywą słudzy z brzegu wzięli«. — Tak samo przy opisie burzy na morzu, możnaby myśleć o dwóch wzorach Owidyuszowskich, Met. XI, 480 nn. (Ceyks miotany burzą) i Tristia I 2 (Owidyusz zaskoczony burzą). Takie wiersze jak: »Świata nie znać, wiatry się sobie sprzeciwiają, — usiłuje Zachodny przeciwko Wschodnemu, — usiłuje Południ przeciw Północnemu«, odpowiadają Trist. I 2, 25 nn.: ...fremunt immani murmure venti... nam modo purpureo vires capit Eurus ab ortu, | nunc Zephyrus sero vespere missus adest, | nunc sicca gelidus Boreas bacchatur ab arcto, | nunc Notus adversa proelia fronte gerat. Ale znowu rozstępywanie się fal, mieszanie się piasku z wodą, napór wody na boczne ławy opisane są raczej według Met. XI 499 nn. Gdy Tęczyński, popadłszy w niewolę duńską, oczekuje wśród ciężkiej choroby — śmierci; gdy zwraca się z myślą do matki, która już przygotowuje dla syna i synowej piękne szaty, i do królewnej, »na której ślicznych ręku byłby Bogu wzięty«; gdy narzeka, że musi »w nieznajomym kraju umrzeć od żałości«, to zachowuje się tak, jak Tibullus, zdjęty chorobą na Korcyrze (El. I 3): »Me tenet ignotis aegrum Phaeacia terris: | abstineas avidas, Mors precor atra manus! | ...Non hic mihi mater... Delia non usquam«. Tęczyński skonał »jako więc kwiat lęże, — którego przy uwróci ostry pług dosięże«. Porównanie to wzięte z Katulla (C. 11 fin.), który mówi, że jego miłość do Lesbii upadła »velut prati | ultimi flos, praetereunte postquam | tactus aratro est«. »Jego śmierci północne boginie płakały, — płakały ciemne lasy i wyniosłe skały«, jak u Wergiliusza (Ecl. 5, 20): exstinctum Nymphae crudeli funere Daphnim | flebant; jak u Ps. Moschosa (Epit. Bion) Biona miały opłakiwać νάπαι... καὶ ἄλσεα.

To opłakiwanie zmarłej osoby przez całą przyrodę jest głównym motywem Kochanowskiego Epitaphium Doralices, łacińskiej parafrazy Pseudo-Moschosowego Epitaphium Bionis. Zamiast umieszczać obok siebie oryginał grecki i parafrazę łacińską, zwrócimy uwagę tylko na odstępstwa Kochanowskiego od Pseudo-Moschosa: Zamiast Biona mają lasy, źródła i rzeki opłakiwać — Doralicę. Δώριον ὕδωρ zamienia się na zwykłe fontes, róże i anemony ustępują miejsca liliom, a te mają więdnąć, skoro: puellarum interiit flos: po grecku: καλὸς τέθνακε μελικτάς. Następującą inwokacyę grecką: ἄρχετε Σικελικαὶ τοῦ πένθεος, ἄρχετε Μοῦσαι Kochanowski na razie pominął, a wezwanie słowików, aby doniosły Aretuzie, że umarł Bion, a z nim

i pieśń i śpiew dorycki, zastąpił wezwaniem Nimf sarmackich, by rozdarły szaty, obcięły włosy i płakały, bo zginął ich kwiat, rozkosz północnej półkuli, a z nim wdzięki, żarty, dźwięk strun i Muza słowiańska. Dopiero powtórzoną apostrofę ἄρχετε Σικελικαὶ i t. d. oddaje Kochanowski przez: »Dicite Pegasides, funestum dicite carmen« i odtąd ją stale w miejscu greckiego refrenu powtarza: Wzmiankę o łabędziach strymońskich (w. 14) zastępuje wzmianką Wisły, nad której brzegiem zwykła się była Doralida bawić z Nimfami; z dalszej strofy (20 n.), opowiadającej o tem, że pasterz nie śpiewa już przy stadzie, lecz u Plutona zawodzi pieśń zapomnienia, Kochanowski rozsnuwa obraz o Doralidzie, która obmywszy w stygijskiej rzece spalone włosy, zbiera w ciemnych dolinach Disa niewdzięczne różdżki i gorzkie piołuny.

Ze strofy (26 nn.) o bożkach, opłakujących śmierć Biona, została u Kochanowskiego tylko wzmianka o Echo, poprzedzona treścią strofy (37 nn.) o ptakach, z której Kochanowski rozprowadził szczegół o Filomeli i Itysie, by w dalszym ciągu osobno mówić o łabędziach, świerszczach i wszelkich ptakach, które powinny płakać, skoro zamilkły śpiewne usta, ciekące słodkim miodem. Ostatni szczegół powtórzony jest za greckim w. 35. Strofa o osieroconej piszczałce (51 nn.) znowu pominięta, treść strofy o Galatei (58 nn.) umieszczona we wzmiance o Najadach i Napejach, wzmianka o Erotach i Kiprydzie (67 n) zastąpiona obrazem z Owidyuszowej elegii na śmierć Tibulla (Am. 3, 9, 7 nn.): Ecce puer Veneris fert eversamque faretram | et fractos arcus et sine luce facem... nec minus est confusa Venus. Kochanowski pisze: Flevit et ipsa Venus, flevit cum matre Cupido, | exstinxitque facem pharetramque abiecit et arcum.

Ps. Moschos opowiada w dalszym ciągu (71—104) o żalu rzeki Meles za Homerem i Bionem, tudzież o żalu miast rodzinnych za rozmaitymi poetami Kochanowski zastępuje te wywody historyczno literackie ustępem, wzorowanym na Owidyuszowej elegii na śmierć — papużki (Am. II 6, 23 nn.). Owidyusz pisze: Spokojna papużka umarła, a kawki żyją wśród kłótni; nie żyje ptaszek, który się żywił orzechami, makiem i wodą, a żyje żarłoczny iastrząb, żyje kania i wrona, żyje kawka: optima prima fere manibus rapiuntur avaris, implentur numeris deteriora suis. Kochanowski zaczyna od tej ogólnej sentencyi: Quo fato fit, ut pulcherrima et optima quaeque | ante diem pereant, cum deterioribus aetas | contingat longa atque annis attrita senectus? | Doralice prima decessit rapta iuventa, | Doralice

forma praestans donisque Dionaeis: Skrzydlate rywalki papużki zastąpił płaskonosą Filidą z obrzydliwie wydętą wargą. Ta żyje i poluje na niemiłe miłostki młodzieży. Ale i tak Doralika nawet po śmierci ma więcej wdzięku (veneris), niż Filida za życia. Ten motyw pośmiertnej piękności Doraliki rozprowadza poeta w następnej strofie: Jaka ona piękna nawet po śmierci! Sądziłbyś, że tylko zabawą znużona, spoczynkowi słodkiemu się oddaje, tak na jej martwych ustach kwitnie wiosenna róża. To też rówieśniczki budzą ją i wzywają do tanów i śpiewów. Napróżno! Doralika zamknęła powieki do wiecznego snu, głosu już nie słyszy, o pląsy nie dba. Ta myśl o śnie, z którego się nikt nie przebudzi, daje poecie assumpt do inwektywy na okrutnego Plutona: Żniwiarz ścina tylko dojrzałe kłosy, ogrodnik zrywa tylko dojrzałe owoce i grona: Pluto porywa chłopców i dziewczęta w kwiecie wieku, choć i tak życie ludzkie jest krótkie, a śmierci nikt nie uniknie.

Wreszcie zbliża się Kochanowski znowu do Pseudo-Moschosa. U tego czytamy (w. 106 nn.): αἴ, αἴ, ταὶ μαλάχαι μὲν ἔπὰν κατὰ κᾶπον ὄλωνται, | ἦ τὰ χλωρὰ σέλινα, τόθ' εὐθαλὲς οὔλον ἄνηθον, | ὕστερον αὖ ζώοντι καὶ εἰς ἔτος ἄλλο φύοντι. | ἄμμες δ', οἱ μεγάλοι καὶ καρτεροὶ ἦ σοφοὶ ἄνδρες, | ὁππότε πρᾶτα θάνωμες, ἀνάκοοι ἐν χθονὶ κοίλᾳ | εὕδομες εὐ μάλα μακρὸν ἀτέρμονα νήγρετον ὕπνον. Kochanowski parafrazuje: Vile apium, viles malvae iuncique palustres | cum defecerunt, venientem rursus in annum | e terra erumpunt rursusque illaesa virescunt: | nos, praestans natura, quibus genus ab Iove summo, | cum simul in nigram Ditis concessimus aulam, | aethereas nunquam posthac revocamur ad auras. Pisząc te wiersze, miał poeta niewątpliwie w pamięci i Horacego (carm. IV 7, 13 nn.) wiersze o odnawiających się porach roku: W przeciwieństwie do wiecznie odradzającej się natury: nos ubi decidimus, | quo pius Aeneas, quo Tullus dives et Ancus | pulvis et umbra sumus. Chrześcijańska wiara w nieśmiertelność nie pozwoliła mu jednak zgodzić się na takie znicestwienie człowieka przez śmierć: więc napisał tylko, że z poza grobu nikt nie wraca na ten świat. Ale co tam porabia za grobem, przemilczał.

Ogólny los ludzki uzmysławia poeta na przykładzie Doraliki i każe jej samej przed śmiercią przemawiać w tym sensie, że mimo młodości bez niechęci opuszcza świat i żal jej tylko matki, która po stracie córki gotowa także umrzeć, choć jej to jeszcze nie przeznaczone. Prosi więc matki, by się oszczędzała: Atque utinam tibi

det, quae nobis abstulit annos | Parca, tuaque simul nostraque aetate senescas. Tak samo Kornelia (u Prop. IV 11, 95 n.) życzyła pozostałym dzieciom: Quod mihi detractum est, vestros accedat ad annos! | prole mea Paulum sic iuvet esse senem. Pożegnawszy matkę, zwraca się Doralice do jakiegoś mężczyzny: Aviprate, vale et tu | et nostri memorem conserva in pectore curam; | qui si nunc adsis — sed ego dis supplico surdis. Niewątpliwie umierająca chciała powiedzieć: Gdybyś ty był tu teraz obecny — możeby jeszcze życie moje się przedłużyło. Ale ciebie niema, więc umieram.

W epilogu zwraca się poeta do owego Awiprata, w którym uczeni widzą przyjaciela poety z lat padewskich, Stanisława Fogelwedera, późniejszego kanonika krakowskiego i sekretarza królewskiego. Według słów Doraliki i dopełnienia poety nie wie on jeszcze o śmierci Doraliki, która o nim nie zapomniała nawet przy śmierci; błąka się gdzieś spokojny po świecie, ale gdy go dojdzie wieść o nieszczęściu, będzie płakał i obwiniał bogów, napróżno. Nie zdoła zmiękczyć Plutona i wyrwać swej Doraliki z pośród bladych cieni, choćby nawet za życia poszedł do przepaścistego Orku i ponętniej od trackiego Orfeusza lutnię nastroił. — W takiem zakończeniu wrócił Kochanowski znowu do Pseudo-Moschosa, który (w. 121 nn.) chciałby jak Orfeus zstąpić za życia do Tartaru i próbować pieśnią zmiękczyć Korę, a może wzruszona wypuści Biona, jak niegdyś Eurydykę, z podziemia.

Postać Doraliki tak tonie w konwencyonalnych jękach Pseudo-Moschosa, że nawet te rysy, którebyśmy chcieli uważać za indywidualne, są bardzo wątpliwe. To pewne, że to jakaś Polka, skoro ją mają opłakiwać Nimfy sarmackie, jako swój kwiat i rozkosz półkuli północnej i skoro za życia miała zwyczaj spacerować nad brzegiem Wisły. Ale czy naprawdę z nią zamarła słowiańska Muza? czy była poetką? Rówieśniczki wzywają ją tylko do tańca i śpiewu, a ona sama nie żegna się z lirą i pieśnią, nic nie wspomina o służbie u Muz. Więc tylko tyle można z Epitafu wnosić, że w czasie nieobecności Fogelwedera w kraju umarła jakaś droga mu dziewczyna (niekoniecznie narzeczona), zostawiając przy życiu matkę. Kochanowski donosi mu o tem nieszczęściu w elegii, przerobionej z Epitaphios Bionos Pseudo-Moschosa. Ponieważ Doralice umiera w kraju, a Kochanowski jest świadkiem tego, musiał to pisać po własnym powrocie do ojczyzny w r. 1557, ale przed powrotem Fogelwedera. W żadnym razie ten czysto »literacki« utwór nie pochodzi dopiero

z r. 1579 i nie ma nic wspólnego z uczczeniem pamięci najukochańszej córki poety, Urszulki [1]).

Przygotowani poznaniem sposobu pracy poety, widniejącym z trzech utworów trenodycznych, jak elegia na śmierć hetmana Tarnowskiego, Pamiątka Jana Tęczyńskiego i Epitaphium Doralices, przystępujemy do perły tego gatunku poetycznego, do Trenów na śmierć Urszulki. Przy ich analizie musimy, w myśl dotychczasowych wywodów, stłumić w sobie wszelkie nowoczesne, obowiązujące od romantyzmu uprzedzenia co do twórczości, płynącej z potrzeby uwolnienia się od rozpierających serce uczuć i przepełniających głowę myśli, i stanąć na stanowisku poetyki renesansowej, owej poetyki, o której sam Kochanowski pisał do Fogelwedera (list z 26 go paźdz. 1571) z okazyi przekładania Psałterza Dawidowego: »...miewam pisząc czasem wizye: Ukazują mi się dwie boginie. Jedna jest *Necessitas*, | *clavos trabales et cuneos manu* | *gestans aëna* (Hor. C. I 35, 17 nn.), a druga Poetica, *nescio quid blandum spirans*; kiedy mię obstąpią, nie wiem, co z niemi czynić«. Przy Trenach nie miała nic do mówienia owa Konieczność trzymania się oryginału łacińskiego Psalmów; za to Poetyka renesansowa, Poetyka, przypominająca ciągle wzory i przepisy starożytne, była główną jego przewodniczką po pustkowiu, spowodowanem śmiercią ukochanej córeczki.

Biorąc Treny jako całość, złożoną z dziewiętnastu utworów, które ze względu na treść i ton możemy nazwać — elegiami, musimy stwierdzić, że takiego c y k l u elegii żałobnych na śmierć jednej osoby starożytność nie zna [2]). Elegicy Augustowscy mają tylko cykle elegii miłosnych o Cyntyi (Propercyusz), Delii (Tibullus), Korynnie (Owidyusz). Kochanowski pisał za młodu elegie miłosne o Lidyi na wzór Propercyuszowskiego cyklu o Cyntyi, opiewał potem Pasifilę (t. j. Dorotę Podlodowską) na modłę Tibulla. Ale w epicediach poprzestawał dotąd na jednolitych poematach większych lub epigramach, n. p. Fraszki I: Epitaphium Kosowi; O tymże; Epit. Krzysztofowi Sien.;

---

[1]) Jak pisze A. K u l i c z k o w s k i, Zarys dziejów lit. pols.[4] 1891, str. 79.

[2]) Nie znalazłem też takiego c y k l u u humanistów, jakkolwiek epicedia należą do najpowszedniejszych poezyi okolicznościowych. Oczywiście poszczególne ich utwory wykazują nie jedno podobieństwo z Trenami, ale to trzeba kłaść na karb wspólnych wzorów rzymskich. Kochanowski, jak poeci rzymscy, szukał w tem chluby, że p i e r w s z y w p r o w a d z a ł p e w n e g a t u n k i k l a s y c z n e d o l i t e r a t u r y p o l s k i e j i że sięgał do źródeł, a nie czerpał z drugiej ręki, jak późniejsi poeci polscy.

Epit. Wojciechowi Kryskiemu; Drugie temuż; Epit. Jędrzejowi Zelisławskiemu; Na sokalskie mogiły; Epit. dziecięciu; Epit. Wysockiemu; Fraszki II: Epit. Sobiechowi; Epit. Safonie; Nagrobek Chmielowskiemu; Epit. Jędrzejowi Bzickiemu; Tegoż małżonce; Epit. Timady; Nagrobek Trzebuchowskiemu; Temuż; Nagr. Adrianowi doktorowi; Nagr. mężowi od żony; Nagr. Annie; Nagr. Stan. Zaklice; Dorocie żenie jego; Fraszki III: Epit. Eraz. Kroczewskiemu kuchm.; Nagrobek St. Strusowi; Nagr. kotowi; Epit. Jostowi Glacowi; Nagr. Rozynie; Nagr. Piotrowi; Epit. Grzeg. Podlodowskiemu; Nagr. Zofii Bonarównie; Drugi tejże; Nagr. Hannie Spiuk. od męża; Nagrobek koniowi; Nagr. Gąsce; Temuż; Nagr. dwiema braciej; Nagr. Stan. Grzepskiemu... Do tego rodzaju epigramów nagrobkowych należy też czterowiersz, dodany do Trenów na Urszulkę p. t.: Epitaphium Hannie Kochanowskiej. Gdyby Kochanowski i po śmierci Urszulki chciał był poprzestać na epigramie, wystarczyłoby mu było zachowane wśród Fraszek Epitaph. dziecięciu: »Ojcze! nademną płakać nie potrzeba, — moja niewinność wzniosła mię nieba! — Bodaj tak wiele tobie poczyniła, — ile mnie sroga śmierć lat ukrzywdziła«. Dopiero w tym wypadku postanowił poeta zmarłej przedwcześnie córeczce poświęcić cały cykl elegii, jak je niegdyś poświęcał Lidyi i Pasifili.

Rozkład treści w tym cyklu jest następujący: Tren 1 i 2 wyrażają zamiar i konieczność opłakiwania zmarłej; 3, 4 i 5 obracają się koło myśli, że umarła przedwcześnie; 6, 7 i 8 zaznaczają, co po niej zostało: wspomnienie piosenek, ubranka i pustka; 9, 10, 11 stwierdzają, że filozofia zawiodła, pociechę przynieśćby mogło tylko zjawienie się zmarłej; 13 wielkość straty, 14 zamiar pójścia po zmarła do podziemia; 15, 16, 17 i 18; to próby pocieszenia się poezyą, filozofią i religią; 19 prawdziwa pociecha. Gdyby nie Tren 14, pozostałe możnaby odnieść do klasycznego schematu epicediów: Najwyraźniej skrystalizowała się według jego osi pociecha (15—19) i pochwała zmarłej (12 i 13). Partya, poprzedzająca tę pochwałę (9—11), to uprzedzenie treści T. 16 i 19 tudzież przygotowanie zarzutów, których zbicie przyniesie T. 19; 6, 7 i 8 to przygrywka do pochwały, a 3—5 rozważania, obowiązujące przy przedwcześnie zmarłych.

Zdawałoby się, że Kochanowski pominął ważne punkty topiki starożytnej, opis pogrzebu i przyjęcia zmarłej w zaświaty: Faktycznie jednak koniec Trenu 7 opisujący, jak matka dała zmarłej lichą tkaneczkę, a ojciec bryłeczkę ziemi i jak w jednej skrzynce zamknęli

posag i córkę, to zastępstwo opisu pogrzebu, uzupełnionego na końcu Trenu 13 wzmianką o nagrobku; a cały Tren 10, to wymienienie rozmaitych możliwości o życiu pozagrobowem i o przyjęciu zmarłej w zaświatach. Topika więc epicediów starożytnych jest w Trenach dość wiernie zachowana. Jeśli zważymy, że treść jednego Trenu zahacza często o następny, a dalej, że jeden tren, jak widać z przytoczonego rozkładu treści, zawiera po dwa różne argumenty, musimy uznać, że ta sama treść zmieściłaby się w ramach jednego długiego epicedium w rodzaju Consolatio ad Liviam lub Epicedyów Stacyusza. Mimo to zbyt przedwczesne byłoby przypuszczenie, że Kochanowski, jak potem Klonowicz w Żalach nagrobnych na jego śmierć, rozbił treść jednego dłuższego epicedium na cykl drobnych elegii. Zobaczymy bowiem, że raczej miał przed oczyma cały szereg wzorów, należących do tego gatunku, i z nich wybierał to, co mu się wydawało odpowiednie do celów artystycznych. Nim to wykażemy przy analizie poszczególnych Trenów w porządku cyklu, wysuwamy na czoło **Tren 11**, jako ten, którego treść: rozpacz i zwątpienie, stanowi oś całego cyklu: Do tego zmierza cała boleść poprzednia, od tego rozpoczyna się przełom, szukanie pociechy i ostateczne ukojenie. Ze względu na to psychologiczne znaczenie 11 Trenu uważano go za najbardziej osobisty wyraz przeżyć poety. Czy tak jest rzeczywiście, przekonamy się po porównaniu go z wzorami łacińskimi.

Owidyusz, opłakując zmarłego przedwcześnie Tibulla (Am. III 9), przypomina, że poeci uchodzą za przedmiot specyalnej pieczy bogów (divum cura), za piastunów pierwiastka boskiego (numen). Tymczasem bezwzględna śmierć bezcześci wszelką świętość i na wszystkiem kładzie swą czarną rękę. Orfeuszowi ani Linusowi nie pomogło to, że ojcem ich był sam Apollo; Homera nie wyratowały od śmierci jego pieśni... »To też gdy złe losy porywają dobrych — przebaczcie temu wyznaniu — czuję podnietę, by sądzić, że bogów niema«: Cum rapiunt mala fata bonos — ignoscite fasso! — sollicitor nullos esse putare deos. | Vive pius: moriere; pius cole sacra: colentem | mors gravis a templis in cava busta trahet; | carminibus confide bonis: iacet ecce Tibullus... Ten sam motyw rozprowadza Owidyusz w elegii na śmierć papużki (Am II 6): Nie pomogła jej wierność, piękność, układny głos. Gorsze ptaki długo żyją, bo tylko to, co najlepsze, porywają chciwe Many; to, co gorsze, dochodzi do pełnej liczby lat: Tersytes widział pogrzeb Protesilausa, a Hektor stał się popiołem, gdy jego bracia zostawali przy życiu. Ten sam τόπος wkłada autor

Consol. ad Liviam (130 nn.) w usta rozpaczającej matki: »Iam dubito, magnos an rear esse deos. | Num quid ego admisi? quae non ego numina cultu, | quos ego non potui demeruisse deos? | Hic pietatis homos?...« — Kochanowski, jak widzieliśmy, w Epitaphium Doralices naśladował przytoczone miejsce Owidyuszowej elegii na śmierć papużki; przy Trenie 11 miał przed oczyma raczej elegię na śmierć Tibulla: »Kogo kiedy pobożność jego ratowała? | Kogo dobroć przypadku złego uchowała?« odpowiada: »Vive pius: moriere; pius cole sacra: colentem | mors gravis a templis in cava busta trahet«. Bluźnierstwo Owidyusza: cum rapiunt mala fata bonos... sollicitor nullos esse putare deos odbiło się na wierszach: »Nieznajomy wróg jakiś miesza ludzkie rzeczy, | nie mając ani dobrych, ani złych na pieczy«. Postawić przed nimi trzeba zamilczaną przesłankę: Niema bogów, niema opatrzności jest tylko jakaś ślepa moc, o której czytamy u Lukrecyusza (V 1233): »usque adeo res humanas vis abdita quaedam | obterit«: Kochanowski to przetłumaczył: »nieznajomy wróg jakiś miesza ludzkie rzeczy«, świadom dobrze, że to zdanie pochodzi z Lukrecyuszowego wywodu o — nieistnieniu bogów i o pochodzeniu bogobojności z bojaźni przed burzą i nawałnością. Ale jakkolwiek swe zwątpienie sformułował w zdaniu Lukrecyusza, to nie można twierdzić, jakoby Tren 11 był wyrazem chwilowego zabłąkania się jego myśli na bezdroża ateizmu. Widzieliśmy bowiem, że owo zwątpienie jest stałą oklepanką epicediów i do Trenu dostało się z Owidyusza, którego bluźnierstwo (niemasz bogów) zastąpił Kochanowski zdaniem Lukrecyusza (jest tylko jakaś ciemna siła).

Gdy to pisał, sąd jego o tego rodzaju bluźnierstwach był już gotowy. Pamiętał bowiem, co sam niedawno śpiewał za Psalmistą (ps. 14 = 53): »Głupi mówi w sercu swojem: | niemasz Boga, przecz się boim? | W tymże cnota zgasła błędzie, | a nierządu pełno wszędzie«. Zaprzeczenie cnoty zillustrował słowami Brutusa, które ten Platonik (Plut. Brut. 2), głoszący całe życie potęgę cnoty, miał wypowiedzieć po klęsce pod Filippi tuż przed rzuceniem się na samobójczy miecz; według Plutarcha (Brut. c. 52) Brutus bynajmniej nie zwątpił w cnotę, przeciwnie powiedział, że uważa się za szczęśliwszego od zwycięzców, i to nie tylko wczoraj i przedwczoraj, ale także dziś, bo pozostawia sławę cnoty, której zwycięzcy nie mogą zniszczyć ani orężem, ani pieniędzmi. — Kto tak mówi, ten nie sądzi, że cnota to fraszka. — Ale tenże Brutus dodaje: »Zawsze będzie się wierzyć, że sprawiedliwi mężowie zostali zgubieni przez niespra-

wiedliwych, szlachetni przez przewrotnych i że ci wbrew słuszności panują«. A więc w praktyce sprawiedliwość i szlachetność nie zwycięża niesprawiedliwości i przewrotności; a więc praktycznie — na nic się zda. Stąd wyprowadził Kochanowski swą konkluzyę: fraszka cnota! Formułę ukształtował według takich powiedzeń starożytnych, jak: Οὐδὲν εἰ Τύχη i t. p.; treść oparł n. p. na Cic. Tusc. V 41, 119: philosophi, quorum ea sententia est, ut virtus per se ipsa nihil valeat; omneque, quod honestum nos et laudabile esse dicimus, id illi cassum quiddam et inani vocis sono decoratum esse dicant. Zaprzeczenie istnienia bogów powtórzył poeta za Lukrecyuszem, by odrazu wypowiedzieć o tem swój sąd: Nawiązując do Trenu 9, w którym wyznał, że ze szczytów filozofii strąciło go nieszczęście między wielu, między tłum, wyraża się teraz o filozofach, że ci hardzi są między prostakami ze swojej — niewiedzy (»że nic nie umiemy«) i wspinają się do nieba, upatrując Boże tajemnice. Jest to wyraźna alluzya do Lukrecyuszowych wierszy o Epikurze (I 66), który pierwszy odważył się podnieść oczy przeciw »religii« i nie dbając na wieści o bogach, na grzmoty i gromy, posunął się myślą za płonące mury świata i stamtąd przyniósł ludziom objaśnienie tajemnic. Podobne pochwały Epikura czytał Kochanowski na początku trzeciej i szóstej księgi poematu Lukrecyusza. Owe porywy Epikura i całą jego filozofię ocenił jako — *insipientia*, jako Sokratyczną wiedzę, że się nic nie wie, boć »wzrok śmiertelnej źrenice — tępy na to«; owe odkrycia Epikura, to »sny lekkie, sny płoche«, *vana insomnia*, jak Lukrecyusz nazywał metafizyczne spekulacye o bogach. Czy poeta ma nietylko teorye materyalistyczne, ale i wszystkie inne, a więc także chrześcijańskie uważać za takie sny, »które się nam podobno nigdy nie wyjawią?« Chyba nie. Dlatego zwraca się do żałości z wyrzutem: »Żałości, co mi czynisz? owa już oboje | mam stracić: i pociechę i baczenie swoje?«

Baczenie uratowała mu religia chrześcijańska. Nad teoryami materyalistycznemi, które mu podawali zrozpaczeni autorowie epicediów, wziął górę duch psalmisty, rok przed Trenami tłumaczonego. Już Konstanty Wojciechowski[1]) zwrócił uwagę na psalmiczny nastrój i psalmiczne motywy Trenu 17. i 18. Obserwacye jego można rozszerzyć. Więc początek **Trenu 17**: »Pańska ręka

[1]) Wpływ Psałterza Dawidowego na Treny J. Koch., Eos VI 1900, str. 274—282.

mię dotknęła, | wszytkę mi radość odjęła; | ledwe w sobie czuję duszę, | i tę podobno dać muszę. — Lubo wstając gore jaśnie, | lubo padnąc słońce gaśnie, | mnie jednako serce boli, | a nigdy się nie utoli« — odpowiada n. p. trzeciej strofie psalmu 32 (31): »Dzień-li na niebie świecił, noc-li wstała, | twoja mi ciężka ręka dolegała, | gorzałem w ogniu...« (por. Job. 19, 21: manus Domini tetigit me). Trzeci wiersz pierwszej strofy (ledwe w sobie czuję duszę) przypomina wyrażenia psalmu 40 (39): »prosto i serca w sobie nie czuję«; ps. 42: »a serce troskliwe | już ledwie żywe«; ps. 88 (87): »nieszczęście duszę trapi, | troski niemasz miary, | żywot już widzi prawie swe mary«; ps. 142: »ledwie mi już ducha stanie«.

Myśl wiersza pierwszego: »Pańska ręka mię dotknęła« uzupełnia poeta przypomnieniem, że się przed Bogiem nikt nie może skryć i choć nie naraża się na niebezpieczeństwa podróży morskiej i na ciosy w bitwach, to nieszczęście ugodzi go wbrew prawdopodopieństwu. Nehring (str. 52) dopatrywał się tu podobieństwa ze słowami Antygony (Oed. Col. 1680 n.), która zapytana przez chór, czy Edyp umarł, odpowiada: »Umarł tak, jakbyś najgorącej mógł pragnąć, bo ani Ares go nie spotkał, ani morze, tylko niewidzialne przestrzenie go pochłonęły«. W rzeczywistości miał tu Kochanowski przed oczyma miejsce — Horacyusza (Carm. 2, 13, 13 nn.): »quid quisque vitet, numquam homini satis | cautum est in horas: navita Bosphorum | Poenus perhorrescit neque ultra | caeca timet aliunde fata; | miles sagittas... sed improvisa leti | vis rapuit rapietque gentis (por. Stat. Silv. II 1, 213: hos bella, hos aequora poscunt). — To ogólne zdanie egzemplifikuje poeta na sobie: Żył sobie tak skromnie, że mało kto o nim wiedział, a zazdrość i przygody nie miały mu co uszkodzić. Ale im się czuł bezpieczniejszy, tem dotkliwszy cios zadał mu Pan, »który, gdzie tknąć widzi, | a z przestrogi ludzkiej szydzi«. Wojciechowski odniósł słusznie to miejsce do psalmu 2: »Ich rozumowi śmieje się głupiemu — Bóg z wysokości, który wszystko widzi, | śmieje się sprawom, z ich próżnego szydzi — starania, które czynią przeciw Jemu. — Ale poruszy potem gniewu swego...«

W drugiej części trenu (od w. 25) narzeka poeta na bezsilność rozumu wobec nieszczęścia: W zwykłych warunkach umiał ten rozum mówić o przygodzie, oczywiście jako o czems, co dla mędrca jest rzeczą obojętną; dziś, gdy go chce uwolnić od ciężkiej troski, nie zdoła zrównoważyć i uspokoić żałości. Więc poeta za próżne

mówienie uważa (stoickie) wywody, że szkoda nie jest szkodą, że nieszczęście jest czemś, co mędrca nie wzrusza. Człowieka, któryby się w nieszczęściu śmiał, uważałby za szalonego. Rozumie on twierdzenie, że płacz jest objawem umysłu niefilozoficznego, lekkiego; ale to nietylko nie hamuje jego płaczu, lecz go nawet powiększa, bo rana duszy sama łzy wyciska, a i obelga »bodzie serce«. Takie więc lekarstwo filozoficzne zbyt ciężkie dla stroskanego umysłu. Kto mu dobrze życzy, niech wynajdzie co lżejszego. Ale rozumu tego nie dostarczy, tylko chyba sam Bóg.

Stoickie wywody o przygodach jako ἀδιάφορα zbyt są znane, aby je trzeba było odnosić do pewnego źródła. Wystarczy przypomnieć Cic. Tusc. ks. II—IV lub Horacego Serm. II 7, 83 nn.: sapiens, qui sibi imperiosus, | quem neque pauperies neque mors neque vincula terrent... externi nequid valeat per leve morari, | in quem manca ruit semper fortuna. Wspomnienie tego miejsca Horacego było tem łatwiejsze, że pierwsza część Trenu skończyła się stwierdzeniem, że poetę, gdy się tego najmniej spodziewał, spotkało straszne nieszczęście. Ależ mędrca żadne nieszczęście spotkać nie może — odpowiadają filozofowie. Mędrzec śmiać się będzie nawet w rozpalonym do czerwoności byku Falarysa [1]). — To ja ich uznam za szaleńców — odpowiada poeta. — Czy oni także »na płacz lekkość wkładają?« [2]). Zapewne, ale Kochanowski ma może na myśli słowa Horacego, zwrócone do przyjaciela Walgiusza, rozpaczającego po śmierci ukochanego chłopca (C. 2, 9, 17): »desine mollium tandem querellarum«. A molles querellae to tyle, co querellae muliebres, narzekania niewieście, niegodne mędrca. Słyszy to poeta, ale odpowiada w duszy słowami tegoż Horacego (C. 1, 24, 1): quis desiderio sit pudor aut modus, | tam cari capitis? Po stracie tak drogiej osoby żadna boleść, żaden płacz nie może przynosić wstydu, nie może się wydawać niepomiernym. Że to była oklepanka w epicediach, widać z Consol. ad Liviam w. 7: Et quisquam leges ausit tibi dicere flendi, | et quisquam lacrimas temperet ore tuas? a przedewszystkiem ze Stacyusza, Silv. V 5, 58 nn.: quisnam autem gemitus lamentaque nostra re-

[1]) Por. Cic. Tusc. II 7, 18: Ille (sc. Epicurus) dixerit sane idem in Phalaridis tauro, quod, si esset in lectulo: ego tantam vim non tribuo sapienti contra dolorem. Sit fortis in perferendo, officio satis est; ut laetetur etiam, non postulo.

[2]) Por. Cic. Tusc. II 24. 57: quid est enim fletu mulebri viro turpius; tamże § 31.

pendis? | o nimium felix, nimium crudelis et expers | imperii, Fortuna, tui, qui dicere legem | fletibus aut fines audet censere dolendi! incitat, heu, planctus; potius fugientia ripas | flumina detineas rapidis aut ignibus obstes, | quam miseros lugere vetes, por. II 6, 1: saeve nimis, lacrimis quisquis discrimina ponis | lugendique modos!... quisnam haec in funera missos | castiget luctus? gemit inter bella peremptum | Parthus equum fidosque canes flevere Molossi, | et volucres habuere rogum cervusque Maronem. Zbolałemu trzeba się dać wypłakać, a nie odrazu pocieszać go: Cic. Tusc. IV 29, 63: vetat Chrysippus ad recentes quasi tumores animi remedium adhibere; Sen. ad Marc. IV 1: nec te ad fortiora ducam praecepta, ut inhumano ferre humana iubeam modo, ut ipso funebri die oculos matris exsiccem; ad Helv. I 2: dolori tuo dum recens saeviret sciebam occurrendum non esse, ne illum ipsa solacia irritarent et accenderent, nam in morbis quoque nihil est perniciosius quam immatura medicina; dodaj Plin. Ep. V 16, 11; VIII 5, 3.

Tren 17 zaczął poeta w nastroju psalmowym i prowadził go w tonie i formie n. p. ps. 142: »Pana wołam, Pana proszę, — ręce swe k' Niemu wynoszę, — przed Nim krzywdę swą przekładam, — Jemu żal swój opowiadam« i t. d.; skończył na polemice ze Stoikami. Ta polemika była tu tem mniej potrzebna, że przeprowadził ją już poeta w **Trenie 16**, obrawszy sobie za przeciwnika — Cycerona. Dowodził on Tusc. disp. V c. 37, że wygnanie nie jest dla mędrca żadnem nieszczęściem i powoływał się (§ 108) na zdanie Sokratesa, że jest obywatelem — świata: Totius enim mundi se incolam et civem arbitrabatur. Mimo tych wywodów, Cycero, jak widać z jego listów, zmuszony do pójścia na wygnanie, zachowywał się bardzo niefilozoficznie, narzekał, płakał... Więc Kochanowski zapytuje go z ironią: »Przecz z płaczem idziesz, Arpinie wymowny, z miłej ojczyzny? wszak nie Rzym budowny, | ale świat wszytek miastem jest mądremu | widzeniu twemu?« — Nic częstszego w etycznych pismach Cycerona, jak twierdzenie, że mędrzec unika tylko tego, co haniebne (turpe) [1]), podczas gdy wszelkie nieszczęścia i przygody uważa za rzecz co najmniej obojętną, jeśli nie radosną, jako

[1]) Por. n. p. Tusc. II 13, 30: nihil bonum, nisi quod honestum; nihil malum, nisi quod turpe... ut omnia praeterea, quae bona corporis et fortunae putantur, perexigua et minuta videantur; ne malum quidem ullum nec, si in unum locum collata omnia sint, cum turpitudinis malo comparanda.

środek doskonalenia się. Kochanowski przypomina mu więc rozpaczliwe lamenty po śmierci córki Tullioli: »Czemu tak barzo córki swej żałujesz? — wszak się ty tylko sromoty warujesz, — insze wszelakie u ciebie przygody — ledwe nie gody«. — Wreszcie konkluzyą drugiej księgi Tuskulanek jest przekonanie, że śmierć straszna jest tylko dla złych; dla dobrych jest ona czemś radosnem. Kochanowski wiedział, choćby z opowiadania Plutarcha, że Cycero nie praktykował tej wiary, gdy mu groziła śmierć z ręki siepaczów Antoniusza, obrażonego gwałtownemi filipikami. Tę sprzeczność między zasadami a postępowaniem wytknął mu więc w słowach: »Śmierć, mówisz, straszna tylko bezbożnemu. — Przeczże się tobie umrzeć cnotliwemu — nie chciało, kiedyś prze dotkliwą mowę — miał podać głowę?« Z tego konkluzya: Cycero dowiódł konieczności niedbania o przygody drugim, ale nie dowiódł tego sobie i w przygodzie dręczyło go to samo, co Kochanowskiego. Sam wydał wyrok na siebie, gdy mówił o pewnych filozofach (Tusc. II 4, 12): ut cum eorum vita mirabiliter pugnet oratio: quod quidem mihi videtur esse turpissimum.

Co tu zillustrował przykładem Cycerona, to w trzeciej, czwartej i piątej strofie Trenu 16 wyraził ogólnie: Łatwo się człowiekowi popisywać rozumem, kiedy mu się dobrze powodzi, łatwo w dostatku chwalić ubóstwo, w rozkoszy lekceważyć żałość, w zdrowiu nie dbać o śmierć. Ale kiedy na człowieka przypadnie nędza lub żal, nie tak łatwo mu je znieść w rzeczywistości, jak przedtem w teoryi; śmierć staje się straszną, gdy nam już zagraża. Do tych samych myśli, ale już zastosowanych do siebie, wraca po rozprawie z Cyceronem: Człowiek nie jest nieczułym kamieniem [1]), usposobienie jego zmienia się stosownie do doli, która go spotyka w myśl dwuwiersza z Odyssei, położonego na czele Trenów w przekładzie Cycerona, zachowanym u św. Augustyna civ. 5, 8: Tales sunt hominum mentes, quali pater ipse | Iuppiter auctiferas lustravit lumine terras. Czy mamy dlatego szczęście przeklinać, a w nieszczęściu dotykaniem swych ran pogarszać swoje strapienie? Tak bowiem rozumiem przedostatnią strofę Trenu 16, kładąc po szczęście znak zapytania. Parylak [2]) sądził,

[1]) Por. Cic. Tusc. III 6, 12: Non enim silice nati sumus; sed est natura fere in animis tenerum quiddam atque molle, quod aegritudine, quasi tempestate, quatiatur.

[2]) W objaśnieniu do Trenu 16, str. 81.

że poeta po zaznaczeniu wpływu Fortuny na nasze myśli, umilkł a po chwili mędrkując, dodał: »Przekleństwem jest szczęście, bo tylko naprożno rozpieszcza duszę tak, że człowiek w nieszczęściu nie może być panem siebie i zapytuje, czy może więcej cierpimy, odnawiając naszą boleść, mówiąc o niej, aniżeli gdybyśmy ją zamknęli w sobie?« — Taka egzegeza musi się rozbić o fakt, że Kochanowski bynajmniej nie chciał być w nieszczęściu, jak Stoicy, panem siebie; — uważał to za niemożliwe; więc nie mógł z tego powodu przeklinać szczęścia. To też Parylak przedkłada i drugie objaśnienie: »Przeklęta jest dola człowieka, bo zmienna, raz dobra, raz zła i z tego powodu cierpi człowiek nie będąc jej pewnym i myśląc o tem; czy też może więcej cierpi, gdy...« Tu znów egzegeta nie baczył na to, że wiersze Homera o wpływie doli na usposobienie ludzkie brał Kochanowski na seryo, jako uzasadnienie niestałości usposobienia ludzkiego, nie trzymającego się Cyceronowych zasad stoickiej niewzruszalności. A jeśli człowiek nie może być niewzruszalnym, to nie będzie postępował na opak ze swojem każdorazowem usposobieniem, nie będzie przeklinał szczęścia a rozkoszował się nieszczęściem. Ale tę konkluzyę wyraził poeta we formie zapytania, bo czuł, że nie doszedł jeszcze do rozwiązania problemu szczęścia i nieszczęścia. Nie pouczył go o tem ani rozum, t. j. wywody Cycerona, ani święci... Jacy święci? Parylak mówi, że modlitwa (do świętych). Ależ modlitwa zaczyna się dopiero w Trenie XVII i przynosi potem rozwiązanie wątpliwości. Zresztą trudno modlitwę poety określać rzeczownikiem: święci. Raczej więc przypomnieć sobie należy, że Kochanowski czytał dwuwiersz Homera, przynoszący mu usprawiedliwienie jego wrażliwości na dolę i niedolę, u św. Augustyna (de civ. V 8). A jeżeli stamtąd wziął ów dwuwiersz, to chyba znalazł go przy sposobności rozczytywania w dziele św. Augustyna — i to w celu znalezienia tam pociechy. Czytał tam może »de perturbationibus quae animo accidunt, quae sit Peripateticorum Stoicorumque sententia« (de civ. IX 4), dalej »quod passiones, quae Christianos animos afficiunt, non in vitium trahant, sed virtutem exerceant« (ibid. c. 5), wreszcie de morte (XIII 2—12), ale pociechy i uspokojenia nie znalazł. Czy go szukał także u św. Hieronima Epist. LX, trudno stwierdzić. Rekapitulując więc dotychczasowe wywody wyznał, że ani Cycero (rozum), ani św. Augustyn (święci) nie ukoili jego żałości. Może to sprawi dopiero czas w myśl zdania Cycerona (Tusc. III 27, 65): Ergo in potestate est abicere dolorem cum velis, tempori serviendo, por. ibid. 30, 74:

sed... cum constet aegritudinem vetustate tolli, hanc vim non esse in die positam, sed in cogitatione diuturna. Wobec tych zdań Cycerona nie potrzeba się powoływać na gnomy greckie, jak: Χρόνος πενθέων φάρμακα μοῦνος ἔχει (Philet. ap. Stob. 124, 26), lub: Πάντων ἰατρὸς τῶν ἀναγκαίων κακῶν | χρόνος ἐστίν, οὗτος καί σε νῦν ἰάσεται (Men. Meinecke IV 264).

Rozprawę z filozoficznymi argumentami o niedbaniu na przygody przeprowadził Kochanowski tak szczegółowo w tym Trenie 16, że uważamy za zupełnie naturalne przejście w Trenie 17 do innych środków pocieszenia, do modlitwy, ożywionej duchem Psalmisty. I tu jednak po strofie szóstej wzmianka o nieszczęściu, którem Bóg dotknął poetę, obudziła w nim wspomnienie, jak w przygodzie zachowuje się mędrzec, a to wspomnienie wyraziło się w dalszych sześciu strofach — zawierających tę samą treść, co omówiony Tren 16. Ta sama też w obu konkluzya: »...Rozum na żal nie pomoże«, tylko że w 16 dodatek — może pomoże Czas, a w 17: Bóg sam mocen to ratować. Choćbyśmy nawet to powtarzanie się poety w obrębie dwóch sąsiednich Trenów objaśniali tem, że w 16 szedł za wątkiem Cycerona i Homera (z św. Augustyna), w 17 za wątkiem Horacyusza, to i tak musimy mu się tem bardziej dziwić, że pewna polemika z filozofią była już przedmiotem **Trenu 9**: Mędrzec »nie wie, co boleść, frasunku nie czuje, | złym przygodom nie podległ, strachom nie hołduje«, zachowuje jednakową myśl w szczęściu i w nieszczęściu, mierzy bogactwo nie wielkością posiadłości, lecz przyrodzonemi potrzebami; w pałacu dojrzy nędznika, a w ubogiej chacie szczęśliwca... Nehring (Studya 53) przytoczył do tych zdań parallele z Seneki, Kubik (str. 31) z Cycerona [1]). Bystrzej patrzył P. Parylak [2]), który słowa: »jednaką myśl tak w szczęściu, jako i w żałobie | zawżdy niesiesz« zestawił z Hor. carm. 2, 3, 1: »aequam memento rebus in arduis | servare mentem, | non secus in bonis«. Do tegoż Horacego można odnieść wiersz o nędzniku pod złoconym dachem, jako echo carm. 2, 2, 17 o Prahatesie, siedzącym na tronie Cyrusa, którego wbrew opinii tłumu Cnota wyjmuje z liczby szczęśliwych; lub jako reminiscencyę carm. 3, 1, 17 o Dionyziosie, któ-

[1]) Por. przedewszystkiem Cic. Tusc. II 4, 11: efficit hoc philosophia; medetur animis, inanes sollicitudines detrahit, cupiditatibus liberat, pellit timores, por. tamże 5, 13: haec extrahit vitia radicitus.

[2]) W komentowanem wydaniu Trenów, Lwów, 1885, str. 60.

remu miecz wiszący nad głową odbierał sen; łagodny sen gości za to w chatach wieśniaków, a troski nie miotają tym, który pożąda tylko tyle, ile ma do syta: desiderantem, quod satis est: Stąd mądrość Kochanowskiego uboższym nie zazdrości imienia szczęśliwych, a bogactwa mierzy dosytem i przyrodzonemi potrzebami (por. Hor. sat. 1, 1, 46 nn.). Tyle się był już w Pieśniach nagłosił stoickich zasad Horacego, że teraz przytoczył je jeszcze raz jako przykład mądrości, choć wywody o prawdziwem bogactwie z przedmiotem Trenów nic wspólnego nie miały. Gdy mądrość, którąby potrafiła wykorzenić wszystkie żądze i wszystkie frasunki ludzkie, chciałby kupić za drogie pieniądze, to ma może na myśli ocenę mądrości w biblijnym Liber sapientiae 7, 8: »divitias nihil esse duxi in comparatione illius (sc. sapientiae); nec comparavi illi lapidem pretiosum: quoniam omne aurum in comparatione illius arena est exigua et tamquam lutum aestimabitur argentum in conspectu eius«. Ta mądrość »wszytki ludzkie frasunki umie wykorzenić« według sap. 12, 9: sapientia autem hos, qui se observant, a doloribus liberavit. Jeśli Kochanowski żali się: »nieszczęśliwy ja człowiek, którym lata swoje na tem strawił, żebych był ujrzał progi twoje«, to może myśli o słowach Salomona (Sap. 8, 2): hanc amavi et exquisivi a iuventute mea. Ta mądrość jest według Sap. 9, 4 sedium tuarum (sc. Dei) assistrix, stąd progi Kochanowskiego. Stamtąd został zrzucony »quia omnis, qui se exaltat, humiliabitur«.

Mimo więc wyraźnego streszczenia zdań stoickich, przytoczonych bądź to z Cycerona, bądź z Horacego, trzeba Tren 9 uważać za echo biblijnego Liber sapientiae i przypuszczać, że Kochanowski chciał w nim zaznaczyć, że najpierw szukał pociechy w Biblii, potem u św. Augustyna, a potem dopiero u Cycerona. 43 wiersz Trenu 16 (w co ani rozum, ani trafią święci) odnosiłby się w drugiej części nietylko do św. Augustyna, ale i do Salomona, jako domniemanego autora Liber sapientiae. Przyjęcie tej hipotezy objaśniłoby potrójną rozprawę z mądrością w Trenie 9, 16 i 17; bez niej nie rozumielibyśmy ani owych świętych, ani nie moglibyśmy usprawiedliwić niepotrzebnego powtarzania się poety. Bo ta okoliczność, że w Trenie 9 poeta tylko spokojnie streszcza zasady mądrości, z której szczytów strąciło go nieszczęście, a w T. 16 i 17 z nią polemizuje, nie usuwa faktu powtarzania się.

Zakończenie Trenu 17: »Bóg sam mocen to hamować« jest dobrem przygotowaniem modlitwy, wypełniającej Tren 18. Nie możemy

przy nim poprzestać z K. Wojciechowskim na stwierdzeniu pewnych reminiscencyi z Psałterza przy równoczesnem zaznaczeniu, że prototypu jego miary wierszowej (11a, 7a, 7b, 11b) brak w psalmach zupełnie, ale musimy się rozejrzeć poza Psałterzem za wzorem podobnej modlitwy, a raczej nawet rozglądać się nie potrzebujemy, bo ją znamy: »Przed oczy Twoje, Panie, winy nasze składamy — A karanie, które za nie odbieramy — przyrównywamy« [1]). Brzmią nam w uszach i dalsze rymy, czy assonancye: »Karę za grzechy dobrze czujemy, — a przecież grzeszyć poprzestać nie chcemy... Jeżeli nawrócenia łaskawie czekasz — my się nie poprawujemy; — jeżeli się sprawiedliwie mścisz — wytrwać nie możemy«; pozostają w pamięci te nierówności wierszy n. p. w ostatnim ustępie 11 + 8, 9 + 6. Ten sam tok i ton rytmiczny ma Tren 18: »My nieposłuszne, Panie, dzieci Twoje — w szczęśliwe czasy swoje — rzadko Cię wspominamy — tylko rozkoszy zwykłych używamy... Niechaj na Cię pomniemy — przynajmniej w każni, gdy w łasce nie chcemy...« Artystyczny Tren 17 można śpiewać według tej samej melodyi co rytmiczną prozę hymnu ambrozyańskiego.

Są też i podobieństwa w treści: W szczęściu ludzie nie myślą o Bogu, nie pamiętają, od kogo ono pochodzi, nie troszczą się o to, że Bóg je odbierze, kiedy nie będzie widział wdzięczności ludzkiej. Dlatego dobroczynna jest każń, by ludzi nie rozpychało powodzenie i by przynajmniej w każni pamiętali o Bogu, gdy w łasce nie chcą tego czynić... Cały hymn ambrozyański poświęcony jest tej myśli że ludzie dopiero w nieszczęściu zwracają się do Boga, wyznają mu swe grzechy, obiecują poprawę, ale kiedy gniew Boży sfolguje, zapominają o tem, czego dopiero płakali, grzeszą dalej i pobudzają znów Boga, by im nie folgował: »Wiemy, że jeżeli miłosierdzie nie odpuści — sprawiedliwość słusznie nas zagubić może...« śpiewamy pod koniec hymnu, a u Kochanowskiego czytamy: »Zgubisz nas prędko, wiekuisty Panie, — jeśli nad nami stanie — Twa ciężka Boska ręka«. »Oto nas masz korzących się Tobie, wszechmogący Boże« mówi hymn; a Kochanowski: »a pierwej świat zaginie — niż Ty wzgardzisz pokornym«; a dalej: »wielkie przed Tobą są występy moje«, co odpowiada wyznaniu: »Przed oczy Twoje, Panie, winy

[1]) Przytoczone tłumaczenie jest już zmodernizowane; ale istnieniu polskiego przekładu owego hymnu w w. XVI trudno zaprzeczyć. ‚Przed oczy Twoje, Panie', śpiewano od wieków tak, jak Supplikacye (Święty Boże).

nasze składamy« i »cięższe to jest, do czego znamy się być winnymi«.

Z przytoczonych przez K. Wojciechowskiego (str. 279 n.) miejsc psalmów (38. 130. 143) żadne nie zawiera nic ponad poczuwanie się do winy i ufności w miłosierdzie Boże. Jedynie jedenasty wiersz psalmu 41: »Użyj, Panie mój, użyj nademną litości« (powtarzający się w ps. 9 i 30) odpowiada zupełnie zakończeniu Trenu 19: »Użyj dziś, Panie, nademną litości«. Możnaby też myśleć o zależności zapewnienia: »ale od wieku Twoja lutość słynie« od ps. 103: »Pańska łaska jest wieczna i nieprzebrana«. Natomiast nie można wołania: »Ale ojcowskim nas karz obyczajem« zestawiać z odwoływaniami się do ojcowskiej litości Boga w psalmach 67 (racz nam błogosławić z ojcuwskiej litości) i 103 (jako łaskawy ojciec synów lituje...), bo w nich niema momentu odwołania się od karzącego sędziego do karcącego ojca. Motyw ten tak jest jednak częsty w rozmaitych kazaniach i rozważaniach o karach, zsyłanych z nieba na ludzi, że niema potrzeby odnoszenia go do pewnego oznaczonego źródła. Bardzo psalmicznie brzmi porównanie: »boć przed Twym gniewem stajem, — tak, jako śnieg niszczeje, — kiedy mu słońce niebieskie dogrzeje«. Jednak w ps. 22 jest mowa o topniejącym od słońca — wosku, nie śniegu: »Jako wosk płynie, kiedy słońce grzeje, — tak moje serce w tesknicy niszczeje«. Zastąpienie wosku przez śnieg wywołane zostało, jeśli nie tak bliską obserwacyą w Polsce, wspomnieniem klasycznem n. p. Consol. ad Liv. 101 n.: »liquitur (sc. Mater Drusi), ut quondam Zephyris et solibus ictae | solvuntur tenerae vere tepente nives«. Bo jak w przekładzie psalmów, tak i w tej psalmodycznej modlitwie ulegał Kochanowski czarowi owej Poetyki, która *nescio quid blandum spirabat* i wplatał w wątek Dawidowy czy Ambrozyański reminiscencye klasyczne; naodwrót nie wahał się w otoczeniu klasycznem umieszczać ech psalmów.

Widać to zaraz w **Trenie pierwszym.** Zawiera on, jak wiadomo, przedewszystkiem wzywanie do płaczu, motyw, otwierający wiele epicediów klasycznych. Pseudo-Moschosowe inwokacye gór, lasów i rzek nie wchodzą tu w rachubę. Zostaje więc Katullus (c. 3): »Lugete, o Veneres Cupidinesque, | et quantumst hominum venustiorum«; Owidyusz (Am. III 9): »flebilis indignos, Elegeia, solve capillos« i Am. II 6: »Exsequias ite, frequenter, aves! | Ite, piae volucres, et plangite pectora pinnis | et rigido teneras ungue notate genas! horrida pro maestis lanietur pluma capillis...« Późniejsze inwokacye

n. p. Stacyusza, są innego rodzaju. Nikt zresztą nigdzie nie przyzywa samych płaczów, łez, łamań rąk i t. d. Ale Katullus, witając ojczyste Sirmio (C. 29), każe się śmiać wszystkim śmiechom, które są w domu: »ridete, quidquid est domi cachinnorum«. Wyrażenie to bardzo śmiałe i tak osobliwe, że możemy z niem porównać tylko analogiczny zwrot: lugete, quidquid est domi luctuum, czyli u Kochanowskiego: »Wszytki płacze, wszytki łzy... wszytki troski na świecie, wszytki wzdychania | i żale i frasunki i rąk łamania, | wszytki a wszytki zaraz w dom się mój noście, | a mnie płakać mej wdzięcznej dziewki pomoście...« W tym związku polskie »w dom się mój noście« byłoby echem: quidquid est domi cachinnorum. Ale skąd pochodzi wzmianka o Heraklidzie i Symonidesie? Kubik (str. 31) sądzi, że Kochanowski zawdzięcza ją Ps. Plutarchowej Consolatio ad Apollonium (p. 105 A), gdzie (p. 104 F) jest także cytat z Odyssei, użyty za motto Trenów. Otóż ten cytat w przekładzie Cycerona może pochodzić, jak widzieliśmy, tylko z św. Augustyna civ. 5, 8. O Symonidesie zaś opowiada Plutarch anegdotę, skierowaną przeciw pysze króla spartańskiego, Pauzaniasza, a nie mającą nic wspólnego z lamentami i skargami. Więc chyba i tu innego trzeba szukać źródła. Jeśli Katullus wpłynął na upersonifikowanie łez i płaczów, to można do niego odnieść i łzy Symonidesa: Żaląc się bowiem na przyjaciela Kornificyusza, który go w smutku nie pocieszył, pisze Katullus (c. 36 fin.): »Paulum quid lubet allocutionis | maestius lacrimis Simonideis«. Czy Kochanowski znał zachowany u Dionyziosa z Halikarnasu (de comp. verb. 26) fragment trenu Simonidesa, w którym Danae żali się nad niebezpieczeństwami, grożącemi wyrzuconemu w skrzynce na morze synkowi, Perseuszowi, trudno orzec; to pewna, że i bez tej znajomości wiersz Katulla wystarczyłby mu był do wzmianki o Simonidesie. O płaczącym Heraklicie czytał n. p. u Iuwenalisa Sat. X, 29 nn.: »iamne igitur laudas, quod de sapientibus alter | videbat, quotiens de limine moverat unum | protuleratque pedem, flebat contrarius auctor«. Do tego miejsca zauważył starożytny scholiasta: duo sapientes philosophi, Democritus et Heraclitus erant, quorum Democritus actus hominum omnes ridebat, Heraclitus vero debat. Takich miejsc mamy bardzo wiele. Najobszerniej o tym płaczu Heraklita opowiada Lukian, vit. auct. 14: Kupiec: »A ty czemu ołaczesz, mój kochany...« Heraklit: »Sądzę bowiem, że sprawy ludzkie są godne narzekań i łez (ὀζυρά καὶ δακρυώδεα) i nic w nich niema, coby nie było znikomem. Dlatego biadam nad niemi i płaczę (οἰ-

κτείρω τε καὶ ὀδύρομαι)... nad tem płaczę, że niema nic stałego, lecz wszystko się jakoś miesza chaotycznie, i że to samo jest radość i nieradość, wiedza i niewiedza, wielkość i małość, góra i dół, wszystko krążące i zmieniające się w igraszce czasu...«

Porównawszy śmierć, która porwała Urszulkę, z Homerowym smokiem, pożerającym ptaszki, uprzedza poeta zarzut, że płacz na nic się nie zda (»Próżno płakać, podobno drudzy rzeczecie«) nowem zapytaniem: »Ale cóż na świecie nie jest próżne?« i odpowiedzią: »Wszytko próżno!« Jest to oczywiście rozpaczny okrzyk starozakonnego Ekklesiastesa (Coheleth I 2): »vanitas vanitatum et omnia vanitas«. A dalsze jego wywody (22 n.): »Quid enim proderit homini de universo labore suo et afflictione spiritus, qua sub sole cruciatus est? Cuncti dies eius doloribus et aerumnis pleni sunt, nec per noctem mente requiescit: et hoc nonne vanitas est?« — streszcza Kochanowski w zdaniu: »macamy, gdzie miękcej w rzeczy, | a ono wszędy ciśnie« i dodaje: »błąd wiek człowieczy«, powtarzając to jak już zauważył K. Wojciechowski (str. 277) za psalmem 39: »Błąd (mogę rzec sprawiedliwie), | błąd jest człowiek, a co żywie | podobne to ku marnemu | snu nocnemu, nieznacznemu... kogo prze grzech zafrasujesz, | tak go niewidocznie psujesz, | jako szatę mól tajemny: błąd jest człowiek, błąd nikczemny«. To jest ekskurs, wywołany zarzutem: »próżno płakać«. Skoro jednak poeta wezwał już do płaczu wszystkie łzy i płacze, to chyba niepotrzebnie zastanawia się jeszcze nad tem, co przynosi większą ulgę: czy w smutku jawnie się żalić, czy też gwałt zadać naturze i milczeć. Ta kwestya będzie na miejscu dopiero przy Trenie 16 i 17, gdy będzie szło o polemikę z filozofami, zabraniającymi płaczu w nieszczęściach.

W Trenie 1 poeta poczynił niejako przygotowania do poetycznego płaczu; w **Trenie drugim** zastanawia się już nad samym faktem przedwczesnej śmierci i czyni z tego powodu wyrzuty bóstwom podziemnym. Takie wiersze, jak »i skarżyć się na srogość ciężkiej Prozerpiny« i »O prawo krzywdy pełne, o znikomych cieni,| sroga, niebłagana, nieużyta ksieni« są echem częstych u poetów rzymskich narzekań na Prozerpinę: Hor. Carm. 1, 28, 20: mixta senum ac iuvenum densentur funera, nullum | saeva caput Proserpina fugit; idem ibid. 2, 13, 21: quam paene furvae regna Proserpinae... vidimus; serm. 2, 5, 110: sed me | imperiosa trahit Proserpina. Inne epitety, jak »nieubłagana, nieużyta« przeniósł Kochanowski na władczynię podziemia z — fatum, które jest *inexorabile*

(Verg. Georg. 2, 491), *crudele* (ibid. 4, 495). To fatum ma na myśli poeta, gdy woła: »O prawo, krzywdy pełne!«, jak gdyby zapytywał się z chórem Seneki w Herkulesie etajskim (1125): »quis tantum capiet nefas fati?«, lub jak gdyby z autorem Consolatio ad Liviam (51 nn.) wołał: »Nempe per hos etiam Fortunae iniuria mores | regnat... hic quoque sentitur, neu quid non improba carpat saevit et iniustum ius sibi ubique facit«. *Intustum ius* czy *Lex iniqua fati* w tem się okazała, że Urszulka, nienauczywszy się jeszcze żyć, musiała umrzeć; nienapatrzywszy się jeszcze słońcu, poszła w kraj wiecznej nocy. Lepiejby więc było, gdyby nie była wogóle oglądała świata, na którym poznała tylko rodzenie się i śmierć... Są to motywy, zastosowane do Urszulki ze sławnych lamentów Antygony, która u Sofoklesa żali się (Ant. 896), że schodzi na dół, zanim wyszedł wyznaczony jej udział w życiu (κάτειμι, πρίν μοι μοῖραν ἐξήκειν βίου); że odchodzi do przybytku zmarłych, nie zaznawszy słodyczy ślubu ni łoża ni małżeństwa ni dziatek (917 nn., por. 876, 810 nn.); że nigdy już nie będzie oglądać świętego oka słońca (878, por. 809)... Ten sam motyw spotykamy zresztą często także w poezyi nagrobkowej, n. p. Anth. Pal. VII 334: Νηλεὲς ὦ δαῖμον, τί δέ μοι καὶ φέγγος ἔδειξας | εἰς ὀλίγων ἐτέων μέτρα μινυνθάδια; | ἦ ἵνα λυπήσῃς δι' ἐμὴν βιότοιο τελευτὴν | μητέρα δειλαίην δάκρυσι καὶ στοναχαῖς... ibid. 339: Οὐδὲν ἁμαρτήσας γενόμην παρὰ τῶν με τεκόντων· | γεννηθεὶς δ' ὁ τάλας ἔρχομαι εἰς Ἀΐδην, cf. 467. 468. 483. Użycie tych motywów, jak i poprzednie wyrzekania na Persefonę i losy, świadczą, jak Kochanowski zżył się z klasycznemi pojęciami o życiu i śmierci i jak umiał lamentować niby poganin.

Takie reprodukowanie pojęć, których się nie podziela, dlatego tylko, że objawiali je w podobnych sytuacyach poeci starożytni, jest — robieniem literatury, w tym wypadku humanistycznej. Ta literacka druga część Trenu drugiego dołączona jest do nie mniej literackiej pierwszej. Tę znamionuje najlepiej refleksya, jakiej sławy przysporzą te Treny. Wprawdzie ta refleksya podana jest w formie pominięcia: »ani mi teraz łacno dowiadać się o tem, — jaka mię z płaczu mego czeka cześć na potem«, ale istnienie jej i tak dostatecznie się zaznacza. Co więcej, poeta zastanawia się nad literacką wartością pieśni dla dzieci, gdy mówi, że układania kołysanek poniechał, jako czegoś, co nie jest godne wieku dojrzałego, a przystoi jedynie dzieciom: »owom ominął jako w dordzałości dowcipu coś ranego«. Byłyby to nowe — fraszki. Ale pożyteczniej mu było zbie-

rać takie fraszki dla żywych dzieci, niż teraz płakać nad grobem zmarłej córki. Do tego teraz przywiodło go nieszczęście. Tę myśl zawartą w początkowych czternastu wierszach, powtarza jeszcze w wierszu 17: »nie chciałem żywym śpiewać, dziś umarłym muszę« i psuje ją dodatkiem: »a cudzej śmierci płacząc, sam swe kości suszę«, boć przecież nie mógł płakać śmierci własnej, a znowu śmierć córki nie była tak bardzo śmiercią cudzą. W każdym razie to litowanie się nad sobą samym, nad tym smutkiem, suszącym mu kości, wysysającym z nich szpik, w tym związku jest niemniej nie na miejscu, jak parafraza motta: »jakie szczęście ludzi naśladuje — tak w nas albo dobrą myśl albo złą sprawuje«. Ta myśl miałaby tu pełne zastosowanie tylko wtedy, gdyby poeta w szczęściu rzeczywiście był zabawiał piórko nad dziećmi — w sposób radosny, tak jak teraz w nieszczęściu musi go używać do pisania Trenów. Stosowniej wplótł tę myśl w Tren 16 w. 37 n.: »a jako się stawi — Fortuna, takich myśli nas nabawi«.

Najbardziej rażące w tym Trenie słowa: »a cudzej śmierci płacząc, sam swe kości suszę« budzą podejrzenie obcego pochodzenia. Jakoż znamy tren rzymskiego poety, który straciwszy małego wychowanka, opłakiwał go żałośniej, niż matka czy ojciec własne dziecię. Stacyuszowi (Silv. V 5, 47 n.) wyrzucali przyjaciele: »Czemu bolejesz nad cudzem nieszczęściem, zachowaj łzy na własne: ‚qui damna doles aliena, repone infelix lacrimas et tristia carmina serva'«. Pamięć o tym wierszu kazała Kochanowskiemu mówić o płaczu nad cudzą śmiercią, jak wspomnienie całego wstępu do epicedium Stacyusza mogło go pchnąć do rozważań nad literacką wartością Trenów. Stacyusz bowiem mówi (V 5, 24 nn.), że w miesiąc po śmierci ulubieńca leży jeszcze na grobie i zamienia w wiersze płacze, niezgodne tony i łkające słowa. Z trudem dotyka liry, ale nie może się zmusić do milczenia, choć nie zwykły laur zdobi mu włosy i nie wstęga opasuje czoło, lecz zeschnięte gałązki żałobne. Nie uderza w struny błyszczącym plektronem, lecz nieprzytomny szarpie niepewnie trzymaną lirę błędnymi palcami. Oczywiście taka pieśń nie jest dziełem sztuki. Ale co mu o to: »iuvat heu, iuvat inlaudabile carmen | fundere et incompte miserum laudare dolorem!« Tebaida i Achilleida będą się wstydzić swego autora, ale on nie mógł znaleść przyjemniejszych tonów. — Na tem tle rozumiemy, dlaczego Kochanowski, którego przygoda »gwałtem wbiła na to«, by płakał nad grobem dziecka, nie chciał myśleć o tem, jaka go z tego płaczu

czeka sława poetycka. Sądził, jak Stacyusz, że samo danie folgi wewnętrznej potrzebie płaczu nie należy do literatury, inter carmina laudabilia; ale też, jak Stacyusz, robił przecież z tego — literaturę.

Po literacie przychodzi w **Trenie trzecim** do głosu ojciec, który z pewnym wyrzutem zwraca się do zmarłej spadkobierczyni, jakoby ta wzgardziła jego dziedzictwem, jako za małem. Motyw to bardzo sztuczny, ale wprowadził go poeta po to, by sobie przygotować pochwałę przymiotów zmarłej, tyle zapowiadających, że wobec nich dziedzictwo ojca byłoby za skromne. Z tych przymiotów wymienia na razie wczesny rozum, słowa, zabawy i wdzięczne ukłony. Więcej stawia przed oczyma w **Trenie 6**, gdy córkę przedstawia jako przyszłą spadkobierczynię nietylko majątku, ale i lutni ojcowskiej: Że z niej miała być Safo słowieńska, wnosi ojciec z piosenek nowych, które sama sobie układała i śpiewała przez cały dzień, nie milknąc nawet w godzinie śmierci. Rozpamiętywaniu przymiotów zmarłej poświęcony jest jeszcze **Tren 8 i 12**: W ósmym widzimy dziecko, którego pełno było w całym domu, które za wszystkich mówiło, za wszystkich śpiewało, rozweselało matkę i ojca; w dwunastym czytamy całą listę jego cnót: »ochędożne, posłuszne, karne, niepieszczone, | śpiewać, mówić, rymować, jako co uczone; | każdego ukłon trafić, wyrazić postawę, | obyczaje panieńskie umieć i zabawę, | roztropne, obyczajne, ludzkie, nie rzewniwe, | dobrowolne, układne, skromne i wstydliwe«. Od tego katalogu cnót i doskonałości odbija nieco szczegółowa jego illustracya: Urszulka nie jadała śniadania przed pacierzem, nie szła spać bez pacierza, wybiegała z powitaniem nadchodzącego ojca przez wszystkie progi, uprzedzała całą służbę, gdy szło o posługę dla rodziców, o pomoc w pracy...

Uwierzytelnienie przeważnej części tych pochwał ginie przez ostatnie ich określenie: »a to tak w małym wieku sobie poczynała, że więcej nad trzydzieści miesięcy nie miała«. Dziecko półtrzeciaroczne może biegać po wszystkich kątach, dużo szczebiotać i śpiewać, biec na powitanie ojca, mówić pacierz rano i wieczór i mieć wszystkie przymioty, właściwe temu wiekowi; może się rodzicom wydawać mędrszem nad wiek, milszem od wszystkich innych dzieci, ale nie może mieć jeszcze układu i obyczajów panieńskich, a przedewszystkiem nie może sobie tworzyć nowych piosenek, jeśli nie będziemy przez nie rozumieć jakichś dziecinnych, bezsensownych waryacyi na znane z izby dziecinnej tematy, nie może przy śmierci

śpiewać matce pociechy (chyba majaczy w gorączce). A raczej wszystko to może, ale tylko w pieśni nagrobnej.

Posłuchajmy pochwał córeczki jakiegoś Oageisa, zmarłej w czwartym roku życia (Anth. lat. Riesei, Cod. Salm. 345): »Haec parvam aetatem cuncta cum laude ferebat. | Grata nimis specie, verecundo garrula vultu | naturae ingenio modicos superaverat annos. | Dulce loquebatur, quidquid praesumpserat ore, | linguaque diversum fundebat mellea murmur, | tamquam avium vernare solet per tempora cantus«. Kochanowski nie znał tego utworu kartagińskiego poety z początku VI w., Luxoriusa, którego »Epigrammaton liber« wydano z kodeksu Salmasiusa znacznie później. Przytoczyło go się tylko na przykład, że w poezyi śpiewają jak ptaszki nawet córeczki dzikich Wandalów. Dość jednak o cudownych przymiotach przedwcześnie zmarłych dzieci naczytał się u Stacyusza: Ten, pocieszając przyjaciela Mediusa Meliora po stracie ulubionego chłopca (puer delicatus) Glauciasa, nie wie, od czego zacząć jego pochwały (Silv. II 1, 36 nn.): »Stąd ciągną mię twe lata, stojące na progu życia, stąd przedwczesna rozwaga (modestia praecox), wstydliwość (pudor) i godność (probitas), dojrzalsza od delikatnego wieku... Gdzież są twe usta, wymowne pochlebnemi skargami, i całusy, woniejące kwiatami wiosennymi, i łzy, pomieszane z płaczem, i głos, pełen słodyczy miodowej...? O gdzież jest blizka nadzieja nadchodzącej młodości...? Wszystko w popiół obróciła ciężka godzina i wrogi dzień, a nam pozostało wspomnienie. *Któż teraz będzie pogodnie łagodził serce pana kochanemi rozmowami?* Kto będzie ulgę przynosił w troskach i tajemnicach umysłu...? Kto przyjdzie do łoża i szczebiotem przerwie ranny sen, kto odejście opóźniać będzie silnymi uściskami i z samych drzwi odwoływać do pocałunku? Kto poskoczy przy powrocie pana do rąk i ust i drobnemi rączkami otoczy jego ramiona?« Taka pochwała przedwcześnie zmarłego chłopca jest chyba wystarczającym wzorem dla Trenu 12 i pochwał, rozsypanych po Trenach poprzednich.

Zakończenie jej (w. 67 n.): »muta domus, fateor, desolatique penates | et situs in talamis et maesta silentia mensis«, dostarczyło motywu do Trenu 8: »Wielkieś mi uczyniła pustki w domu moim... Teraz wszytko umilkło. szczere pustki w domu, | niemasz zabawki, niemasz rozśmiać się nikomu«. Słowa »pełno nas, a jakoby nikogo nie było, | jedną maluczką duszą tak wiele ubyło« mają odpowiednik w Consolatio ad Liviam (w. 79 n.): »Multi in te (sc. Druso) amissi; nec, cui tot turba bonorum, | omnis cui virtus contigit, unus erat«.

Połączony z pochwałami zmarłej (Tren 6 koniec) motyw o Urszulce żegnającej i pocieszającej matkę spotykamy także w Trenach Stacyusza. Oto, co czytamy o Glaucyaszu (Silv. II 1, 148 nn.): »ille tamen Parcis fragiles urgentibus annos | te vultu moriente videt linguaque cadente | murmurat, in te omnes vacui iam pectoris efflat | reliquias, solum meminit solumque vocantem | exaudit tibique ora monet, tibi verba relinquit | et prohibet gemitus consolaturque dolentem«. Niejaka Priscilla (Silv. V 1, 176 nn.) ostatnim tchem tak pocieszała męża: »pars animae victura meae, cui linquere possim | o utinam, quos dura mihi rapit Atropos annos: | parce, precor, lacrymis, saevo ne concute planctu | pectora nec crucia fugientem coniugis umbram« etc. W Anth. Pal. VII 647 czytamy: Ἕστατα δὴ τάδ' ἔειπε φίλην ποτὶ μητέρα Γοργὼ | δακρυόεσσα, δέρης χερσὶν ἐφαπτομένα· | αὖθι μένοις παρὰ πατρί, τέκος δ' ἐπὶ λῴονι μοίρᾳ | ἄλλαν σῷ πολίῳ γήραϊ καδεμόνα.

Z pochwałami łączy się też u Stacyusza porównanie osoby, podpadłej przedwczesnej śmierci, z kwiatem nagle więdnącym. O Glaucyaszu pisze (Silv. II 1, 106): »ille, velut primos exspiraturus ad austros | mollibus in pratis alte flos improbus exstat, | sic tener ante diem vultu gressuque superbo | vicerat aequales multumque reliquerat annos«. O *młodo zmarłej żonie* Etruskusa *głosi* (Silv. III 3, 126 nn.): »...sed media cecidere abrupta iuventa | gaudia florentesque manu scidit Atropos annos, | qualia pallentes declinant lilia culmos | pubentesque rosae primos moriuntur ad austros, | aut ubi verna novis exspirat purpura pratis«. Pobudzona tymi obrazami fantazya Kochanowskiego szukała jednak innych assocyacyi roślinnych. Przypomniał sobie, jak to Odysseus (Od. 6, 162 nn.) porównywa Nauzikaę z młodym pędem palmy (φοίνικος νέον ἔρνος), który niegdyś podziwiał był na Delos przy ołtarzu Apollina i nie troszcząc się o to, że w Polsce oliwki nie rosną, rozprowadził w **Trenie 5** porównanie Urszulki z małą oliwką, podciętą przez sadownika przy uprzątaniu cierni i pokrzyw. W Trenie 12 Urszulka jest rośliną, która »upadła od swejże bujności, żniwa nie doczekawszy«, w Trenie 4 owocem niedojrzałym, strzęsionym przez śmierć, w Trenie 14 niedojrzałą jagodą. Tak w anonimowym epigramie (Appendix epigr. 98) zapytuje ktoś Plutona z powodu śmierci siedmioletniego chłopca: czy obrywasz niedojrzałe jagody młodości (τρυγᾷς ὄμφακας ἡλικίης).

Jeśli dziecko umrze przed rodzicami, to uchodzi to za pogwałcenie praw naturalnych. Matka, sypiąc grób synowi, zapytuje się

(Anth. Pal. VII 261): »Na co jeszcze bole ponosić? na co dzieci rodzić? Niech nie rodzi, jeśli ma patrzeć na śmierć dziecka (μὴ τέκοι εἰ μέλλει παιδὸς ὁρᾶν θάνατον). Matka usypała mogiłę synowi, a nale żało się, by syn był to uczynił matce«. Ojciec, wznosząc pomnik synowi, mowi o smutku wbrew nadziei (τὰ παρ' ἐλπίδα κήδεα κλαίων: Anth. P. VII 497). Por. Stat. Silv. V 71: sed nec modo se Natura dolenti | nec Pietas iniusta dedit, gdy ojciec umarł przed synem. Ten motyw rozprowadza Kochanowski w **Trenie 4**, gdy żali się na śmierć która zgwałciła oczy ojca, każąc mu patrzeć na umierające dziecko. Naturalniejszym tokiem on powinien był odprawić swój wiek i stawić się Persefonie.

Ale stało się, dziecko już nie wróci, nie usunie smutku ojca: »Nie lza, nie lza, jedno się za tobą gotować, | a stopeczkami twemi ciebie naśladować« (Tr. 3). Jest to wyraźna myśl o śmierci, przez którą ojciec spodziewa się znowu ujrzeć swe dziecię, jak to zresztą wypowiada zaraz: »Tam cię ujrzę, da Pan Bóg«. Tę samą chęć połączenia się jak najszybszego z ukochanym zmarłym okazują płaczkowie starożytni: Liwia (Consol. ad Liv. 161 nn.) spodziewa się spocząć w jednym grobie ze zmarłym synem i prosi Parki o przyspieszenie jej śmierci: »Hanc lucem celeri turbine Parca neat". Medius Melior (Stat. Silv. II 1, 24 n.) z trudem daje się powstrzymać od wskoczenia na płonący stos ulubieńca, tak samo jak Klaudyusz Etruskus (Silv. III 3, 178) od stosu ojca. Kochanowski, jako chrześcijanin, nie myśli o samobójstwie, ale to gotowanie się za zmarłą córką jest w swej nieokreśloności zastępstwem przytoczonego motywu starożytnego.

Przy śmierci panien przedwcześnie zmarłych wydobywają epigrammaty kontrast między oczekiwanym ślubem a niespodzianą śmiercią. W epigramie Anyte (Anth. Pal. VII 649) czytamy: »Zamiast ślubnego łoża i uroczystej pieśni ślubnej postawiła ci matka na grobie posąg...«; w epigramie Pawła Silentiariusa (Anth. Pal. VII 604): »Mary zamiast ślubnego łoża, dziewico, usłali ci rodzice smutnemi dłońmi«. Ten motyw stanowi oś **Trenu 7**: »Nie do takiej łożnice, moja dziewko droga, — miała cię mać uboga — doprowadzić; nie takąć dać obiecowała — wyprawę, jakąć dała«: Do trumny matka dała jej koszulkę i lichą sukienkę, ojciec bryłeczkę ziemi. O bryłeczkę ziemi (τὴν ὀλίγην βῶλον) prosi przechodnia zmarły w epigramie Leonidasa z Tarentu (Anth. Pal. VII 656), ale w tym wypadku Kochanowski nie użył motywu starożytnego, tylko odtworzył zwyczaje

rodzime. Starożytni bowiem rozkoszowali się malowaniem wspaniałości pogrzebowych i wyliczaniem darów, palonych na stosie ze zmarłym, por. Stat. Silv. II 1, 157 nn.; II 6, 86 nn.; III 3, 33 nn. Stacyusz opisuje szczegółowo, jakiego kroju i barwy suknie nosił za życia puer delicatus (Silv. II 1, 129 nn.), ale nie wyzyskuje tego motywu dla celów lirycznych. To też za najoryginalniejszy w Trenach Kochanowskiego motyw musimy uznać wypełniający początek Trenu 7 opis uczuć, wywołanych widokiem pozostałych po zmarłej szat i strojów, »matczynych darów płonych«. Z tym oryginalnym motywem łączy poeta, jak widzieliśmy, konwencyonalny kontrast między ślubem a pogrzebem, a w opisie zmarłej, leżącej w trumnie, daje zastępstwo obowiązującego opisu pogrzebu.

Z opisem pogrzebu łączą starożytni opis krainy zagrobowej: Wróbelek Lesbii (Cat. Carm. 3) »it per iter tenebricosum | illuc, unde negant redire quemquam«; papużka Korynny (Ovid. Am. II 6) wędruje do elizejskiego gaju, gdzie przebywają pobożne ptaki, jak łabędzie, feniks, paw, gołąbki. O Tibullu pisze tenże Owidyusz (Am. III 9): »Si tamen e nobis aliquid nisi nomen et umbra | restat, in Elysia valle Tibullus erit«. Przebywa tam w towarzystwie zmarłych poetów elegijnych. Glauciasowi (Stat. Silv. II 1, 183 nn.) ułatwi jego piękność ciężką podróż do podziemia: Cerber go oszczędzi, Charon troskliwie przeprawi, a w Elizyum przyjmie przyjaciel pana i zajmie się nim, rozweselając go jak na ziemi. Zmarły Ursus (Silv. II 6, 98 nn.) używa spokoju elizejskiego i może znalazł tam już rodziców; a może wśród przyjemnego milczenia Lety bawią się z nim podziemne Najady, a Prozerpina spogląda na niego potajemnie... Na spotkanie Pryscylli (Silv. V 1, 247 nn.) wyszle Prozerpina dawne heroidy z jasnemi pochodniami, rozprószy purpurowem światłem ponure ciemności i każe jej pod stopy rzucać elizejskie kwiaty...; podobne przyjęcie mają ojcu Stacyusza zgotować poeci (Silv. V 3, 277 nn.). Ten motyw stanowi treść **Trenu 10**, w którym poeta łączy wyobrażenia chrześcijańskie o niebie i czyścu z pogańskiemi o szczęśliwych wyspach, jeziorach podziemnych z Charonem, o źródle niepamięci. Przypuszczenie metempsychozy, przemiany w słowika jest wspomnieniem pośmiertnego wyboru nowych losów u Platona w Rzeczypospolitej X p. 620: Dusza Orfeusza wybiera życie łabędzia, dusza śpiewaka Tamyrisa życie słowika. Do Platona [1]) (Phaedrus) należy też odnieść

[1]) Por. Kubik, str. 36.

hypotezę preegzystencyi dusz: »Czyś po śmierci tam poszła, kędyś pierwej była, — niżeś się na mą ciężką żałość urodziła«. Zastrzeżenie: »gdzieśkolwiek jest, jeśliś jest«, nie jest bynajmniej wyrazem jakiejś Lukrecyuszowskiej niewiary czy wątpliwości, lecz zwykłą formułą starożytną. Mógł ją poeta zapamiętać z Owiduszowej elegii na śmierć Tibulla: Si tamen e nobis aliquid nisi nomen et umbra restat, gdzie umieszczona jest w takim samym związku; mogła mu utkwić w pamięci przy lekturze pierwszej księgi Cyceronowych Tuskulanek, gdzie (c. 41) przytoczony jest z Platonowej Apologii Sokratesa ustęp. zawierający co do śmierci taki dylemat: Śmierć albo nas pozbawia wszelkiego czucia, albo przenosi nas z ziemi do jakiegoś innego miejsca: W pierwszym wypadku jest snem, pozbawionym wszelkich wizyi; jeżeli zaś prawdą jest, co mówią, że śmierć jest wędrówką do siedziby zmarłych, to tam czeka człowieka szczęśliwszy los, niż na ziemi...

Rozpamiętywanie życia zagrobowego kończy Kochanowski prośbą, by zmarła dla pocieszenia ojca stawiła się przed nim »lubo snem lubo cieniem lub marą nikczemną«. I ta prośba jest motywem starożytnym: Epicedium Glaucyasza (Silv. II 1, 227 nn.) kończy się taką prośbą: »ades huc emissus ab atro | limine... Glaucia... tu pectora mulce, | tu prohibe manare genas noctesque beatas | dulcibus alloquiis et vivis vultibus imple...« Klaudyusz Etruskus (Silv. III 3, 204) prosi zmarłego ojca o »adfatusque pios monituraque somnia«, a Stacyusz (Silv. V 3, 288) woła do cieniów swego ojca: »inde tamen venias, melior qua porta malignum | cornea vincit ebur, somnique in imagine monstra, | quae solitus«. Ten motyw snu, przychodzącego przez bramę z kości słoniowej (według Odyssei 19, 562 nn. lub Verg. Aen. VI 893 nn.), wprowadza Kochanowski już na początku Trenu 16, gdy pyta: »Żywem, czy mię sen obłudny frasuje, — który kościanem oknem wylatuje, — a ludzkie myśli tem i owem bawi, — co błąd wyjawi?« S. Schneider (Eos X 1904, 77) słusznie zestawił tę strofę z wierszami Horacego (C. 3, 27, 38 nn.): »vigilansne ploro | turpe commissum, an vitiis carentem | ludit imago | vana, quae porta fugiens eburna | somnium ducit?...« Tu mogłaby już następować treść Trenu 19. Ale poeta wtrącił w to miejsce podwójną rozprawę z rozumem (Tr. 16 i 17) i psalm skruchy (Tr. 18), a dopiero potem wprowadził owo senne widzenie, o które prosił na końcu Trenu 10.

Motyw snu, ale innego rodzaju, wprowadza też Kochanowski w Trenie 13. Przez zbyt krótkie życie omyliła córka ojca, »jako

nocny sen znikomy, — który wielkością złota cieszy smysł łakomy, potem nagle uciecze, a temu na jawi, — z onych skarbów jeno chęć, a żądzę zostawi« [1]). Jest to wyraźna alluzya do Teokrytowej idylli 21 (Ἁλιεῖς), w której jakiś rybak opowiada towarzyszowi dziwny sen: Śniło mu się, że złowił rybę złotą i na jej widok przysiągł poniechać rybołóstwa. Towarzysz uspokaja go, że przysięga, złożona we śnie, nie ma znaczenia, jak niema owej złotej ryby. Zamiast więc myśleć o złotych snach, lepiej łowić prawdziwe ryby, by nie umrzeć z głodu. — Jak ten sen złoty, znikła Urszulka, zabierając ze sobą wszystkie pociechy ojca. Tak Antypater każe biadać matce nad grobem dwunastoletniego syna (Anth. Pal. VII 467): ὤλετο θ' ἁ ποθινὰ τέρψις σέθεν... »Wzięłaś mi, zgoła mówiąc, dusze połowicę, — ostatek przy mnie został na wieczną tęsknicę« — narzeka dalej Kochanowski, mając przed oczyma, jak to już zauważył Schneider (str. 77), Horacego Carm. 2, 17, 5: a, te meae si partem animae rapit | maturior vis, quid moror altera... nec superstes integer. Jak Owidyusz papużce (Am. II 6) i Tibullowi (Am. III 9), tak Kochanowski Urszulce każe na grobie położyć kamień z napisem, zakończonym wierszem: »Nie jać onej, ale ona mnie płakać miała«. O tem prawie rodziców umierania przed dziećmi mówiliśmy już przy Trenie 4.

Już na końcu Epitaphium Doralices wybierał się Kochanowski z płaczkiem Biona (Pseudo Moschosem) do podziemia śladami Orfeusza. Ten sam motyw wprowadza w **Trenie 14** może za przykładem wspomnianego Pseudo-Moschosa, a może też za przykładem Hor. Carm. 1, 24, 13 nn. lub Stacyusza, który zapewnia zmarłego ojca (Silv. V 3, 266 nn.), że jak niegdyś Eneasz poszedł po Anchizesa do podziemia, jak przed Orfeuszem rozwarły się bramy piekieł, tak on pójdzie po ojca: »Dlaczegóżby twoja albo i moja lira nie miała ubłagać cieniów? Niech mi wolno będzie dotknąć tylko ojcowskiego oblicza, niech mi wolno będzie uścisnąć twe ręce, a niech jakie chce prawo pójdzie za tem«. Kochanowski, przyjąwszy motyw Stacyusza, rozszerzył go reminiscencyami z Wergiliusza i Owidyusza. Jeśli

---

[1]) Kto wie, czy nie przez reminiscencyę tego trenu Słowacki zaczął swą elegię szwajcarską od słów: »Odkąd zniknęła jak sen jaki złoty, umieram z żalu, usycham z tęsknoty«. O tem, że »W Szwajcaryi« jest cyklem 21 elegii (nie strof), składających się na epicedium za zmarłą żoną, jak 19 elegii jest cyklem, z którego ogniw składa się epicedium na zmarłą córkę, pisałem w »Helleniźmie J. Słowackiego« (Rozpr. Akad. filol. t. 47, 1909, str. 91 uw. 1).

w Eneidzie (VI 298 nn.) »portitor has horrendus aquas et flumina servat... et ferruginea subvectat corpora cumba«; jeśli tamże (w. 451) pewne dusze błądzą w wielkim ciemnym lesie, to poeta polski chciałby przebyć »on bród, przez który | srogi jakiś przewodnik wozi blade cienie | i w lasy niewesołe cyprysowe żenie«. U Owidyusza (Met. X 11 nn.) Orfeusz zstępuje z swą lutnią do podziemia, staje przed Persefoną, przypomina jej miłość Disa i zaklina, by odwinęła przyspieszony los Eurydyki lub i jego tam zatrzymała. Pieśń ta wzruszyła nawet potępieńców: Nec regia coniunx | sustineat oranti, nec qui regit ima, negare... Stąd (jak to już zauważył Kubik, str. 39) i Kochanowski ufa, że surowego Plutona zmiękczy łzami i żałosną pieśnią tak, że mu jeszcze wróci córkę. Zapewnienie: »zginąć ci mu nie może, tuż się wszytkim zostać« jest echem słów Orfeusza (j. w. 32): »Omnia debemur vobis paulumque morati | serius aut citius sedem properamus ad unam. | Tendimus huc omnes, haec est domus ultima, vosque | humani generis longissima regna tenetis. | Haec quoque cum iustos matura peregerit annos, | iuris erit vestri«. Ostatnie zdanie zaznaczyło swój wpływ w tych słowach: »niech się tylko niedoszłej jagodzie da dostać«. Jeśliby Pluton nie dał się wzruszyć, to Kochanowski, jak Orfeusz (39) »już za jedną drogą« zostanie w podziemiu.

Poeta polski, który puścił się za Orfeuszem w podziemie po córkę, mógł śmiało porównywać, za przykładem starożytnych, swój żal z żalem mitycznych bohaterów i bohaterek. Tak Liwia (Consol. ad Liv. 105) opłakiwała syna, jak ptak daulijski trackiego Itysa, jak Halcyony śmierć wzajemną, jak Klymene i Heliady Faëtona. Tak Abaskantus (Stat. Silv. V 1, 33 nn.) dłużej płakał za żoną jak matka sipylejska (Niobe) za swemi dziećmi, jak Aurora za Memnonem, a Tetyda za Achillesem... Kochanowski wspomniał o losie Nioby na końcu Trenu 5: »Nie dziwuję Niobie, że na martwe ciała — swoich namilszych dziatek płacząc — skamieniała« z wyraźną pamięcią o Ovid. Met. VI 301: Orba resedit | exanimes inter natos natasque... deriguitque malis... intra quoque viscera saxum est. Szerzej rozprowadził ten motyw w **Trenie 15**, połączywszy go z innym pomysłem. Tym pomysłem jest hasło: *minuentur atrae carmine curae* (Hor. Carm. 4, 11, 35), hasło, nieraz przez poetów rzymskich głoszone, np. Ovid. Trist. 4, 10, 112: hic ego finitimis quamvis circumsonor armis, | tristia, quo possum, carmine fata levo... gratia Musa tibi: nam tu solatia praebes; | tu curae requies, tu medicina venis...; Trist. 5, 7, 67:

carminibus quaero miserarum oblivia rerum; nadto ex Ponto 1, 6, 55; 3, 9, 16; 4, 2; 45... Tą zasadą objaśnia Owidyusz, dlaczego śpiewa okuty w kajdany niewolnik przy pracy w polu lub na okręcie; dlaczego śpiewał Achilles po zabraniu mu Bryzeidy, Orfeusz po śmierci Eurydyki (Trist. 4, 1, 5 nn.); dlaczego wreszcie żalą się Prokne i Halkyone (Trist. 5, 1, 49 nn.): »At poteras, inquis, melius mala ferre silendo, | et tacitus casus dissimulare tuos. | Exigis, ut nulli gemitus tormenta sequantur, | acceptoque gravi vulnere flere vetas... Cum faceret Nioben orbam Latoïa proles, | non tamen et siccas iussit habere genas: | Est aliquid fatale malum per verba levare: | hoc querulam Procnen Halcyonenque facit...«

W myśl tych haseł Kochanowski wzywa w Trenie 15 Muzy i lutni, która daje ludziom smutnym pociechę w troskach, by na chwilę uspokoiły jego strapioną myśl, póki jak Niobe nie skamienieje i przez żywy marmur nie będzie lał krwawych łez. Ale cóż ma być przedmiotem jego pieśni? Rozpamiętywanie cudzych przygód, bo na nie patrząc »skromniej człowiek uważa i swe własne szkody« [1]); rozpamiętywanie nieszczęścia Nioby, która nie jedno straciła dziecko, jak on, lecz czternaścioro. Tylko ten ogrom nieszczęścia wchodzi w porównanie, boć chyba poeta nie uważał śmierci Urszulki za karę na jakąś pychę ojca. Nieszczęście Nioby sam osądził, mówiąc, że była nieszczęsną matką »jeśli przyczytać możemy nieszczęściu, co prze głupi rozum swój cierpiemy«. Na pozór wersya mitu Kochanowskiego różni się zasadniczo od najpopularniejszej wersyi Owidyusza (Met. VI 146 nn.): Poeta polski widzi czternaście mogił, a matka »tak długo nad wolą swą żywa« obejmuje zimne groby, w które złożyła dziatki. Takiego obrazu nie ma żaden z epigrammatyków (Anth. Planud. IV 130—134). Ale Owidyusz pisze: Corporibus gelidis incumbit, co odpowiada słowom »obłapiasz zimne groby«. Zapytanie: »Gdzie teraz twych siedm synów i dziewek tak wiele?| gdzie pociecha, gdzie radość i twoje wesele?« uwzględnia obraz szczęścia u Owidyusza: Sum felix: quis enim neget hoc? felixque manebo; hoc quoque quis dubitet? Tutam me copia fecit i jego kontrast: Heu, quantum haec Niobe Niobe distabat ab illa... Odbiegając od

---

[1]) Por. Cic. Tusc. III 24, 58: Similiter commemorandis exemplis orbitates quoque liberorum praedicantur eorumque, qui gravius ferunt, luctus aliorum exemplis leniuntur; sic perpessio ceterorum facit, ut ea, quae acciderint, multo minora, quam quanta sint existimata, videantur.

Owidyusza (i innych autorów starożytnych) zapytuje się poeta Nioby, na jakie nieszczęście jeszcze czeka i czemu śmiercią nie zbywa co prędzej żałości, a potem wzywa Febusa i Dianę, by dokonali jej biednego żywota albo z gniewu, albo z litości. I co Owidyusz (ex Ponto 2, 31) uważa za szczęście Nioby, że skamieniawszy, straciła poczucie swego nieszczęścia, Kochanowski mieni nową pomstą, nową kaźnią za hardość.

Opis tego skamienienia odnosi się od Mazanowskiego do chóru Sofoklesowej Antygony (823 nn.) może dlatego, że tam wymieniony jest teren jej kaźni Σιπύλῳ πρὸς ἄκρῳ. Ale Sofokles wymienia i bluszcze oplatające skałę i deszcze i śniegi tam padające i kończy: zwilża z pod zapłakanych powiek policzki. Zupełnie inaczej Kochanowski: »i stoi na Sypilu marmor nieprzetrwany, | jednak i pod kamieniem żywią skryte rany, | jej bowiem łzy serdeczne skałę przenikają, | i przeźroczystym z góry strumieniem spływają, | skąd zwierz i ptastwo pije, a ta w wiecznem pęcie, | tkwi w rogu skały, wiatrom szalonym na wstręcie«. To »tkwi w rogu skały« to Owidyuszowe »fixa cacumine montis«; ten marmur nieprzetrwany i te łzy przenikające skałę, to odpowiednik »etiam nunc marmora manant«, te szalone wiatry, to wspomnienie: »validi circumdata turbine venti«. »Pod kamieniem żywią skryte rany«, to reminiscencya z Eneidy 4, 2: at regina gravi iam dudum saucia cura | vulnus alit venis. Komu nie wystarcza Owidyusz, może uwzględnić i Kallimacha hymn. in Apoll. 22 nn.: καὶ μὲν ὁ δακρυόεις ἀναβάλλεται ἄλγεα πέτρος, | ὅστις ἐνὶ Φρυγίῃ διερὸς λίθος ἐστήρικται, | μάρμαρον ἀντὶ γυναικὸς ὀιζυρόν τι χανούσης... Na pewno, jak to zauważył Przyborowski, koniec Trenu: »Ten grób nie jest na martwym, ten martwy nie w grobie, | ale samże jest martwym, samże grobem sobie« jest dość wiernym przekładem epigramu greckiego, Anth. Pal. VII 311: Ὁ τύμβος οὗτος ἔνδον οὐκ ἔχει νεκρόν, | ὁ νεκρὸς οὗτος ἐκτὸς οὐκ ἔχει τάφον· | ἀλλ' αὐτὸς αὐτοῦ νεκρός ἐστι καὶ τάφος.

Kto puszczał się na takie epigrammatyczne *concetti*, musiał mieć przy pisaniu już dość swobodną głowę. Co samo przez się przypuszczać należało, że Kochanowski nie pisał Trenów pod pierwszem wrażeniem nieszczęścia, znajduje potwierdzenie w znanym liście do Zamojskiego z dnia 14 stycznia 1580 r. (dodanym do wydania Trzech Pieśni). Poeta usprawiedliwiając się, że owe pieśni wypadły słabo, podaje za przyczynę złe zdrowie i dodaje: »Chceszli mię W. M. na świecie mieć dłużej, proszę, nie każ mi W. M. teraz nic pisać, bo

w dobrem zdrowiu ledwie jakie takie operae pretium człowiek czynić może, teraz *neque res neque verba suppetunt*«. Zastanawiano się nad tem, czy to złe zdrowie i niechęć do pisania były wynikiem katastrofy, o której nic zresztą nie wspomina, czy też okolicznością, nie zostającą w żadnym związku z katastrofą. Za pierwszem przypuszczeniem przemawiałaby analogia z położeniem — Katulla, który proszony przez Hortalusa o pieśni, wymawia się przygnębieniem, spowodowanem śmiercią brata (C. 63): Etsi me assiduo confectum cura dolore | sevocat a doctis, Ortale virginibus, | nec potis est dulcis Musarum expromere fetus | mens animi, tantis fluctuat ipse malis... Niedawno umarł mu brat. Tu mea, tu moriens fregisti commoda frater,| tecum una tota est nostra sepulta domus, | omnia tecum una perierunt gaudia nostra. Podobnie pisze do Manliusza (c. 66): Accipe, quis merser fortunae fluctibus ipse, | ne amplius a misero dona beata petas... Multa satis lusi... sed totum hoc studium luctu fraterna mihi mors | abstulit... Ignosces igitur, si, quae mihi luctus ademit, | haec tibi non tribuo munera, cum nequeo... I z tych wyznań Katulla i z wielu innych wynika, że smutek i cierpienie, działając na umysł deprymująco, czyniły poetę niezdolnym do tworzenia. Dlatego Owidyusz zapytany, czemu nie pisze na wygnaniu, odpowiada (Trist. V 2, 7 nn.): »Żądasz, by Pryam bawił się na pogrzebie dzieci, a osamotniona Niobe prowadziła święte chóry«. Tak samo Kochanowski nie bawił piórka pisaniem wierszy tuż po pogrzebie, który, według obliczeń, przypadł na koniec r. 1579 lub sam początek 1580; nie obserwował poszczególnych faz swego bólu, rozpaczy, rezygnacyi i nie ujmował ich odrazu w wiersze.

Dopiero, gdy minął pierwszy paroksyzm bólu, który ogłuszając umysł, uniemożliwiał tworzenie, dopiero gdy się cierpienie uspokoiło, można było za radą poetów rzymskich (j. w.) szukać pociechy w pieśni. Kiedy nastawała ta faza tworzenia? Stacyusz przez trzy miesiące po śmierci ojca (Silv. V 3, 29), a przez miesiąc po śmierci wychowanka (Silv. V 5, 24) nie mógł się zdobyć na wiersz, a gdy po owych przerwach chwycił za pióro, to czuł, że jego poezya, pełna jeszcze niewygasłego bólu, nie należy jeszcze do literatury. Bo przecież pieśń, która ma przejść do literatury, musi być artystycznie wykończona, a do tego potrzeba zupełnego spokoju i pogody umysłu: »Carmina laetum | sunt opus et pacem mentis habere volunt« (Ov. Trist. 5, 12, 3); »carmina proveniunt animo deducta sereno, | carmina secessum scribentis et otia quaerunt«. Kochanowski nigdzie sie

w Trenach nie żali, że lira jego niemieje z bolu, że ból nie pozwala mu pisać; przeciwnie, w pieśni szuka ukojenia, choć napróżno. Z tego wynika, że kompozycya Trenów przypada na czasy uspokojenia się, na czasy spokojnego rozpamiętywania tego, co dawniej przeżył. Ponieważ Treny ukazały się w druku pod koniec r. 1580, a śmierć Urszulki przypada na początek tegoż roku, musimy ich powstanie odnieść do drugiej połowy 1580 i umieścić je w krótkiej odległości od wydrukowania. Braki kompozycyjne, jak włączanie w poszczególne Treny motywów tam nie należących, powtarzanie tych samych motywów w kilku Trenach tłumaczą się pewnym pośpiechem i brakiem ostatecznego wykończenia. Ale brak wykończenia nie świadczy o braku planu z góry powziętego. Przeciwnie użycie wszystkich konwencyonalnych motywów, obowiązujących w Epicediach, dowodzi, że poeta miał przed oczyma plan taki sam, jak rzymscy autorowie Epicediów i według tego planu komponował poszczególne ustępy, które więc odpowiadają nie tyle poszczególnym fazom jego przeżyć duchowych, ile poszczególnym motywom Epicediów.

Ostatnim motywem starożytnych Trenów bywa pocieszenie płaczącego. Autor Consolatio ad Liviam najpierw sam pociesza matkę (w. 329 nn.), zapewniając ją, że zmarły, jako tryumfator nad Germanami, będzie przyjęty w Elizyum (pio in arvo) przez przodków, dumnych z takiego potomka; następnie zwraca jej uwagę na jej wysokie stanowisko, na które zwracają się oczy wszystkich, biorących stamtąd wzór własnego postępowania; wreszcie rozwodzi się nad koniecznością śmierci, zmiennością losu, przygotowaniem jej do ciosu przez znaki na niebie i wzywa ją, by żyła dla brata zmarłego i reszty rodziny. Łzy nikogo nie odwołają z tamtego świata. — Gdyby Marcellus mógł wrócić z za grobu, toby sam powiedział matce (w. 445 nn.): »Czemu liczysz moje lata? żyłem dojrzalszy nad wiek; czyny stanowią o starości; teś powinna liczyć«. Tu wymienia zmarły swe czyny i kończy: »Et cuiquam miserandus ego? iam comprime fletus. | Hoc ego qui flendi sum tibi causa rogo«. — Kochanowski nie mógł za tym przykładem wprowadzić w **Trenie 19** przemawiającej z za grobu Urszulki, bo ta jako półtrzecioroczna dziewczynka nie nadawała się do roztaczania filozoficznej konsolacyi. Mając to na względzie, użył cienia swej matki, zjawiającej mu się we śnie z wnuczką na ręku. To, co mówi matka, można zillustrować parallelami z całej literatury konsolacyjnej, oczywiście także

prozaicznej [1]), ale ze względu na to, że Kochanowski, pisząc Treny, uwzględniał klasyczne okazy tego samego gatunku, więc epicedia, wystarczą parallele z epicediów.

Matka poety wyjawia najpierw przyczynę przybycia: »Twój nieutolony | płacz, synu mój, przywiódł mię w te tu wasze strony, | z krain barzo dalekich, a łzy gorzkie twoje | przeszły aż i umarłych tajemne pokoje«. Na dnie tych słów leży starożytne pojęcie, że zbyteczny płacz niepokoi zmarłych: Stat. Silv. II 6, 96: quid caram crucias tam saevis luctibus umbram?; V 1, 179: parce, precor, lacrymis, saevo ne concute planctu | pectora nec crucia fugientem coniugis umbram [2]). — Umarli żyją, prowadzą żywot o tyle doskonalszy, o ile doskonalszy jest duch od ciała. Stacyusz (Silv. II 6, 98) mówi o chłopcu: subit ille pios, carpitque quietem | Elysiam..., a Priscilla zapewnia męża (Silv. V 1, 193): Elysias felix admittar in oras. Matka Kochanowskiego uzasadnia ten żywot zagrobowy po Platońsku, może na podstawie Cic. Tusc. I 23 nn. Dwuwiersz: »Ziemia w ziemię się wraca, a duch z nieba dany, | miałby zginąć ani na miejsce swe wezwany« jest echem epigramów n. p. Anth. Pal. VII 61: Γαῖα μὲν ἐν κόλποις κρύπτει τόδε σῶμα Πλάτωνος, | ψυχὴ δ' ἀθάνατον τάξιν ἔχει μακάρων (por. Anth. Plan. III 31); ibid. 62: ψυχῆς εἰμὶ Πλάτωνος ἀποπταμένης ἐς Ὄλυμπον | εἰκών, σῶμα δὲ γῆ γηγενὲς Ἀτθὶς ἔχει, por. ibid. 363, Appendix epigr. 273. Jeśli Urszulka między anioły i duchy wiecznemi »jako wdzięczna jutrzenka świeci«, to może to jest echo epigramu Platona (Anth. Pal. VII 670): Ἀστὴρ πρὶν μὲν ἔλαμπες ἐνὶ ζωοῖσιν Ἕῳος | νῦν δὲ θανὼν λάμπεις Ἔσπερος ἐν φθιμένοις. Tak usunęła matka pierwszą przyczynę żalu syna, pochodzącą stąd, że córkę uważał za ostatecznie zmarłą.

»Jeśliżeć też stąd — ciągnie dalej — roście żałość, że jej lata | pierwej są przydomione, niźli tego świata, | rozkoszy zażyć mogła«, to niema czego żałować, bo te ludzkie rozkosze są takie że w nich więcej frasunków i żałości. Urszulka poszła nie od rozkoszy, ale od trudności, pracy, frasunków, od łez i żałości. Wszystko to

---

[1]) Za dyspozycyę mogą służyć słowa Cic. Tusc. III 32, 76: Erit igitur in consolationibus prima medicina docere, aut ‚nullum' malum esse aut admodum parvum; altera et de communi condicione vitae et propria, si quid sit de ipsius, qui maereat, disputandum; tertia summam esse stultitiam confici maerore, cum intellegas, nihil posse profici.

[2]) Miejsca z innych autorów w komentarzu Vollmera do II 6, 96, str. 372.

odbiera smak ludzkim rozkoszom, niemniej jak poczucie ich niestałości. Czegóż więc Urszulka nie zażyła? Czy tego, że nie wyszła za mąż; że swym posagiem nie kupiła pana, którego przegróżek i fuków słuchaćby musiała? że nie zaznała boleści w rodzeniu dziatek i większej jeszcze w ich grzebaniu?... Postąpiła sobie tak, jak ktoś, co puściwszy się na morze, zawraca odrazu do portu na widok grożących mu niebezpieczeństw. Ci co popłynęli dalej, porozbijali się na skałach, poginęli od zimna i głodu, a tylko niewielu przypłynęło do brzegu na desce. Urszulka im wcześniej umarła, tem mniej doznała niewczasów tego świata, nie została sierotą, nie poszła źle za mąż, nie popadła w służbę i niewolę czy swoich, czy obcych, n. p. Tatarów. Jeśli więc młodo poszła do nieba, nie zaznawszy frasunków tego świata, ani nie skalawszy duszy grzechem, to »jej rzeczy, synu (nie masz wątpliwości) | dobrze poszły, ani stąd używaj żałości«.

Cały ten *locus consolatorius* spotykamy u Stacyusza: Silv. II 1, 220 nn.: ast hic, quem gemimus, felix hominesque deosque | et dubios casus et caecae lubrica vitae | effugit, immunis fatis. Retor Menander (413, 25) cytuje w tym związku wiersze Eurypidesa (fr. 452): τὸν μὲν φύντα θρηνεῖν εἰς ὅσ' ἔρχεται κακά, | τὸν δ' αὖ θανόντα καὶ πόνων πεπαυμένον | χαίροντας εὐφημοῦντας ἐκπέμπειν δόμων, a epigramatycy chętnie posługują się tym motywem n. p. Anth. Pal. VII, 308 (Lukiana): ἀλλά με μὴ κλαίοις· καὶ γὰρ βιότοιο μετέσχον | παύρου καὶ παύρων τῶν βιότοιο κακῶν.; ibid. 603 (Juliana Apostaty): Ἄγριός ἐστι Χάρων, πλέον ἤπιος· ἥρπασεν ἤδη | τὸν νέον, ἀλλὰ νόῳ τοῖς πολιοῖσιν ἴσον. | τερπωλῆς ἀπέπαυσεν, ἀπεστυφέλιξε δὲ μόχθων· | οὐκ ἐνόησε γάμους, οὐδὲ γάμων ὀδύνας. Nędzę życia ludzkiego maluje barwnie Posejdippos (Anth. Pal. IX 360) we formie wyboru zawodu: »Jaką drogę na życie możnaby sobie wybrać? Na rynku kłótnie i ciężkie intrygi; w domu troski; na roli dość trudów; na morzu zgroza. W obczyźnie, jeśli co posiadasz, niepokój; a jeśli nic nie masz, niewygoda. Ożenisz się, nie będziesz bez kłopotów; nie ożenisz się, będziesz żył w samotności. Dzieci, to trud; brak dzieci — życie połowiczne. Młodość — bez rozumu, starość znowu bez sił. Z dwojga więc rzeczy jedno wybierz, albo wcale się nie rodzić, albo zaraz po urodzeniu umrzeć«. Palladas (Anth. Pal. X, 65) porównywa, jak Kochanowski, życie ludzkie z żeglugą: »Życie, to niebezpieczna żegluga: miotani burzami nieraz w niem nędzniej rozbijamy się, niż żeglarze. Tychę mając za sterniczkę łodzi życia, jak po morzu płyniemy wśród niebezpieczeństw,

jedni naprzód, drudzy wstecz, ale wszyscy jednakowo zawijamy do portu pod ziemią«. — Prócz tych wzorów, których liczbę możnaby znacznie pomnożyć, można w wywodach Kochanowskiego dostrzec też pewnych śladów — Lukrecyusza, mianowicie końca księgi trzeciej, w której poeta (od w. 894) maluje marność strat doczesnych, ponoszonych przez śmierć. Stąd pochodzi owa myśl: »Śmierci zniknąć nie mogła, by też dobrze była | onę dawną Sybillę wiekiem swym przeżyła«, por. Lucr. V 1090: proinde licet quotvis vivendo condere saecla: | mors aeterna tamen nilo minus illa manebit. Lukrecyuszowską filozofią też trąci zdanie o ziemskich rozkoszach, które tracą smak przez bojaźń niechronnej zdrady, por. Lucr. VI, 10 nn.: omnia iam ferme mortalibus esse parata... nec minus esse domi cuiquam tamen anxia corda... intellegit (sc. Epicurus) ibi vitium vas efficere ipsum | omniaque illius vitio corrumpier intus... partim quod taetro quasi conspurcare sapore | omnia cernebat, quaecumque receperat, intus.

W przeciwieństwie do nędzy żywota maluje Kochanowski niebieskie szczęście Urszulki: »W niebie szczere rozkoszy, a do tego wieczne, | od wszelakiej przekazy wolne i bezpieczne. | Tu troski nie panują, tu pracej nie znają, | tu nieszczęście, tu miejsca przygody nie mają, | tu choroby nie najdzie, tu nie masz starości, | tu śmierć łzami karmiona, nie zna już wolności...« Są to wszystko rysy pogańskiego raju, powtarzające się od Odyssei (IV 565 nn.) aż do Klaudyana tak w opisie wysp szczęśliwych i Elizyum, jak złotego wieku ludzkości na ziemi. Szczegół, że »słońce (*tam*) zawżdy świeci, dzień nigdy nie schodzi | ani za sobą nocy niewidomej wodzi« może pochodzić z Eneidy VI 640 n.: largior hic campos aether et lumine vestit | purpureo, solemque suum, sua sidera norant. Zbawieni »twórcę wszech rzeczy widzą w jego Majestacie«, czego żywi próżno się dopatrują. Jest to chrześcijańskie pojmowanie zbawienia jako kontemplacyi Boga.

Jako dalszy argument pocieszenia przypomina matka poecie prawo, obowiązujące wszystkich ludzi: »Człowiek, urodziwszy się, zasiadł w prawie takim, | że ma być jako celem przygodom wszelakim«. Każdy, czy chce, czy nie chce, umrzeć musi. Co więc wszystkich jednakowo ciśnie, nie powinno się najcięższem wydawać jednemu poecie. Córka jego była śmiertelna, jak i on, i żyła tak długo, jak długo jej było przeznaczone. — Ze wszystkich oklepanek ta najbardziej oklepana. Pomijając Hor. C. 1, 28, 15; 2, 3, 25; 2, 13, 19;

Prop. 3, 18, 21 nn.; Ovid. Met. 10, 32 nn. przytaczamy Cons. ad Liv. 357 nn.: Fata manent omnis... metam properamus ad unam, | omnia sub leges mors vocat atra suas... Maximus ille quidem iuvenum spes publica vixit... sed mortalis erat... Vita data est utenda, data est sine fenore nobis | mutua nec certa persoluenda die. | Fortuna arbitriis tempus dispensat iniquis, | illa rapit iuvenes, sustinet illa senes; Stat. Silv. II 1, 218 n.: quicquid init ortus, finem timet; ibimus omnes, ibimus... W Consol. ad Liv. 457 kończy pociechy wezwanie: »Supprime iam lacrimas! non est revocabilis istis, | quem semel umbrifero navita lintre tulit«; temu odpowiada dwuwiersz Kochanowskiego: »Łzy w tej mierze niepłatne; gdy raz dusza ciała | odbieży, próżno czekać, by się wrócić miała«.

Pocieszyciel Liwii (w. 375) ostrzega żałobnicę przed drażnieniem Fortuny, która choć raz przyniosła jej nieszczęście, to często okazała jej przyjazne oblicze. Tu następuje wyliczenie tych dobrodziejstw Fortuny. Podobnie matka Kochanowskiego każe mu odwrócić oczy od straty i baczyć na to, co mu Fortuna oszczędziła i zostawiła. W Consolatio ad Liviam (411 nn.) łączy się z tem przypomnienie obowiązków wobec pozostałej rodziny. Matka Kochanowskiego przypomina mu tylko obowiązki wobec samego siebie: »Nakoniec w co się on koszt i ona utrata, | w co się praca i twoje obróciły lata, | któreś ty niemal wszytkie strawił nad księgami, | mało się bawiąc świata tego zabawami. | Terazby owoc zbierać z swojego szczepienia...« Czy matka radzi tu synowi używać w spokoju owoców swojej pracy, zwłaszcza literackiej, jak Priscilla (Stat. Silv. V 1, 186) wzywa męża do dalszej służby u cesarza? Ze stanowiska kobiety, matki, dbałej o materyalne powodzenie syna, owa rada byłaby zupełnie zrozumiała. Ale matka Kochanowskiego co innego ma na myśli. Syn jej czerpał z ksiąg — mądrość. Teraz czas zbierać jej owoc »i ratować w zachwianiu mdłego przyrodzenia«. Przedtem pocieszał innych po śmierci drogich osób (n. p. młodego Tarnowskiego po śmierci ojca Fogelwedera po śmierci Doraliki). Nie powinien więc czulszym się okazywać w cudzej, niż w swojej przygodzie. »Teraz mistrzu sam się lecz«. Wprawdzie najlepszem lekarstwem na żałość jest czas (jemu też poruczył poeta swą boleść na końcu Trenu 16), ale »kto pospolitym torem gardzi«, kto nie należy do tłumu, »temu tak późnego lekarstwa czekać nie przystoi: rozumem ma uprzedzić, co inne czas goi«. Te rozumowe argumenty, przemawiające za powściągnięciem smutku i żałości, przytoczyła matka w Trenie 19; książkową mą-

drość, która mu kazała mieć jednakową myśl tak w szczęściu, jako i w żałobie; która go uczyła nie lękać się śmierci, odsunął poeta od siebie w Trenie 9, bo gdyby już tam był słuchał jej głosu, nie mógłby był oddawać się żalom, nie mógłby był pisać dalszych Trenów. Teraz, gdy poezya gotowa i chodzi o powrót poety do normalnego życia, argumenty matki już nie podlegają krytyce, wystarczają strapionemu ojcu.

Gdy matka przypomina synowi, że do siebie powinien teraz zastosować to, czem przedtem pocieszał żałobę drugich, to postępuje podobnie jak Stacyusz Silv. V 5, 38 nn.: ille ego qui, quotiens, blande matrumque patrumque | vulnera, qui vivos potui mulcere dolores,| ille ego lugentum mitis solator... deficio, medicasque manus fomentaque quaero | vulneribus. sed summa, meis... To samo zresztą polecał Cycero Tusc. III 71: nec vero tanta praeditus sapientia quisquam est, qui aliorum aerumnam dictis adlevans, non idem, cum fortuna mutata impetum convertat, clade subita frangatur sua, ut illa ad alios dicta et praecepta excidant.

Syn liczył dawniej na kojącą moc czasu. A na czemże ona polega? Czas »dawniejsze świeżemi | przypadkami wybija, czasem weselszemi, | czasem też z tejże miary«. Człowiek rozważny widzi to naprzód, więc nie ciągnie już do tego, co minęło, patrzy w przyszłość »i serce na oboję fortunę gotuje«. Zauważył już P. Parylak [1]), że ta myśl wzięta z Horacego Carm. 2, 10, 13 nn.: sperat infestis, metuit secundis | alteram sortem bene praeparatum | pectus, choć powtarza się często i u Seneki n. p. Ep. 18. 107. Hippol. 994. Słowa »co człowiek z baczeniem | pierwej, niż przyjdzie widzi, i takiem myśleniem | przeszłych rzeczy nie wściąga, przyszłych upatruje« zdają się być echem Sap. 10, 8: et si multitudinem scientiae desiderat quis, scit praeterita et de futurit aestimat... signa et monstra scit, antequam fiant, et eventus temporum et saeculorum. Z Horacyusza (Carm. 2, 10, 15) słowami: »informis hiemes reducit | Iuppiter, idem | submovet« porównywa Parylak konkluzyę mowy matki Kochanowskiego: »jeden jest Pan smutku i nagrody«, t. j. Pan, który zasmucił, pociesza także. Jest to jednak raczej zdanie biblijne, wzięte z Księgi Estery 16, 21: hanc enim diem, Deus omnipotens, moeroris et luctus, eis vertit in gaudium. Składnia zdania każe wprawdzie łączyć *moeroris et luctus* z *diem*, ale przy prędkiem czytaniu można

[1]) W komentowanem wydaniu Trenów, Lwów, 1885, str. 93.

było *deus omnipotens moeroris et luctus* wziąć razem i do tego *deus luctus* dodać z końca *deus gaudii*, zresztą w myśl poglądów starozakonnych n. p. Isai. 57, 17 n., Baruch 4, 29: qui enim induxit vobis mala, ipse rursum adducet vobis sempiternam iucunditatem cum salute vestra. — Także wiersz (121) Trenu 19 pochodzi z Biblii: »Skryte są Pańskie sądy«, to przekład św. Pawła Rom. 11, 33: »quam incomprehensibilia sunt iudicia eius (sc. Domini)«. Tak motywy biblijne, pobrzmiewające już w Trenie 1, dochodzące do najwyższej siły w Trenie 17 i 18, nie milkną jeszcze w zakończeniu, stwierdzając jeszcze raz chrześcijańskość humanizmu Kochanowskiego. Bez zdania: »Jeden jest Pan smutku i nagrody« kończyłyby się Treny sentencyą starożytną: *humana humano perfer modo* (cf. Sen. ad Marc. 4, 11) »ludzkie przygody ludzkie noś«.

Powyższe wywody oświetlają tylko topikę Trenów i wykazują, że zależy w zupełności od epicediów rzymskich, co u poety humanistycznego, związanego przepisem imitacyi, jest zupełnie naturalne. Ale jak n. p. artystycznej wartości pieśni Horacego nie czyni żadnego uszczerbku stwierdzenie zależności ich motywów od wzorów greckich, tak artyzm Kochanowskiego nietylko nie maleje w naszych oczach na tle takich analiz źródłowych, ale przeciwnie rośnie. Bo słusznie powiedział Schopenhauer (P. u. P. c. 23 § 282), że im przedmiot utworu bardziej znany i oklepany, tem mniej jemu zawdzięcza autor, a więcej sobie, jeśli potrafił go uczynić nowym przez swój oryginalny sposób pojmowania i przez formę. To, co Isokrates (Antid. 2, 7) za Gorgiaszem sławił jako tryumf swej sztuki, że umie τὰ παλαιὰ νέα ποιεῖν, osiągnęła sztuka Kochanowskiego. Kto chce ją należycie ocenić, powinien badać artyzm Trenów, a nie zapuszczać się w labirynty ich psychologii i nie śledzić przeżyć poety, bo studya psychologiczne nie wchodziły jeszcze w program poetyki humanistycznej.

Te są na miejscu n. p. przy *Kindertotenlieder* Fr. Rückerta (um. 1866). Dla kontrastu z Trenami Kochanowskiego warto się chwilkę zatrzymać przy tych wierszykach, wolnych od wpływów starożytnych: Nie dla sławy literackiej, ale dla utrwalenia pamięci zmarłych swych dzieci w ustach publiczności zabiera się poeta do pisania.— Dotąd wpisywał w swój domowy dziennik, w swe piosenki domowe same radości; teraz po raz pierwszy notuje stratę i to zdaje się będzie zamknięciem rachunku. — Życie dwojga zmarłych dzieci było tak krótkie, że nie dostarcza żadnej treści do oficyalnych pochwał;

tylko miłości może dać temat do niekończących się wierszy. — Zmarłe dziecko jest dla ojca cieniem za dnia, światłem w nocy, żyje w jego lamencie i nie umiera w sercu. — Tyle wstępu p. t. Lied und Leid. Cykl żałobny (Krankheit und Tod) rozpoczyna się od opisu, jak służąca przyniosła chłopcom wiadomość, że siostrzyczka nieżywa. Nie uwierzyli. Jakoż dla nich nie umarła, została w ich gronie.— Zwłoki leżą w domu, a tam na ulicy wesoła publiczność okrzykuje nowy rok. Zmarłej nie zbudzili. — Ojciec kochał swą córeczkę więcej, niż jej okazywał i teraz wyrzuca sobie tę powściągliwość. Gdyby był wiedział, jak prędko wiatr pozbawi liści to drzewko, byłby jej na wszystko pozwalał, byłby jej nie kazał pić gorzkich lekarstw. Ona już nie mogąc mówić, głaskała ojcu rękę, jakby chciała powiedzieć, że przebacza ten nierozum, który ją w dobrej intencyi dręczył. — Gdy matka wchodzi do pokoju, poeta nie patrzy na nią, lecz na to miejsce, w którem na progu zwykła się była ukazywać postać zmarłej, przychodzącej z matką. — Ze zmarłą pochowano w grobie serce ojca. — Od nieszczęsnego dnia stał się ojciec zabobonnym, wszędzie widzi upiory; rozum na to nic nie pomaga. Wydarto mu radość i pociechę: dom pusty, obiad smutny, bo niema się z kim dzielić kąskami; w ogrodzie nie kwitnie wśród kwiatów najpiękniejszy kwiat.. Tylko wspomnienia malują smutnemu to, co go cieszyło. — Czy lepiej wcale nie posiadać, czy stracić to, co się posiadało? — Jedyną pociechą ojca jest to, że jest niepocieszony — Spodziewał on się, że gdy synowie pójdą w świat, córka zostanie w domu, będzie przy matce gospodarzyć, póki nie wyjdzie za mąż i nie pokocha męża bardziej niż ojca, dzieci bardziej niż męża. Teraz oszczędziła ojcu tej zazdrości. — W sypialni dziecinnej gasi ojciec nocną lampkę, bo już niema komu świecić...

Po tych żałosnych rozpamiętywaniach przychodzi pociecha i podniesienie (Trost und Erhebung). Oba najmłodsze jak za życia, tak teraz po śmierci siedzą razem w niebie wśród aniołków. — Ojciec zrezygnowany już o tyle, że wolał stracić to, co posiadał, niż wogóle nie posiadać; ale jeszcze nie może się przemóc, by nie chcieć sprowadzić do siebie zmarłych. — Gdy patrzył na bawiące się dzieci i sam się bawił niemi, pomyślał, jakby to dobrze było, żeby te dzieci nie rosły, tylko zawsze pozostały małemi: Jakiś duch zapisał to życzenie i spełnił je... W dodatkach (6) wspomina poeta, że niegdyś śpiewał dziecku nad kołyską; teraz je uśpiły śpiewy anielskie. Ono teraz w przystani, rodzice jeszcze wśród burzy. — Tam też, gdzie

niema już starych i młodych, zobaczy znów ojciec swoje przedwcześnie zmarłe dzieci.

I w tych Trenach Rückerta i w jego cyklu p. t.: *Agnes' Totenfeier* (z r. 1812) znajdziemy wiele motywów wspólnych z Trenami Kochanowskiego. Ponieważ mimo istnienia łacińskiego przekładu Trenów pióra Kniaźnina (wyd. 1781) nie możemy poecie niemieckiemu przypisać ich znajomości, wszystkie stycznosci i zbieżności tłumaczą się jedynie wspólnością przedmiotu: są to żale i rozpamiętywania ojca po śmierci małej córki. Istnienie ich może służyć za sprawdzian tych elementów Trenów, które mimo zależności od wzorów klasycznych są wiecznie prawdziwe, jak ból ojca po stracie najdroższego dziecięcia. Ten ból był owem przeżyciem bezpośredniem, przeżyciem w uczuciu, które zapłodniło fantazyę poety, stało się zarodkiem przyszłego utworu. Zarodek rósł wewnątrz niego, zasilał się kompleksami pokrewnych uczuć i myśli, a gdy dojrzał do tego stopnia, że zaczął się domagać wyjścia na świat, ojciec-poeta, już nieco uspokojony, oddał głos poecie-literatowi i ten wypowiedział to, co ojciec przeżył i przemyślał. Przy sformułowaniu swych przeżyć, przy nadaniu im formy zewnętrznej, posłużył się częścią nieświadomemi reminiscencyami z poetów klasycznych i psalmów, częścią świadomie wplótł w swój utwór pewne ich motywy. Tak odnosząc świadome naśladownictwo do fazy kompozycyi, nie kwestyonujemy bynajmniej istnienia samego przeżycia i osobistej koncepcyi. Warto jednak pamiętać, że Treny Słowackiego p. t. »W Szwajcaryi« obeszły się i bez przeżycia zewnętrznego.

Kraków, listopad 1917.

De Pace Romana in anaglypho quodam expressa

scripsit

Petrus Bieńkowski.

(Cum tribus tabulis).

Non minus vera quam sincera sunt, quae Tacitus [1]) Calgacum, Caledonum ducem loquentem fecit: »infestiores Romani, quorum su-

Fig. 1.

perbiam frustra per obsequium ac modestiam effugeris. Raptores orbis, postquam cuncta vastantibus defuere terrae, iam et mare scrutantur; si locuples hostis est, avari; si pauper, ambitiosi, quos non oriens, non occidens satiaverit: soli omnium opes atque inopiam pari adfectu concupiscunt. Auferre, trucidare, rapere falsis nominibus imperium atque ubi solitudinem faciunt, pacem appellant«. De illis falsis nominibus etiam alio loco [2]) idem auctor narravit cum dixit:

[1]) Agric. 30, 5. [2]) Hist. 4, 73.

»Eadem semper causa Germanis transcendendi in Gallias, libido atque avaritia et mutandae sedis amor, ut relictis paludibus et solitudinibus suis fecundissimum hoc solum vosque ipsos possiderent: ceterum libertas et speciosa nomina praetexuntur; nec quisquam adeo alienum servitium et dominationem sibi concupivit, ut non eadem ista vocabula usurparet«. Quae ratio inter victores et debellatos intercedens tamquam in speculis in variis anaglyphis cernitur, quibus tropaea simplicia vel in panopliorum, quae vocantur, speciem exornata [1]), repraesentantur. Ex eis quidem anaglyphis in unum, ad eos annos pertinens, quos Tacitus in posterioribus Annalium libris nec non in Historiis descripsit, accuratius inquirere animum induxi, praesertim cum eius argumentum ad quaestionem pacis universalis, nostris diebus vehementer agitatam, illustrandam non nihil valeat.

Inter galeas gladiatorias in Museo Neapolitano [2]) asservatas invenitur **(nr. Inv. 5670 [277])** cassis aënea Herculanensis (fortasse Pompeiana) hucusque, quantum scio, neque examinata neque publici iuris facta [3]) (Fig. 1). Eximiae humanitati affabilitatique professoris Victorii Spinazzolae, quo rectore floret illud Museum, debeo imagines lucis ope pictas (tab. I—II) quibus etiam pictura linearis totius cassidis innititur (tab. III). Ex casside igitur, quae 0·22 m alta est, 0·38 lata, 0·355 longa ipsum capitis tegumentum servatum est una cum peritrachelio 0·1 m lato, et cum giso (γεῖσον), dimidio angustiore et super sinistro capitis tempore abrupto. Sub eo quidem in ea parte, ubi abruptum est, fragmentum diadematis cernitur, quo opere caelato duo Amores repraesentati sunt, panthera marina insidentes, et Oceani os barbatum coronaque ornatum, ex quo duo delphinuli in aquam prosiliunt. Gisum ipsum nec non diadema affixa

---

[1]) De Tropaeis cf. K. Woelcke, Bonner Jahrbb. t. 120 (1911), 127—235, et A. J. Reinach: Revue celtique 1908 p. 21 (les Trophées galates de Milet = Ausgrabungen in Milet II [Bouleuterion], Berlin 1908); idem: L'Étolie sur les Trophées gaulois de Kallion (Journal internat. d'arch. num. 1911); idem: Pyrrhos et la Nike de Tarente (»Neapolis« I 1913); idem: Sur la groupe de Nikeratos à Delos (Mélanges Holleaux 1913); idem: La base aux Trophées de Délos (Journal intern. d'arch. num. 1913); idem: Trophées macédoniens (Revue des études grecques 1913, 347—398).

[2]) Cf. Eos XX 1 (1914), p. 50.

[3]) Solus Gerhard-Panofka (Neapels antike Bildwerke p. 219) et Fiorelli (Catalogo del Museo Nazionale di Napoli, armi antiche nr. 270 [2916]) brevissime eam descripserunt. Aspectus generalis praesto est in imaginibus lucis ope pictis a Brogio (nr. 12477) et Alinario (P.ᵉ I.ᵃ nr. 19040).

sunt ad tegumentum cochleis longuriisque aereis antiquis. Cum autem non solum operis caelati, quo diadema ornatum est, genus, sed praecipue aeruginis gradus ipsaque laminae aëneae species alia sint quam in peritrachelio ipsoque tegumento, facilis inde suspicio diadema, quamvis per se antiqui sit operis et fortasse alius fuerit pars galeae, ad nostram cassidem primitus non pertinuisse, sed ab restitutore demum, qui pretium operae augere voluerit, cum ea coniuncta esse [1]). — At ipse tegumenti, quod cudonem (κούδων) appelare liceat, margo infimus, penitus sub giso conspicuus, genuinus est aeque ac duae eius excisiones arcuatae, quae capulo quodam crasso, paulo prominenti, coniunguntur. Ut excisiones oculis, ita capulus ille naso respondet. Quas faciei partes proprio praesidio non caruisse, inde elucet, quod super utrumque arcum cardinis reliquiae conspiciuntur, quarum aspectus appropinquatus praesto est in nostra imagine (tab. II a), nimirum bini tubuli librati, trinique noduli aerei, in quibus cuspidem proiecturae circumactam esse, cum proiectura tolleretur vel premeretur, manifestum est. Quam proiecturam clathris quibusdam effectam esse ut credamus, adducimur aspectu alius cassidis Neapolitanae (vide nostram imaginem in fine huius libelli expressam ex Alinari P.e I.a 19041), cuius formae generales et singulares nostrae simillimae sunt [2]).

Iam ex ipsa cassidis Herculanensis structura, quae admodum tenera est, elucet eam non usui bellico, sed pompae, ut tot aliae, destinatam esse. Eiusmodi opera donaticis quoque aptissima erant. Qui tamen eo dono honoratus sit, utrum miles quidam an gladiator,

---

[1]) Interna, quae dicuntur, argumenta nulla afferri possunt, quibus probemus diadema nostrum a casside primitus alienum fuisse. Similia enim diademata inveniuntur in persona, a Benndorfio (Antike Sepulkralmasken und Gesichtshelme, Denkschr. d. Wiener Akad. d. Wiss. Phil. hist. Cl. XXVIII 1878, tab. XII 1 a, b) edita nec non in casside Ribchesteriensi (tab. IV—VI). Huius praecipue opus caelatum nostri simile est: In utroque angulo Scylla Nereidesque beluis marinis insidentes conspiciuntur, medio Victoriae alatae, quae Bormanni sententia clipeum quendam sustinebant. Eiusmodi zophoros »romano-alexandrinos« ab arte thoreutica s. I p. Chr. n., ad quod cassis Herculanensis pertinet, non abhorrere docuit Drexelus (Bonner Jahrb. Heft. 118, 1909, p. 196. 227). Ex ea igitur parte nihil obstat, quominus credamus cassidem diverso operae genere confectam zophoro alius generis exornatam esse et non nisi indiciis exsternis supra allatis adducimur, ut diadema a nostra casside separemus.

[1]) Cf. reliquas cardinum in personis apud Benndorfium tab. X ad p. 31; tab. XII a, b; XIII 1 a, b; XIV 3.

certo decerni nequit. Gladiatorem commendat peritrachelium satis latum, quo medio parvula galea et manicae loricatae repraesentatae sunt, quibus gladiatores, Samnites appellati, uti solerent; at aquila legionaria alis porrectis, capite in dextrum (a spectatore) verso, rostro coronam, unguibus fascem fulminum tenens, quae quidem in apice cassidis effecta est [1]), nec non ceterum cubonis ornamentum potius militi conveniunt. Si igitur gladiatori — quod verisimilius est — cassis destinata erat, ornamenta militaria non nisi in memoriam clarorum patriae gestorum posita sunt; si militi adhibenda erat, arma gladiatoria in peritrachelio non nisi ostentationis causa recepta sunt, ut in nonnullis monumentis sepulcralibus militum Romanorum. Momentum in ea re facere posset inscriptio [2]), quae in cubonis margine infimo a tergo super emblemata gladiatoria punctis notata est. Quae inscriptio tamen ita aerugine corrosa est, ut praeter aliquot litterarum formas, nihil amplius enodare mihi contingeret.

Cubo una cum peritrachelio procusus est in canone ex uno segmento laminae aënae subtilissimae, coloris acriter viridis, quae tamen aerugine ita laesa est, ut multis locis rimas ageret, aliis, praecipue super dextrum oculum, plane friaretur. Eis corruptelis restitutor ita mederi conatus est, ut lacunas recentibus laminis figuratis suppleret, fissuras figeret clavulis, quorum bullae hic atque illic in superficie operis caelati conspiciuntur. Omnia ectypa caelata sunt ab interioribus partibus, singulis tantum vestimentorum et capillamenti scalpro extrinsecus impressis. Limae et politurae nullum vestigium. At insculptoris manum produnt non solum lineamenta figurarum in imagine eminentium, sed etiam ornamentorum et rerum in recessu collocatorum, quae vel lineis impressis vel punctis expressae sunt.

Cassis olim aliquot emblematibus ornata erat. Nam in corona aquilae foramen exstat, hodie quidem obturatum, in quo crista aut capulus quidam nodusve aereus infixus erat. Cum eo quidem foramine etiam alterum cohaerere videtur, in cubonis posteriore axis oblongi fine, in lorica erecta conspicuum. Simili ratione in axis trans-

---

[1]) Etiam in galea Pompeiana quam supra commemoravimus nostrae simillimam (Gerhard-Panofka o. c. p. 219) repraesentatur a fronte aquila Legionaria alis porrectis, rostro coronam tenens.

[2]) Inscriptiones, quibus possesor aut opifex aut uterque designatur, inveniuntur in galeis a Benndorfio descriptis o. c. p. 18 adn. 3, et in persona tab. X (ad p. 26).

versi partibus extremis in loricis ibi collocatis bina foramina inveniuntur, in quibus cristae, ut in galea signis Varronianis ornata, defixae erant.

Ectypi, quo cubo ornatus est, ipsa descriptio atque adumbratio diligentissime ad illum finem excogitata est. Dividitur ea quidem in partes tres, quarum quaeque eandem exhibet longitudinem. Etiam res, quibus singulae partes explentur, congruenter aequaliterque sibi respondent. Quae omnia cum accurate in imaginibus dissertatiunculae adiunctis [1]) reddantur, copiosa eorum descriptio minime necessaria videtur. Itaque cum de singulis armis ad nostram dissertatiunculam priorem [2]) lectorem relegaverimus hoc loco nonnisi res gravissimas aut de quibus ambigitur commemorabimus.

In apice tropaei infixa est persona comata viri barbati, ore vultuque forti atque acri, quam Gerhardus oris cuiusdam exemplum esse opinatus est; neque tamen addidit cuius-nam esset exemplum. Dei cuiusdam os nobis hic occurrere certum est. Inde Fiorellius neglecta argumentatione totum tropaeum ad Priapum rettulit, fortasse propter Lucianum de salt. 21, ubi Priapus, postquam Martem saltare docuit, praedae bellicae particeps fit. Eo quoque loco usus est Kaibelius [3]), ut contenderet, Bithyniae, pristina Priapi in patria, illum primitus Dactylis aut Titanibus adnumeratum esse daemonisque bellicosi (δαίμων πολεμιστής) partes egisse [4]). Sed nihil est, cur nostrum tropaeum cum Bithynia coniungamus; nec tali specie, qualem hic videmus, Priapus unquam repraesentabatur. Itaque potius Iovem τροπαιοῦχον in eo agnoscimus, qui pugnantium summus adiutor apud priscos Romanos Iuppiter Feretrius, aetate imperatorum Iuppiter Optimus Maximus appellabatur. Qua in opinione etiam aquilae praesentia confirmamur, quippe quae ob id ipsum signum legionum facta sit, quod ad summum belli deum pertineret. Itaque si oris eius exemplum, quod eminus faciem Iovis Otricolensis in memoriam revocat, in ipso stipite tropaei infixum est, nihil aliud significat, quam quod totum tropaeum una cum armis suspensis vel adiacentibus Iovis sacrum fuit, quasi decuma e praeda deo excepta. Quod si ve-

---

[1]) Partes suppletae in pictura lineari lineolis adumbrantur.
[2]) Eos XX 1914, p. 49 sqq.
[3]) Götting. Gel. Nachr. Phil. hist. Kl. 1901, p. 488 nn.
[4]) Roscher, Myth. Lex. s. v. Priapus p. 2971 sqq.

rum est, quasi aspectus in aediculam militarem [1]) seu castrensem hic se nobis offert.

Quod ita esse quominus credamus, prohibemur figuris duorum adulescentium, qui ex utroque tropaei latere adstant corporis habitu minime captivos prodente, immo signa Romana manibus vegetis tenentes. Neuter tamen vulgato vestitu ornatuque militari, qualem apud signiferos novimus, insignis est, immo is, qui a dextra stat, tunica in manicas non extensa, succincta, bracisquo laxis longis in calceos molles immissis vestitus est, capite tiara quadam alta, coni abscisi forma insigni, contecto, cuius longae laciniae redimiculorum instar in humeros profluunt. Utrumque tiarae latus, quod quidem conspicitur, stellula sex radiis insigni ornatur. Dextra demissa clipeoque obtecta habet adulescens duos iaculos aut forte duas sagittas, quarum cuspides procul cernuntur; laeva signum tenet legionis, quod more vulgato ornatum est coronis, pateris phalerisque nec non palma dextra aperta in fastigio collocata, sub qua segmentum telae pendet, sertis laureis circumvolutum. — Qui a sinistra stat adulescens hodie alterius simillimus est, cum eius pars dextra una cum capite et gladio ad exemplum collegae suppleta restitutaque sit. Hoc tamen clare cernitur eum non nisi bracas calceosque simillima alterius habuisse, sed pectore nudato fuisse pallio quodam a bracchio sinistro secundum latus crassis rugis directis pendente; nec minus certum est dextra manu vexillum eum tenuisse, cuius hastile recenter quidem suppletum sit, sed cuius tela vento agitata nec non bestiola in fastigio sedens aeque ac hastilis pars infima genuina sint.

Bestiola illa a Gerhardo panthera, a Fiorellio lupa appelata est. Quorum error non nisi ea re explicatur, quod illam ab imo considerabant ita, ut cubonis convexitate vera forma contraheretur. Mihi ex omnibus partibus circumspectanti eculeus, fortasse mas, apparuit. Praecipue caput adversum testae equinae formam exhibet eodemque modo cervices inflexae et clunes una cum cauda. Sed cum animantium descriptoribus contendere nolo...

Vexillarii Romani nota apponitur adulescenti etiam re quadam semirotunda in bracchio sinistro ita summatim efficta, ut diligentius demum intuentibus caput bestiae appareat, scilicet calva plana cum maxilla superiore. Etiam oculi oblongi astrictique nec non nasus

---

[1]) Woelcke, Bonner Jahrb. Hft 120 (1911), 138—142; 195 sq.; Domaszewski, Religion des röm. Heeres, p. 115—121.

discerni possunt; at aures nusquam apparent. Vultus mansuetudinem nihil est, cur mireris, cum antiqui ferarum rictus humani oris ductibus nobilitare solerent. Ad bestiae caput pertinet pellis secundum adulescentis bracchium sinistrum brevibus et rigidis rugis pendens. Quam si Gerhardus leoninam esse putavit, longius progressus est; nos bestia minime definita capitis tegumen, signiferis Romanis usitatissimum [1]) in ea videmus, scilicet galeae genus ex capite ursi vel leonis [2]) formatum.

Antiquissima exercitus Romani signa vexilla fuisse Domaszewskii [3]) est opinio. Cum autem a Plinio [4]) comperiamus vexilla illa capitibus bestiarum, inter has equorum ornata fuisse, autumare possemus in casside Herculanensi effigiem vexilli antiqui servatam esse, nisi idem Plinius nos docuisset a Mario aquilam, unicum signum ferinum, inductam esse ceteris remotis. Itaque nihil restat, quam ut credamus vexillum nostrum equitatus Romani proprium fuisse, qualia in columna Traiani [5]) conspiciantur etiam folio ex funiculo pendente. Eculeus ex fastigio non Iovis Statoris vel Feretrii signum cum Domaszewskio nobis habebitur, quippe quorum cultus aetate imperatorum apud milites evanuisset, sed forsitan Zonarae [6]) his verbis explicabitur: ἱπποκράτησέ τις, ἱππικόν τι ἐξετετύπωτο [7]).

Barbari signiferorum Romanorum partes agentes [8]) — res est tam nova et insolita, ut conicere non possimus victoriosam Romanorum potentiam generaliter hoc modo repraesentatam esse, sed potius credere cogamur unum quoddam temporis momentum victoriis insigne illa allegoria esse expressum. Sed ad quasnam victorias tropaea illa referenda sunt? Terminus ante quem anno 79 p. Chr. n., quo Herculanum et Pompeii Vesuvii saxis liquefactis obruta sunt, definitur; terminum post quem artis genere examinato describere possumus.

---

[1]) V. Cichorius, Trajanssäule, tab. XI. XX. XLVI. XLVIII. XLII. XXXV. LXIV. LXXII.

[2]) Veget. Epit. rei mil. II 16. [3]) Die Fahnen, p. 79.

[4]) n. h. 10, 16. [5]) Cichorius, tab. IX. [6]) Chron. VII 21.

[7]) De vexillis cf. Woelcke o. c. p. 186 sq.; A. J. Reinach, Rev. d. étud. gr. XXVI 1913, 394 sqq. Eculei e cassidibus Romanis provenientes servati sunt, cf. S. Reinach, Repért. de la Statuaire II 740, 3—4; 741, 1; IV 496, 2; cf. ib. 452, 1; 481, 1.

[8]) Saepius signa Romana a mulieribus tenentur, quibus populi imperii Romani repraesentantur, cf. auctoris De simulacris fig. 39. 43. 45; Jatta, Rappresentanze d. provincie rom. (Roma 1908), tab. I 8; II 3, 6.

Cassis igitur non ita diligenter caelata, ectypum magis plane excusum est, quam in casside signis Varianis ornata. Rugarum dispositio, capillorum repraesentatio, loricarum et scutorum formatio scalprum incertum, inaequaliter laborans produnt, quod varietatis subtilitate neglecta impressionem picturae generalem affectat. Ipsa panoplia quidem accuratius hic quam illic elaborata sunt, sed non instrumento caelatoris, immo ipso stilo. Quo fit, ut non res ipsae, sed ornamenta spectantis oculis se ingerant et graphici ars artem plastae obtundat, quod in altera galea Pompeiana plane diversum est. Etiam figurarum dispositio posteriorem redolet aetatem. Nam in galea Pompeiana inter figuras abundans est spatium et quasi aër; hic non nisi supra imaginem caelum cernitur; ceterum totus cubonis circuitus panopliis quasi septo quodam concluditur. Loricis quidem et scutis in decusses obliquis dividitur imago in aliquot quasi turmas, sed nihilominus laborat mole indigesta, imaginationis egestate, eorundem argumentorum repetitione. Non desunt tamen, quae utriusque galeae artis communia sint, ut argumenti historici delectus nec non dispositio tripertita, in qua pars media praecipue exstat atque eminet. Etiam armorum singula simili modo utrobique sunt formata. Facilis inde conclusio utramque galeam ex eadem officina caelatoria exiisse ita, ut cassis Herculanensis posterioris sit aetatis, quippe quae artis genere ad Tropaea illa Mariana proxime accedat, quae Domitiani temporibus vulgo tribuuntur [1]). Quae cum ita sint cassis Herculanensis fabricatio in illos sexaginta annos cadere videtur, qui Germanici triumphum a. 17 post Chr. n. secuti sunt et a. 79 p. Chr. n. praeierunt, sed propius huius termini.

Arctiores temporum fines ipso argumento imaginis describuntur. Signifer enim dexter Armenius est, quod ex tiara eius stellata elucet, quam ex aliis Armeniorum imaginibus novimus [2]). Praeter illas imagines, quas in libro de simularis barbarorum ostendi, nunc emblema paterae Gallicae (terra sigillata) [3]) spectandum est, in quo Armeniae imago inscriptione definita, eodem ac noster signifer modo vestita est (Fig. 2). Si pro pharetra, Armeniae pedibus adiacente, hic sagittae in signiferi manu conspiciuntur, nihil est, cur armaturae varietatem statuamus. Etiam peltae aliaque panopliorum scuta, stellis ornata

---

[1]) Imaginem v. in Simulacris p. 39, fig. 19. [2]) Ibid. p. 66, fig. 54.

[3]) C. I. L. XIII 10013, 19, imago apud Dechelletteum, Vases de la Gaule II 287, fig. 96.

Armeniis finitimisque populis usitata erant. Novimus id quidem ex loricis, fibulis, tiaris sim. ab Humanno Puchsteinoque [1]) descriptis stellisque insignibus, quae armorum vestitusque partes ad reges Commagenae atque Armeniae referuntur. Accedit, quod Arrianus [2]), qui Armenios semper una cum Parthis commemorat eorumque equitatum laudat, bracas eorum extollit nec non ea armorum genera, quae in tropaeo abundant, scilicet hastas, spicula, sagittas.

Fig. 2.

Signiferi a sinistra stantis origo non nisi Gallica aut Germanica esse potest, immo utrique genti adnumeranda est, cum in terris Rheno adiacentibus utriusque stirpis gentes inter se commixtae habitarent. Inde in panopliis praeter arma Romana atque Orientalia scuta conspiciuntur oblonga angulis paulum rotundatis, carnices capitibus anguium et draconum instructae, hastae nec non galeae verticibus cum crine abscisis ornatae.

Armenius et Celto-Germanus, gentium suarum habitu vestiti, qui inter acervos armorum, tribus orbis regionibus propriorum, signa Romana alte tenent, quid aliud significant, quam quod gentes eorum, natura propria servata, in re militari Romanis addictae sunt? Quae allegoria optime respondet rebus Armeniae, quae per aliquot saecula causa fuit certaminum inter Romanos et Parthos gestorum. Nam iam a. 20 a Chr. n. a Tiberio subacta post varios tumultus a Caio Cae-

[1]) Reisen in Kleinasien u. Nordsyrien. Texb. p. 300. 322. 4.
[2]) Tact. IV 3, 44, 1. 35, 7.

sare a. 2 p. Chr. n., a Germanico a. 18, a Vitellio a. 36, a Corbulone a. 60 recipiebatur, dum a. 66 in Parthorum transiit dominationem eorumque domus principes accepit. Sed his regnantibus magis obnoxia facta est Romanis quam cum a regibus a Romanis constitutis administrabatur. Nam in provincia Sophenes ad Euphratem sita milites Romani in praesidio erant; cum autem Artaxata, regum Armeniae sedes ac domicilium, restituenda erat, non nisi imperatoris Neronis iussu, pecunia, operariis id fieri potuit. Ex quo elucet Armeniam quamquam a regibus Parthicis administraretur, in ius atque dicionem imperii Romani concessisse [1]).

Quae cum ita sint, ectypum Herculanense ante a. 66 p. Chr. n. ponere non possumus; nihil tamen obstat, quominus aliquot annis post illud formatum esse credamus. Nam etiam Vespasiano imperatore eadem Armeniae condicio erat, cum praesidium Romanum in septemtrionalibus regni finibus, Hamozicae (prope Tiflim hodiernam) Iberum in terra consisteret, in Commagena autem et Cappadocia castra Romanorum considerent. Romani quamquam non nomine, tamen re regni erant domini.

Non alia erat tum condicio Germaniae Inferioris, quae non solum inde a Tiberii tempore provincia Romana erat, sed etiam praecipua Romanorum »tutela« protegebatur. Constituta est autem ab eis, ut imperium Romanum a libera Germania Magna separaret et data occasione portae, per quam hosti signa inferrentur, vice fungeretur. Itaque Frisiis et Canninefatibus iura legesque relicta sunt praesidiis Romanis apud eos constitutis. — Cum vero signiferum Armenium commodissime cum a. 66 coniungere nobis contigerit, nihil est, cur Celto-Germani fata ante a. 68 collocemus, quo domus Iuliorum Claudiorumque exstincta est. Aptius enim tropaea Celto-Germanica referuntur ad illos tumultus, qui Nerone mortuo a Civili cohortibusque auxiliariis Batavis primum contra Vitelium, tum contra legiones Romanas, denique contra Vespasianum totumque imperium Romanum moti sunt. Annis 68—70 acriter cum Batavis Canninefatibusque pugnabatur et demum autumno a. 70 bellum compositum est, cum Civilis in potesta-

---

[1]) Cf. Mommsen, Röm. Gesch. V p. 393. 305; Comptes Rendus de l'Académie des Inscriptions 1911, p. 367 sq. Vide etiam: Djavachov: Die Staatsverfassung von Alt-Grusien und Alt-Armenien 1905; Victor Chapot, La frontière de l'Euphrate, Paris 1907; Asdourian: Die politischen Beziehungen zwischen Armenien und Rom von 190 v. Chr. bis 428 n. Chr. Dissert. Freiburg 1912.

tem Romanorum se permisit, auxilia autem Germanorum et Gallorum arma legionibus tradiderunt. De populis rebellibus hanc poenam Romani exegerunt, ut multas cohortes Batavas, Trevirenses, alias, quae ante illud bellum eorum favore utebantur, dissolverent. Ceterum tamen Germanis in dextra Reni infimi ripa habitantibus ipsorum iuribus legibusque uti permiserunt, Batavis etiam immunitatem privilegiumque stipendiorum faciendorum reliquerunt. Itaque et abhinc *equites singulares* imperatorum ex illis eligebantur, minore tamen quam antea numero, adscitisque praefectis, non ut adhuc, Batavis,

Fig. 3.

sed Italicis, ex ordine equitum Romanorum. Inde ab eo tempore Batavi non solum optimi equites, sed etiam fidelissimi milites habebantur (Mommsen, R. G. V 155 sqq.; Domaszewski, Gesch. der röm. Kaiser, II² (1914), p. 114 sq. Vide etiam: H. Nissen, Gesch. von Novaesium, Bonner Jahrbücher 1904, p. 60 sq.; Henderson, Civil war and rebellion in the Roman Empire, London 1908, 245 sq.; 285 sq.; 304 sq. De singulis ad legionum tunc in prov. Germania consistentium historiam pertinentibus cf. E. Ritterling, De legione X Gemina, diss. Lipsiensis 1885, p. 37 sq. et eiusdem: Zur römischen Legionsgeschichte am Rhein, Westdeutsche Zeitschrift XII (1893), p. 105 sq.; Domaszewski, Religion des röm. Heeres, p. 24; J. Asbach: Kaisertum und Verfassung (Köln 1896), p. 65 sq.

His cognitis cassidem Herculanensem ad a. 71—79 post Chr. n. referemus, ex quo temporis spatio paucissima artis caelatoriae opera nobis innotuerunt. Ectypo, quo ornata est, Pax Romana per allegoriam repraesentatur, quae Vespasiano regnante a duabus civitatibus, in Oriente et Occidente sitis et Romanorum dicioni addictis, protegebatur. Huic quidem Paci ab imperatore Romae Forum Templumque Pacis dedicatum esse scimus. Eorum quidem aedificiorum ornamenta exempla praebuisse videntur ad cassidis ectypa quodammodo formanda. Ad Hierosolyma a. 70 diruta nulla re alluditur, cum parva illa gente subacta, quod iam Flavius Josephus animadvertit, nulla laus Vespasiano aut Tito crevisset, qui Iudaici cognomen respuerint.

Cracoviae.

NEKROLOGIA.

Stanisław Schneider (1858—1917).

Ś. p. Stanisław Schneider, emerytowany dyrektor gimnazyum Franciszka Józefa we Lwowie, umarł 8 sierpnia 1917.

Ubył długoletni członek Towarzystwa naszego i płodny współpracownik czasopisma ‚Eos', filolog z przekonania, dający temu wyraz w swojem życiu zawodowem i w pracach naukowych.

Urodził się 23 stycznia 1858 we Lwowie. Po ukończeniu nauk gimnazyalnych w Tarnopolu i uniwersyteckich we Lwowie i w Wiedniu poświęcił się szkolnictwu, działając w gimnazyum w Przemyślu, w gimnazyum V we Lwowie i tegoż filii, która miała w nim z kolei czasowo kierownika, a po usamodzielnieniu na gimnazyum VIII, dyrektora. Z nadaniem temu zakładowi ustroju gimnazyum realnego objął chwilowe kierownictwo, a następnie stałą dyrekturę gimnazyum Franciszka Józefa. Z końcem roku szk. 1915/16 przeszedł w stan spoczynku i te zaledwo jednoroczne otia emerytalne przecięła przedwczesna śmierć.

Całe życie Zmarłego, nastrojone na poważną nutę, wypełniała nieustanna praca nad sobą, której owocne rezultaty spływały na szkołę i zasilały naukę, zdobywając Mu z jednej strony kierujące stanowisko w szkolnictwie, z drugiej niezwykłe, jak na nasze warunki nauczycielskie, powołanie go na członka-korespondenta Akademii Umiejętności w Krakowie.

Pracę literacką rozpoczął od przekładu wybranych partyi z autorów greckich i rzymskich, ogłoszonego w Sprawozdaniu gimnazyum w Przemyślu 1888 p. t. »Ustępy z poetów starożytnych w przekładzie rymowanym«. W Sprawozdaniu tegoż gimnazyum za r. 1891 pomieścił rozprawę »Zaginiony biograf Peryklesa«. Była to zapowiedź kierunku, w którym głównie jego studya poszły, otwierając mu coraz to nowsze widnokręgi na starożytność grecką. Noty prawie glossematyczne, przyczynki, artykuły,

rozprawy z tego zakresu mniejsze i większe, które zestawiłem w Muzeum za październik 1917, powtarzam tu z pewnemi modyfikacyami, zachowując jedynie porządek chronologiczny, jako linię oryentacyjną w pochodzie jego myśli: »Studya nad Politeją Ateńską Arystotelesa« (Przewod. nauk. i liter. 1893), »Arystoteles o Drakoncie« (Eos I), »Izokrates wobec Politei Ateńskiej Arystotelesa« (Akad Um. 1895), »Utajona polemika Herodota z Protagorasem« (Eos 1895), »Dwie Politeje Ateńskie« (Eos II, 1895), »Jak trzeba czytać: νεώτερος czy νωθρότερος w Αθηναίων πολιτεία r. 26« (Eos II), »Ze studyów nad wiekiem Peryklesa« (Eos III, 1896), »Kilka szczegółów o Prodikosie i jego pesymiźmie« (Muzeum, 1896), »Czy mądrości i cnoty można nauczyć? Bezimienna rozprawka z V w. przed Chr.« (Akad. Um. 1896), »Ślady polemiki sofistycznej u Herodota i Tucydydesa« (Eos III, 1896), »Pośrednie wzmianki o Tucydydesie starszym« (ibid.), »Silni i słabi w teoryi Sokratesa« (Muzeum, 1897), »Dwie etyki w Antygonie Sofoklesa« (Eos IV, 1897), »Socyologiczne poglądy dwóch Antyfontów« (Akad. Um., 1897). »Sofista Antyfont jako psychiatra« (Eos IV, 1897), »Wyobrażenia orfickie i ewolucyonizm« (Eos VI). »Wzmianki Platona o Orfeuszu« (Eos VII), »Studya filologiczne nad rozwojem oświaty greckiej w V w. przed Chr.« (Akad. Um., 1901), »Nowe poglądy na cywilizacyę grecką« (Muzeum, 1902), »Dwa hymny anonimowe: do Dionyzosa i do Apollina« (Księga pam. dla prof. Dr. Ćwiklińskiego 1902), »Etyka Demokryta a mowca Antyfont« (Eos VII, 1902), »Kultura babilońska a Stary Testament w stosunku do kultury greckiej« (Muzeum, 1903), »O pochodzeniu kultu Dionyzosa« (Sprawozd. gimn. V z r. 1903) = »Ueber den Ursprung des Dionysoskultus« (Wiener Stud., 1903), »Co może znaczyć ἡ ἐναύλιος... σύγκοιτος φλὴ« (Eos IX, 1903), »Ein sozialpolitischer Tractat und sein Verfasser« (Wiener Stud. XXVI), »Rzut oka na dzieje orfiki w starożytności i w nowszych czasach« (Akad. Um., 1904), »Dwa proroctwa o bożku wina« (Eos XI, 1905), »Ζεὺς μειλίχιος u Ateńczyków« (Eos XI, 1905), »Prastare bóstwa greckie: Βασίλεια i Βασιλεύς« (Eos XII, 1906), »Κόρη i Κοῦρος« (Eos XIII, 1907). »Egzorcyzm przypisany św Grzegorzowi z Nazyanzu« (Eos XIII, 1907), »Sofiści i oświata helleńska« (Przewod. nauk. i liter., 1908), »W sprawie dwóch Antyfontów« (Eos XV), »Pieśń o jaskółce« (Eos XV, 1909), »Świadectwo Filostratosa o wężu poświęconym Atenie« (Eos XVII, 2, 1911), »Podobieństwo czy zapożyczki« (kult węża) (Eos XIX, 2, 1913), »Święty Hipolit o greckich misteryach« (Akad Um., 1917). W nakreślonej działalności dają się zauważyć pewne zwrotne punkta. Pierwszą podnietę, jaką mu dał Uniwersytet jako słuchaczowi, wznosiły i wzmogły dwa zdarzenia, które impulsywnie podziałały na dalszą pracę: jednem było odkrycie i wydanie przez Kenyona Politei Arystotelesa, drugiem zetknięcie się osobiste z atmosferą naukową Uniwersytetu berlińskiego. Ruch naukowy, jaki się wszczął z pojawieniem się dzieła Arystotelesa, śledził ś. p. Schneider i zdawał z tego sprawę w licznych recenzyach, poczynając zaraz od pierwszej u nas rozprawy prof. Ćwiklińskiego »Konstytucya Aten, świeżo odkryte dzieło Arystotelesa« (Przegląd Polski. 1892), którą omówił w Kwart. histor. 1894. Z tytułów wymienionych rozpraw łatwo poznać, którą z nich

zapłodniło nowo poznane pismo. Podobnie tytuły prac od r. 1902 pozwalają czytelnikowi odgadnąć, gdzie i o ile na bieg jego myśli wpłynęli Diels, Edward Meyer, Wilamowitz, Brückner, których wykładów słuchał.

Rozszerzający się z czasem zakres interesu wywoływał tematy z dziedzin pokrewnych. Najbliższą byłaby starożytność rzymska, która jednak mniej go pociągała. Przelotnie i przygodnie, zapewne w odblasku sentymentalnego odrodzenia helleńskiej epoki, zatrzymała jego uwagę postać Hadryana i nawet uniosła na zawrotne wiry krytyki konjekturalnej: »W sprawie Hadryanowej duszyczki« (Eos XXI, 1916). Trwalej zeszedł po kierunku prądów literacko-kulturalnych, które lubił śledzić, na porównawcze pole religijnych wierzeń ludowych: »Czy Getowie wierzyli w jednego Boga?« (Ak. Um., 1905), »Ze studyów mytologicznych i ludoznawczych« (Ak. Um., 1916).

Myśli naukowe z dalekiego świata starożytnego nie były u ś. p. Schneidra czemś oderwanem od teraźniejszości, od gleby ojczystej i od najbliższego terenu działania, od szkoły. Kulturze ojczystej, płodom jej literackim i obyczajowym chętnie dawał komentarze i rozświetlenia, nawiązujące z światem starożytnym: »Mickiewicz jako filolog« (Muzeum, 1898), »Horacyusa oda IV, 4 a Mickiewiczowskie czterdzieści cztery« (Eos V), »Lukrecyus i Horacy a Treny Kochanowskiego« (Eos X, 1904), »Godfryd Ernest Groddeck w setną rocznicę powołania jego do Wilna na katedrę literatury greckiej« (Muzeum, 1904), »Teorya palingenezy w Samuelu Zborowskim Słowackiego« (Pamiętnik liter., 1906), »Kilka objaśnień do dzieł Słowackiego« (Sprawozd. gimn. VIII za rok 1909), »Słowacki jako gnostyk« (Pam. lit., 1909) — trzy ostatnie rozprawy powtórzył w zbiorowej edycyi 14 rozprawek pod wspólnym tytułem: »Badania nad źródłami twórczości Juliusza Słowackiego w ostatnim okresie życia« (Lwów 1911). »Słowackiego Genezis z Ducha w wierszowanej przeróbce« (Pam. liter. XII, 1913), »Krasiński a Sallustyus« (Sprawozd. gimnazyum III za rok 1912).

Takiegoż podkładu filiacyjnego szukał w pracach treści ludoznawczej i podaniowej: »Król wężów« (Lud XVI, 1910), »Bóg domowy« (ibid.) — obie prace powtórzone w wspomnianym zbiorze prac o Słowackim, »Sowij — Sofija« (Lud XV, 1909), »W sprawie Piasta, Rzepichy i Ziemowita« (Kwartalnik hist., 1907).

Ale nie tylko filologia sama czy w łączności z kulturą ojczystą była przedmiotem jego upodobań; on wierzył w żywe jej oddziaływanie na młode umysły w nauce szkolnej. Przekonania swoje silnie akcentował w czasach, które wyprzedziły reformę planu naukowego. Rozlewne dyskusye, w których nie tyle argumenta rzeczowe, ile krasomówcze rozbłyski szły w ataku na filologię, miały najpoważniejszą chwilę w głośnej ankiecie sejmowej. Popisom retorów owej ankiety dał ś. p. Schneider ciętą odprawę: »Filologia w obradach ankiety« (Muzeum, 1899). Pośród polemicznych wywodów znajdujemy tam zasadę, że lepiej jest wziąć mało a dobrze, niż dużo a źle. A pamiętać trzeba, że to były czasy płytkiego uniwersalizmu, który zagnał szkołę na mieliznę zastoju, skąd dopiero dziś poczynamy ją spychać w imię zasady: »Non multa sed multum«. Jest

tam pod adresem filologów znamienna i dla dzisiejszych czasów parafraza Cyceroniańskiego wykrzyku: »Nos, nos dico aperte — desumus«. Na ankiecie sejmowej miała filologia przyjaciół i obrońców, ale głos ich ginął w odmęcie słów przeciwników. Dopiero na ankiecie ministeryalnej miał nasz reprezentant filologii swojem przemówieniem uratować ustrój »Zarysu organizacyjnego«, choć duch reformy Marcheta, mimo powściągliwości jego następcy, wtargnął doń i zagłuszył dawną żywotność. Ale o tem ś. p. Schneider nie pisał, a nad tryumfami dzisiejszych antifilologów już tylko bolał. To pewna, że wierzył mocno: »Non praevalebunt!«

Innym jeszcze razem zabrał głos, kiedy Wilamowitz wystąpił ze znanym memoryałem w sprawie nauki greczyzny w gimnazyum. W dwóch artykułach w Muzeum 1902, złączonych razem w odbitce pod wspólnym tytułem: »Reforma Wilamowitza w nauczaniu greczyzny«, kruszy kopię o normatywną wartość greczyzny w nauce gimnazyalnej. Zanadto tkwił w V wieku, by mu mógł podobać się szeroki, lecz nie tak piękny horyzont, otwierany dla szkoły ręką Wilamowitza. Aleksander Wielki i Augustus, monarchia uniwersalna jednego jak drugiego nie mogła mu równoważyć ducha wolności i jego wykwitu, jaki w wielkiej poezyi i sztuce przeszedł na własność ludzkości. — O Peryklesa walczy również z Wilamowitzem w rozprawie: »Wychowawcze zasady w wieku Peryklesa« (Muzeum, 1899), w której rozpatruje tę epokę z punktu widzenia prądów wychowawczych — nie bez utajonych i wyraźnych aluzyi do nowoczesnych zapatrywań. — W chwilową potrzebę szkoły na tle toczących się dyskusyi wchodził jego artykuł: »O komentarzach do szkolnych wydań autorów greckich i rzymskich« (Muzeum, 1895). Czytelnicy naszego Czasopisma, których Zmarły częstem zabieraniem głosu przyzwyczaił do swego nazwiska, czuć będą ubytek tego pióra, z którem często można się było nie zgadzać, ale któremu nikt uwagi nie odmówił. W naszym świecie filologicznym ze zgonem ś. p. Schneidra długo uczuwać się będzie ubytek wiernego mysta i mystagoga wielkich tajemnic helleńskiej kultury, której płomienne światło wdziera się przez mroki wieków po czasy dzisiejsze.

We Lwowie. *W. Śmiałek.*

Bronisław Kąsinowski (1861—1918).

Dnia 18 stycznia 1918 r. zmarł we Lwowie Bronisław Kąsinowski. Urodzony 23 lutego 1861 r. w Skokach w W. Ks. Poznańskiem, kończył szkoły niemieckie. W czasie studyów na uniwersytetach we Wrocławiu, Marburgu i Krakowie poświęcał się specyalnie filozofii i literaturze polskiej. Uczył jakiś czas w gimnazyum niemieckiem; nie mogąc jednak znieść systemu pruskiego, przeniósł się do Galicyi, gdzie był kolejno nauczycielem w Krakowie, Brodach, Przemyślu i Lwowie (w gimn. II, w ostatnich czasach w Szkole przemysłowej).

Mimo ciężkich zawodowych zajęć znachodził zawsze czas na pracę literacką. Zajmował się przedewszystkiem czasami Stanisławowskimi i w. XIX. Był doskonałym znawcą dramatu polskiego. Pozostawił też szereg cennych studyów. Jego prace o Zabłockim i wydania dzieł Zabłockiego mają trwałą wartość.

Już w czasie studyów uniwersyteckich zajmował się ś. p. Kąsinowski filozofią starożytną. Później, zachęcony przez Henryka Struvego, zaczął studyować Platona. Wynikiem tych badań i pięknem ich świadectwem jest przekład Filebosa. Tłumaczenie poprzedził »Przedmową« i »Życiem Platona" H. Struve (str. V – XIX). We »Wstępie« zaś (str. XXI—XXXIX) mówi tłumacz o dyalogach Platona w ogólności, o teoryach Schleiermachera i Hermanna, o zapatrywaniach nowszych badaczy na te teorye. Za najprawdopodobniejszą uważa teoryę Ueberwega, który uwzględniając stopniowy rozwój filozoficznych poglądów Platona (Hermann), nie wyłącza szczegółowych celów dydaktycznych (Schleiermacher), wynikających z pewnej samowiednie pochwyconej, chociaż początkowo może niezupełnie jeszcze jasnej i wyraźnej myśli przewodniej. Potem mówi o Filebie, rozstrząsa kwestyę jego autentyczności, rozbiera krótko jego treść, podaje główne zarysy ideologii Platona, określa bliżej rolę, jaką w niej odgrywa idea dobra. Po tym wstępie, stojącym na poziomie ówczesnych badań nad Platonem, daje tłumaczenie (str. 1—103), w którem nie trzyma się ani metody »dosłownego« przekładu, którą posługiwali się w przekładzie dzieł Platona Schleiermacher u Niemców, a u nas Bronikowski; ani też nie daje nam »parafrazy«, jak to w celu dokładnego wyrażenia myśli filozoficznych robią tłumacze francuscy. Dosłowna wierność przekładu pociąga za sobą z natury rzeczy odstępstwo od ducha swojskiego języka, które tak razi w tłumaczeniach Bronikowskiego lub Okęckiego. Z drugiej znowu strony nie godzi się dla uprzystępnienia przekładu nie zważać na ducha oryginału i podsuwać autorowi własne poglądy i myśli. Obie te ostateczności bardzo szczęśliwie ominął ś. p. Kąsinowski. W tłumaczeniu swojem na każdym kroku starał się o to, by wierność i dokładność

przekładu połączyć z przystępnością i zrozumiałością. Jego Fileb jest wzorem rozumnego a wiernego tłumaczenia.

Ś. p. Kąsinowski był znawcą klasycznego piękna wielkim i miłośnikiem szczerym. W niem i sam szukał siły do żmudnej pracy i ukojenia wśród udręki życia, i innych do źródła tego prowadził.

Cześć Jego pamięci!

Lwów. *J. Sajdak.*

Bronisław Kruczkiewicz (1849—1918).

W tych czasach, kiedy tak ciężko żyć, że chciałoby się z Michałem Aniołem stać się kamieniem i przespać chwilę dzisiejszą; kiedy na horyzoncie polskim nagromadziło się tyle czarnych chmur, jak nigdy w ciągu tej strasznej wojny, odszedł od nas jeden z najstarszej generacyi filologów polskich. Jeden z pierwszej generacyi... Bo po kilku wiekach przerwy była to pierwsza generacya renatarum litterarum antiquarum. Nie mieliśmy szczęścia do filologii klasycznej. Nie tylko nie wydaliśmy Scaligera czy Casaubona lub Bentleya, jak liczniejsze od nas narody, nie tylko jak mały naród Holendrów nie mieliśmy Hemsterhuysów, Valckenaerów ni Cobetów, ale nawet przez wieki nie zdobyliśmy się na filologa miary Madviga, jak o tyle nieliczniejsi od nas Duńczycy. Mieliśmy w pierwszym okresie naszej historyi filologii filologów uczonych i zasłużonych, ale niema między nimi ani jednego choćby naprawdę drugorzędnego w filologii europejskiej. W aparatach krytycznych autorów starożytnych nie spotykamy wśród nazwisk filologów w. 16, którzy oczyszczali teksty starożytne z błędów, nazwisk polskich. Kiedy później w w. 17 i 18 gromadzono w śpichrze realną wiedzę o starożytnych, znowu między pracownikami skrzętnymi nie znajdziemy Polaków. Niewesołe refleksye dla dzisiejszego filologa, który przy każdem zjawisku przywykł pytać: »dlaczego?« Potem w w. 19 na Zachodzie świetne narodziny filologii na podstawach ściśle naukowych, a u nas znowu pustka. Czy tylko z powodu ucisku politycznego?

Ś. p Kruczkiewicz należał do tych, co rozpoczynają drugi okres filologii w Polsce.

Urodził się 29 maja 1849 w Pustkowie pod Dębicą w Galicyi. Ukończywszy gimnazyum w Tarnowie, słuchał filologii klasycznej w Uniwersytecie Jagiellońskim w latach 1868—1872 i uzyskał tu stopień doktora w r. 1872. W marcu 1873 wstąpił do służby gimnazyalnej i spędził w niej lat 15; był czynny między innemi w gimnazyach w Jaśle i Krakowie. Wcześnie jednak począł myśleć o karyerze naukowej. Ciesząc

się poparciem profesora Brandowskiego, uzyskał urlop i stypendyum rządowe i dla pogłębienia studyów udał się najpierw na Uniwersytet wiedeński (półr. zim. 1876/7), następnie lipski (półr. letnie 1877 i zimowe 1877/8). Do tego drugiego ciągnęła go przedewszystkiem sława Jerzego Curtiusa. W r. 1877 habilitował się w Uniwersytecie Jagiellońskim. Wykładał jako docent prywatny najpierw w Uniwersytecie lwowskim, a od r. 1879 w krakowskim. Uniwersytet krakowski przedstawił go na profesora nadzwyczajnego filologii klasycznej, ale kiedy tymczasem we Lwowie ze śmiercią Zygmunta Węclewskiego opróżniła się katedra filologii, powołano na nią w r. 1888 ś. p. Kruczkiewicza. Tutaj wykładał filologią rzymską aż do śmierci. W zawodzie nauczycielskim spędził razem lat 45, w pracy uniwersyteckiej 40, z tego w Uniwersytecie lwowskim 30. W r. 1890 został profesorem zwyczajnym, w r. 1893 był dziekanem, w r. 1900 rektorem. Umarł 27 lutego r. 1918.

Jako uczony przedstawiał kierunek lipski z czasów Gotfryda Hermanna. W wykładach swoich uniwersyteckich traktował z realiów między innemi rzymskie starożytności publiczne i prywatne i mitologię, także topografię Rzymu, ale filologia obejmowała zawsze dla niego głównie język, krytykę tekstu i objaśnianie autorów. W pracach swoich naukowych uprawiał też wyłącznie te dwie dziedziny z dodatkiem historyi literatury. Łaciną pisał wzorową. Był członkiem-korespondentem Akademii krakowskiej.

Wyborny nauczyciel, zaprawiony w szeregu lat nauczania gimnazyalnego w sztukę udzielania innym własnych wiadomości, odznaczał się w wykładach wielką jasnością i plastycznością. Uczonego i nauczyciela cechowała gruntowność wiedzy, sięgająca nawet do szczegółów. Tej gruntowności wymagał też od uczniów; nie cierpiał wszelkiej powierzchowności i nieścisłości. W ciągu długiej karyery uniwersyteckiej wykształcił kilka pokoleń nauczycieli gimnazyalnych, rozprószonych dziś po całym kraju. Cieszył się, gdy w którym z uczniów ujrzał talent i pilność, i uczniów takich popierał gorąco.

Kiedy w r. 1893 powstało we Lwowie Towarzystwo filologiczne, wybrano go wiceprezesem. Po ustąpieniu dzisiejszego ministra Ćwiklińskiego z prezesury, ś. p. Kruczkiewicz objął godność prezesa i piastował ją do ostatnich lat życia. Złożył ją dopiero, kiedy zdrowie poczęło się psuć. Sprawom Towarzystwa poświęcał się z całem oddaniem. W nagrodę za to Towarzystwo mianowało go, po ustąpieniu z prezesury, swym członkiem honorowym.

Przez długi szereg lat piastował też urząd dyrektora Komisyi egzaminacyjnej dla nauczycieli szkół średnich i Komisyi dla nauczycieli szkół handlowych. Agendy tych Komisyj które z biegiem czasu stały się bardzo rozległemi, sprawował wzorowo z właściwą sobie sumiennością. Praca naukowa, wykłady i zajęcia komisyjne zapełniały Zmarłemu życie; od życia nie żądał niczego więcej.

Jako człowiek odznaczał się przedewszystkiem ogromną dobrocią serca, jednającą mu wszystkich. Uraz nie pamiętał, a za mimowolne uchybienia przepraszał, ledwie je spostrzegł. Nikt nigdy nie słyszał z jego ust

wyrażenia ironicznego. Słodycz usposobienia i pogoda umysłu, iście starożytna, nie odstępowały go aż do ostatnich lat życia, kiedy to troska o synów walczących w wojnie i zaczynające się psuć zdrowie rzuciły cień na słoneczną dotąd drogę życia. Charakter nieskazitelny i prawy, nie znał koteryjności, nie znał nawet niewinnej dyplomacyi życiowej. Posiadał też rzadką w naszem społeczeństwie obowiązkowość i świecił pod tym względem przykładem nie tylko uczniom, ale i kolegom. Umysł jego cechowały zrównoważenie i rozsądek; wolny był od wszelkiej skrajności. Nic też dziwnego, że z autorów rzymskich pociągał go przedewszystkiem Horacy. Dobry Polak, i w polityce narodowej w czasie wojny pochwalał drogi, prowadzące do tego, co osiągalne. Nie należał do natur, które idą przez życie przebojem, ale przy przekonaniach swych stał mocno.

Działalność jego naukowa obejmuje dwie dziedziny: filologię rzymską i humanizm polski.

Prace nad poetami polsko-łacińskimi.

Trwałą zasługą Zmarłego około humanizmu polskiego są wydania i monografie trzech poetów polsko-łacińskich 16 wieku: Pawła z Krosna, Jana z Wiślicy i Royzyusza. Ś. p prof. Kruczkiewicz dał wydania krytyczne tych poetów, zaopatrzył je w uwagi egzegetyczne i poprzedził wstępami o życiu i pismach pomienionych pisarzy. Po raz to pierwszy historycy literatury polskiej otrzymali tu doskonałe wydania humanistów naszych, oparte na najlepszych wzorach wydań pisarzy grecko-łacińskich. Zadanie wydawcy nie było łatwe: nie znalazł on przy Pawle z Krosna gotowego tekstu poezyj, któryby należało tylko przedrukować i tu i ówdzie poprawić. Przed wydaniem Kruczkiewicza nie było wydania zbiorowego poezyj Pawła, istniał tylko szereg drobnych wydań z 16 w., zawierających po jednym lub więcej wierszy. Wydania te były rozrzucone po bibliotekach krajowych i pozakrajowych i to w rzadkich egzemplarzach, nieraz niekompletnych. Zebrany z trudem materyał należało oczyścić z błędów, powstałych z przekręcenia wyrazów rękopisu poety przez zecerów. Dalej należało go objaśnić pod względem językowym i rzeczowym i wskazać wzory starożytne, naśladowane przez poetę humanistycznego. Wkońcu należało skonstruować życiorys, ustalić czas powstania utworów i dać charakterystykę literacką pisarza. W całej tej pracy ś. p. Zmarły nie miał poprzednika, na którymby się mógł oprzeć. Wydanie poprzedził przeglądem źródeł i zaopatrzył w indeks osobowy i rzeczowy. Czytelnik, korzystający dziś wygodnie ze zbioru pism poety humanistycznego z tekstem krytycznie ustalonym i objaśnionym, nie zdaje sobie sprawy, ile trudu kosztowało wydanie.

Drugą trwałą zasługą ś. p. Kruczkiewicza jest wielkie dwutomowe wydanie poezyj Hiszpana Royzyusza. To pomnikowe wydanie kosztowało jeszcze więcej trudu i czasu, niż wydanie Pawła z Krosna i Jana z Wiślicy. Liczne pisma Royzyusza rozprószone są w części, i to większej, w rękopisach, w części w drukach. Rękopisy znajdują się w Polsce i w Petersburgu. Trudność zwiększało to, że tekst rękopisów petersbur-

skich, pochodzących od jakiegoś późniejszego przepisywacza, różni się w wielu miejscach istotnie od rękopisów zachowanych w Polsce. Zebranie poezyj drukowanych nie było również łatwe, bo książki prawie wszystkich autorów, drukowane wówczas w Polsce, zawierają na początku lub na końcu jakiś wiersz Royzyusza. Wydanie Kruczkiewicza obejmuje tylko utwory poety pisane w Polsce. Royzyusz pisał jednak już przed przybyciem do Polski i jedne poezye swoje drukował we Włoszech, innych rękopisy albo zaginęły, albo tkwią gdzieś w bibliotekach zagranicznych. Zmarły robił poszukiwania i za temi poezyami, poszukiwania nadaremne. Wydanie krakowskie nie objęło dwu obszernych pism prozaicznych Royzyusza, ale wydawca musiał i te pisma przestudyować, by wyrobić sobie sąd o twórczości pisarza. Sam wstęp biograficzny, historyczno-literacki i krytyczny do wydania poezyj obejmuje 80 stron, a razem z zestawieniem porządku pism w rękopisach i wydaniach 135 stron. Obszerniej traktował ś. p. Kruczkiewicz o życiu, pismach, talencie i źródłach wydania wszystkich trzech autorów w rozprawach polskich, poświęconych tym poetom w Rozprawach Akademii. Wstępy łacińskie do wydań są tylko wyciągiem z rozpraw polskich.

Stanisław Witkowski.

Prace nad językiem i literaturą rzymską.

Pierwszą pracą latynistyczną prof. Kruczkiewicza była „Rozprawa o cenzurze Apijusza Klaudyjusza Ślepego (r. 312 do 308 przed Chr.) oparta na materyjale, czerpanym z źródeł rzymskich" (Odbitka ze Sprawozdania dyrektora c. k. gimn. św. Anny w Krakowie z r. 1874), Kraków 1874, str. 71. Na barwnem tle społeczeństwa rzymskiego przed cenzurą Apiusa Claudiusa maluje w niej autor charakter tego cenzora, potem omawia jego stanowisko polityczne i reformy z czasów cenzury (zmiany przeprowadzone w senacie i w systemie komicyów, wodociąg, droga i t. d.). — Na daleko szerszy zakrój obliczone było studyum „O filozofii Lucyjusza Anneusza Seneki" (Rozprawy Wydz. filolog. Akad. Umiejętn. t. III [1875] str. 122—219). Po krótkiej historyi filozofii na gruncie rzymskim przed Seneką, w której na pierwszy plan wysuwa stoicyzm (oryginalnem jest porównanie stoicyzmu z epikureizmem ze względu na znaczenie historyczne tych systemów), przedstawia autor ducha pism filozoficznych Seneki, układając następnie w systematyczną całość (dyalektyka, fizyka, etyka) szczegóły w nich zawarte. W Senece widzi stoika, który jednak nieraz w przekonaniach swoich przeciw mistrzom szkoły stoickiej występuje; wobec innych szkół jest bez uprzedzeń, gani je lub chwali stosownie do zapatrywań swoich. Kończy autor rozprawę obrazem doskonałego filozofa-stoika według poglądów filozoficznych Seneki. — Rzecz cała przedstawiona bardzo gruntownie, aczkolwiek autor z nowszej literatury traktującej o tym samym temacie »pomimo chęci i starania« korzystać nie mógł; »ograniczył się tylko do uważnego przeczytania pism Seneki i starał się zebrać jego zasady w układzoną całość«.

Te dwie prace miał Kruczkiewicz za sobą i opinię bardzo dobrego i sumiennego filologa-pedagoga, kiedy otrzymawszy większe stypendyum wyjechał na dalsze studya do Wiednia, ą następnie do Lipska. Dwa lata (1876/7—1877/8) za granicą spędzone pogłębiły przedewszystkiem jego znajomość gramatyki łacińskiej i porównawczej. Widać to najpierw w pracy p. t.: ‚Der altlateinische und oskische Diphthong OU' (Zeitschrift für oesterr. Gymnasien t. XXX [1879] str. 1—15). Na bardzo licznych przykładach z inskrypcyi i języka, i na podstawie świadectw gramatyków starożytnych dowodzi, że dyftong *ou* istniał w starołacińskiem i oskijskiem. — Z tego samego zakresu jest artykuł: ‚Ueber die Geltung des Schriftzeichens VO und des mit einem consonantischen V schliessenden Schriftzeichens OV in der Sprache der gebildeten Römer seit der Zeit des Erlasses über die Bacchanalien vom J. 186 v. Chr. G.' (Wiener Studien t. II [1880] str. 135—138). Opierając się na Quintilianie Inst. orat. I, 7, 26 (gdzie czyta: *quia subiecta sibilo O vocalis in unum sonum coalescere et confundi nequiret*) i na notatkach gramatyków starożytnych, dochodzi do wniosku, że wykształcone warstwy Rzymian już od r. 186 przed Chr. mówiły seruus, ingenuus, fluuius', aczkolwiek pisały regularnie aż do czasów Quintiliana seruos, ingenuos, flouios'. — Po tych krótkich przyczynkach wydaje największą swoją pracę: ‚O różnicy, która zachodziła w złotym wieku literatury rzymskiej między łacińskim językiem gminnym a poprawnym czyli klasycznym' (Rozprawy Wydz. filol. Akad. Umiejętn. t. VII [1880] str. 1—94; t. IX [1882] str. 1—107). Urywkowe wzmianki o języku gminnym w złotym wieku literatury rzymskiej posiadamy w retorycznych dziełach Cycerona, we fragmentach Warrona, we wyciągach Pompeiusa Festusa i Paulusa. Wiele notatek przechował nam także Quintilian i Gellius. Obok tego ważnem źródłem do poznania języka gminnego w danym czasie są inskrypcye, a także język w dziełach tych autorów, którzy już to z braku stosownego wykształcenia, już to świadomie dla lepszej charakterystyki działających osób używali wyrazów i zwrotów gminnych (Vitruvius, Varro, Petronius i i.). Opierając się więc na tem, co nam przekazała starożytność, biorąc równocześnie pod uwagę wynik badań najnowszych na owe czasy (Corssen, Mommsen, Aufrecht, Schuchardt, Kirchhoff), charakteryzuje autor mowę chłopską (rusticus sermo, rusticitas), potem język gminny miejski. W dalszym ciągu mówi o języku Sabinów, Etrusków, Osków, Umbrów, i o śladach jego w łacińskim języku gminnym. Omawia język poszczególnych pisarzy rzymskich podkreślając, co który z nich przyniósł nowego dla rozwoju języka. Uwagami o przejściu języka łacińskiego w poszczególne języki romańskie kończy się część pierwsza rozprawy. W części drugiej mówi autor o różnicy między językiem gminnym a klasycznym w zakresie głosowni, iloczasu i przycisku. Cała praca napisana jasno stoi na poziomie ówczesnych badań, i dziś jeszcze młodzi adepci filologii z pożytkiem ją przeczytają. Do ulubionej gramatyki łacińskiej wrócił Kruczkiewicz po latach dziesięciu w artykule p. t.: ‚Spór o zasadę wyboru trybu w zdaniach łacińskich, rozpoczynających się kon-

junkcyą cum-quom' (Muzeum t. VIII [1892] str. 687—699). Omawia tu w krótkości stan i dążności studyów gramatycznych od r. 1860, i na tem tle przedstawia spór o zasadę trybu w zdaniach, rozpoczynających się konjunkcyą cum. Rozbiera oprócz innych dwie prace przedewszystkiem: Em. Hoffmmanna (Die Construction der latein. Zeitpartikeln, Wien 1860) i W. G. Hale'a (The Cum-Constructions, Ithaca 1887; II wyd. w tłumaczeniu niemieckiem przez Neitzerta: Die Cum-Constructionen, ihre Geschichte und ihre Functionen, Leipzig 1891). Główną zasługę Hale'a widzi w tem, że wykazał, iż coniunctivus zdań, rozpoczynających się spójnikiem cum, jest pierwotnie konjunktywem zdań niezawisłych, który wskutek rozmaitych wpływów zmienił z czasem swoje pierwotne znaczenie.

Z łacińskiej literatury i po łacinie pisał Kruczkiewicz stosunkowo niewiele, ale za to łaciną potoczystą, piękną, na klasycznych wzorach opartą. Z łacińskich jego prac najważniejszą jest rozprawa p. t.: ‚Poema de Aetna monte Vergilio auctori potissimum esse tribuendum' (Rozprawy Wydz filol. Akad. Umiejętn. t. X [1884] str. 144—169). Zajmując się rzymską poezyą dydaktyczną, poświęcił autor bliższą uwagę poematowi p. t. Aetna, opisującemu w 646 hexametrach Etnę i przyczynę wybuchów wulkanicznych. Pomat ciężki i dość niezrozumiały (bardzo źle przekazany!) przypisywali nowsi historycy literatury rzymskiej przeważnie autorowi żyjącemu w czasach Nerona (Lucilius Iunior). Kruczkiewicz, biorąc pod rozwagę świadectwa starożytnych, treść i formę poematu, dochodzi do przekonania, że autorem jego jest Vergilius. Różnice, jakie są (i to wielkie) w treści i formie w stosunku do innych dzieł Vergiliusa, tłumaczy tem, że Etnę pisał Vergilius w latach młodszych. Trudno przypuścić bowiem, by Bukoliki pisane nie przed 28 r. życia, były pierwszym płodem literackim poety. Pisał więc Vergilius przedtem, tylko z czasem widząc braki w tych utworach albo wydane już wycofał sam i zniszczył, albo nie wydawał wogóle. Do takich dzieł zaliczyć trzeba i poemat Aetna. — Teza ta, którą bardzo sprytnie i z nakładem wielkiej pracy postawił Kruczkiewicz, ma do dziś niektórych stronników, ale i wielu przeciwników.

Gdy prof. Ćwikliński założył we Lwowie w r. 1894 pierwszy polski organ filologów klasycznych, Kruczkiewicz stanął przy boku założyciela, i swego współpracownictwa szczególnie w najtrudniejszych początkach nie odmawiał redaktorowi nigdy. Tak ogłosił: ‚De Cn. Naevii patria atque iuris condicione' (Eos t. I [1894] str. 6—11) dowodząc, że Naevius był rodem z Rzymu, a z pochodzenia plebejczykiem. Do początków literatury rzymskiej odnosi się także notatka: ‚De Liviani carminis in Iunonem reginam memoria' (Eos t. I [1894] str. 127—128), w której idzie za zdaniem tych, co w świadectwie starożytnych (Liv. 27, 37 i 31, 12) dopatrują się wzmianki tylko o jednej pieśni »błagalnej«.

Ćwiczenia seminaryjne prowadził Kruczkiewicz bardzo sumiennie. W związku z temi ćwiczeniami powstały jego ‚Obvia' I—III (Eos t. VIII [1902] str. 18—21; t. IX [1903] str. 153—156; t. XII [1906] str. 108—

110) zajmujące się krytyką tekstu Statiusa Silvae I, 3, 32 nn. i w. 42. W piątej satyrze Juwenalisa w w. 80 czyta nie *pectore* ale *pectine*. W drugiej wiązance swych uwag dowodzi, że u Horacego epist. II, 1, 69 n. *quae* odnosi się nie do *carmina Livi*, ale do całego zdania *delenda esse carmina Livi*. W trzeciej części podaje przykłady na to, że Hor. carm. I, 6, 1 n. »forma *Vario* pro dativo passivae constructionis, ablativus autem *alite* pro ablativo modi sive ablativo adverbiali ad verbum *scriberis* pertinente accipiatur... Est autem *Maeonii carminis* genetivus obiectivus a voce *alite* pendens...« Krytyką tekstu zajmuje się także w małej notatce p. t.: ‚Livianum' (Analecta Graeco-Latina philologis Vindobonae congregatis obtulerunt collegae Cracovienses et Leopolitani, Cracoviae 1893, str. 14—17). Dowodzi tu, że u Liv. I, 21, 5 »forma *soli* non dativus adiectivi solus, sed genetivus est substantivi solium, a quo pendet genetivus *Fidei*«.

Nie tylko dla filologów, ale dla szerszego koła przeznaczone były dwa artykuły w języku polskim z zakresu literatury rzymskiej. Jeden z nich to ‚Autentyczność dzieł Tacyta wobec najnowszej krytyki' (Kwartalnik historyczny t. IV [1890] str. 617—630). Opierając się na niepewnej historyi powstania i pochodzenia rękopisów dzieł Tacyta, i na rzekomem podobieństwie stylu Annałów i Historyi ze stylem Poggia, twierdził Hochart w książce: De l'authenticité des Annales et des Histoires de Tacite, Paris 1890, że Annales i Historiae są falsyfikatem Poggia. Kruczkiewicz w bardzo zajmującym artykule omawia całą kwestyę autentyczności dzieł Tacyta, zbija wywody Hocharta, i wykazuje bardzo słusznie, że książka jego »należy do rzędu tych, które nakładem znacznej pracy dowodzą czegoś wprost przeciwnego od tego, co autor starał się udowodnić; po nagromadzeniu tak obszernego materyału, usiłującego nadaremnie dowieść, że Annales i Historiae są falsyfikatem, możemy być tylko pewniejsi autentyczności tychże dzieł«. — Drugi artykuł to Enniańiści' (wykład miany podczas uroczystości otwarcia roku szkolnego 1890/91 w Uniwersytecie lwowskim; Kwartalnik histor. t. V [1891] str. 1—9), rzecz o miłośnikach republikańczyka Enniusza — w II w. po Chr.

Sprawom szkolnym poświęcony jest apologetyczny artykuł p. t.: »Kwestya języków klasycznych w szkołach średnich« (Bibl. Warsz. 1901), a z nauką szkolną łączy się też wydany pod jego redakcyą: »Słownik łać.-pol. do użytku szkół średnich« (Lwów, 1907). — Pedagogiem był znakomitym; miał dar szczególny przedstawiania najzawilszych kwestyi w sposób zrozumiały dla wszystkich. Sam przygotowany w najdrobniejszych szczegółach wymagał od uczniów sumienności przedewszystkiem. Starał się ich jak najwięcej nauczyć. W tem widział swoje główne zadanie. Na prace naukowe dopiero resztę czasu poświęcał. Tytułów przeto i zdobyczy naukowych nie wiele wykazuje jego działalność naukowa, ale w porównaniu z tem, co zastał w Polsce, jest tego dość dużo i nie przelotnej wartości. Dlatego w dziejach filologii klasycznej w Polsce ma Kruczkiewicz jako nauczyciel i uczony zapewnione jedno z zaszczytnych miejsc.

Lwów. *Jan Sajdak.*